પ્રકાશક:
જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
માનાર્હ મંત્રી
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ ૪

પહેલી આવૃત્તિ ૫૮૧]

[મૂલ્ય રૂ. ૫

મુદ્રક:
લક્ષ્મીબાઈ નારાયણ ચૌધરી
નિર્ણયસાગર પ્રેસ,
૨૬–૨૮ કોલભાટ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

પ્રાક્કથન

આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય અને ભાષામાં સંપાદનસંશોધન યોગ્ય વિદ્વાનો પાસે કરાવી પ્રકાશિત કરવાનું ફાર્બસ ગુજરાતી સભા ત્યારથી જ કરતી આવી છે. અત્યાર સુધીનાં સભાનાં પ્રકાશનોમાં સદ્ગત નરસિંહરાવનાં ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાનો, બીમ્સની ભારતીય આર્યભાષાઓના ગુજરાતી વિભાગની ભૂમિકાનો અનુવાદ, હેમચંદ્રની દેશીનામમાલા તથા ટેસિટોરીની ગુજરાતી રૂપરચના પ્રાચીન ગુજરાતી અને અપભ્રંશના અધ્યયનની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તક પણ અપભ્રંશના અભ્યાસને વેગ આપવાની દૃષ્ટિએ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી વગેરેના ઐતિહાસિક અધ્યયન માટે અપભ્રંશનું મહત્ત્વ અને અભ્યાસ માટે હેમચંદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગનું મહત્ત્વ જાણીતું છે. પ્રાચીન સાહિત્ય ને ભાષાશાસ્ત્રના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રી. ભાયાણીએ ખૂબ પરિશ્રમ લઈ વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ પ્રકટ અભ્યાસીઓને ઉપયોગી બને એ દૃષ્ટિએ આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું છે. ખાસ કરીને ભૂમિકામાં આપેલી અપભ્રંશ સાહિત્ય અને ભાષા વિશેની મૂલ્યવાન સામગ્રી આટલા વ્યવસ્થિત રૂપમાં ગુજરાતીમાં પહેલી જ વાર અપાઈ છે. પૃષ્ઠમર્યાદાએ તેમને ઘણી વધારે વિસ્તાર કે ઊંડાણમાં જતાં રોક્યા છે. પ્રસ્તુત પ્રકાશનથી જેટલે અંશે અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ વધશે તેટલે અંશે તેનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું ગણાશે.

જૂન ૨ ૧૯૬

ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રસ્તો,
મુંબઈ ૪

જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
માનાર્હ મંત્રી
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

પ્રકાશક:
જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
માનાર્હ મંત્રી
શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભા
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ ૪

પહેલી આવૃત્તિ ૧૯૬૧]   [મૂલ્ય રૂ. ૫

મુદ્રક:
લક્ષ્મીબાઈ નારાયણ ચૌધરી
નિર્ણયસાગર પ્રેસ,
૨૬–૨૮ કોલભાટ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

સાહિત્ય અને હેમચંદ્રીય અપભ્રંશને લગતી ભૂમિકા, ઉદ્ધૃત પદ્યોનાં સમાન્તર પદ્યો અને શબ્દસૂચી એટલી સામગ્રી આપી છે મુદ્રણ ઉતાવળે કરાવવું પડ્યું હોવાથી કેટલીક અશુદ્ધિ રહી ગઈ છે

પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન કરવા માટે હું શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો— અને વિશેષે કરીને તેના માનાર્હ મંત્રી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવેનો ઋણી છું નિર્ણયસાગર પ્રેસના કાર્યકર્તાઓના સહકાર વિના તથા સભાના સહાયક મંત્રી શ્રી. પ્રવીણચંદ્ર રૂપારેલના રસ વિના આ કામ સરળતાથી પાર ન પડ્યું હોત.

આશા છે પ્રસ્તુત પ્રયાસ અપભ્રંશના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી અને પ્રોત્સાહક નીવડશે.

વિલેપાર્લે
૨ મી જૂન, ૧૯૬

હરિવલ્લભ ચુ. ભાયાણી

પ્રાસ્તાવિક

અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યનું અર્વાચીન અધ્યયન પાશ્ચાત્યપ્રયાસ વગરનું આરંભ નથી થયું ૧૯૧૮ સુધી અપભ્રંશ સાહિત્ય ખાસ પ્રકાશમાં આવ્યું ન હોવાથી વ્યાકરણ વિષયક અને ભાષાદૃષ્ટિએ માહિતી આપવા પૂરતા જ પ્રયત્નો થતા. એ પછી હસ્તપ્રતોની યાદીઓનું અને મહત્ત્વની કૃતિઓનું સંપાદન વધતી ગઈ ગયા થયું, અને ભાષા અને સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ અધ્યયન વિસ્તૃત અને સૂક્ષ્મ બનતું ગયું. અપભ્રંશસંબંધી પ્રાચીન વ્યાકરણોના સંપાદન વગેરેના વિષયમાં ક્રેમે, પીશલ, ગ્રીઅર્સન, ત્રિવેદી, ગુલેરી, દેસાઈ વૈદ્ય, નીતી-ડોલ્ચી, બ્લોખ વગેરેએ; વ્યાકરણના વિષયમાં પીશલ, યાકોબી, આલ્સડોર્ફ, એન્ડર્સન, કે, તગારે, નીતી-ડોલ્ચી, સેન, ભાયાણી, સ્વાર્ત્સેલ્ડર વગેરેએ, ભાષાસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ કોનો, બીમ્સ, ગ્રીઅર્સન, બ્લોખ, ટર્નર, તેસ્સીતોરી, ચેટર્જી, ટર્નર, નરસિંહરાવ, દેસાઈ વગેરેએ, છંદશાસ્ત્રના વિષયમાં પીશલ, યાકોબી, વેલણકર, રામાનુજસ્વામી, દેવ, એન્ડર્સન, આલ્સડોર્ફ, યાકોબી, ભાયાણી વગેરેએ, સાહિત્યકૃતિઓના સંપાદનના વિષયમાં દીક્ષિત, યાકોબી, દલાલ, ગુણે, મોદી, ગાંધી, શાસ્ત્રી, આલ્સડોર્ફ, જૈન, વૈદ્ય, જૈન, ઉપાધ્યે, જિનવિજયજી ભાયાણી વગેરેએ, સાહિત્યને લગતી માહિતી, ઇતિહાસ ને અંતર વર્ણનના વિષયમાં દલાલ, યાકોબી, ગાંધી, મોદી, ગુણે, આલ્સડોર્ફ જૈન, દેસાઈ, જિનવિજયજી શાસ્ત્રી, ભાયાણી, મિશ્ર, કોઠારી, અને ... નોંધ વગેરેએ કામ કર્યું છે

અપભ્રંશના પ્રાચીન વ્યાકરણસાહિત્યમાંથી જે છૂટકછૂટક આપણી પાસે ઉપલબ્ધ રહ્યું છે તેમાં હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણને અપભ્રંશ વિભાગ સૌથી વધુ વિસ્તૃત અને મહત્ત્વનો છે. ગુજરાતી, હિંદી વગેરેના ઉદ્ગમની દૃષ્ટિએ એનું તેટલું જ મહત્ત્વ છે તેમ તેમાં આપવામાં આવેલાં ઉદાહરણપદ્યોની સાહિત્યિક ગુણવત્તા પણ જેવી તેવી નથી

હેમચંદ્ર વ્યાકરણના અપભ્રંશવિભાગ(ને આપી ઉદાહરણો)નું, આદર સ્થાપે છે પ્રાકૃતવિભાગ સાથે, ઉદાહરણોના ભાષાદૃષ્ટિએ સંપાદનમાં, પીશલે જર્મનમાં, વૈદ્યે અંગ્રેજીમાં, ગુલેરીએ હિન્દીમાં અને મો. દ. દેસાઈ શ્રી ર. આપીને, કે પ્ર. શાસ્ત્રી તથા જ પીઠ અને ૬ જૂની ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરેલ છે. કેટલાક પદ્યોનો અર્થ બરોબર કે પરાબર છૂટક પ્રયાસો પણ આલ્સડોર્ફ બેચરદાસ, દ નીલ વગેરેએ કર્યો છે. પ્રસ્તુત પ્રકાર પણ એ જ વિભાગમાં છે. સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ, સંસ્કૃત શબ્દાર્થ તથા છાયા, ગુજરાતી ભાષાંતર, ટિપ્પણ, અપભ્રંશ ભાષા,

શુદ્ધિપત્રક

મૂળગ્રંથ પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧૫	૨	[illegible]
૧૬	૧૩	[illegible]
૨	૨	[illegible]
"	૧	[illegible]
૨૪	૧૮	[illegible]
૩૩	૯	[illegible] (૧)—
૪૭	૧૯	" "
૪૮	૨	પાણી જળથી, તેમ ભારી ભારણથી એમ અર્થ ઘટાવવો પણ યોગ્ય.
૫૩	૧૧	વૃત્તિ પછે (૪)—
"	૧૨	સુમતિને
૫૭	૧૫	[illegible]
"	૧૬	[illegible]
૫૯	૨૧	[illegible]
"	૨૪	"
૭૭	૧	[illegible]
૭૯	૧૩	[illegible]—
"	૧૫	
"	૨૫	[illegible]
૮૧	૧૩	[illegible]
	છેલ્લી	[illegible]
૮૩	૧૯	[illegible]
૮૭	છેલ્લી	[illegible]
૮૮	૪	[illegible] (ટિ.)
૯૨	૧૧	[illegible]
૯૩		
૯૪	છેલ્લી	૩૦૯/૩
૧૧	૧૫	[illegible]
૧૧૫	૨૧	[illegible]

અનુક્રમ

ભૂમિકા

૧ અપભ્રંશ સાહિત્ય

અપભ્રંશ સાહિત્યની એક તરત જ ઊડીને આંખે વળગે તેવી વિશિષ્ટતા તેને સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યથી નોખું તારવી આપે છે. ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું જ સાહિત્ય એમ કહીએ તો પણ ચાલે. કેમ કે તેમનું એમાં બહુ સમર્થ અને વિવિધતાવાળું નિર્માણ છે. તેની તુલનામાં બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણીય (એ તો હજી શોધવાનું રહ્યું—મળે છે તે છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો ને થોડાંક ટાંચણો જ માત્ર) પરંપરાનું પ્રદાન અપવાદરૂપ, અને તેનું મૂલ્ય પણ મર્યાદિત. અત્યારે તો એમ જ કહેવાય કે અપભ્રંશ સાહિત્ય એટલે જૈનોનું આપણું ચિત્ર—એ કે આપણને મળી છે તેટલી જ અપભ્રંશ કૃતિઓ હોય, તો જ ઉપરનું વિધાન સ્થિર સ્વરૂપનું ગણાય. પણ અપભ્રંશ સાહિત્યની ખોજની ઇતિશ્રી નથી થઈ ગઈ—એ દિશામાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. એટલે ભવિષ્યમાં મહત્ત્વની કે ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં જૈનેતર કૃતિઓ મળવાનું જાણવામાં આવે એ બહુ શક્ય છે.

પ્રધાનપણે જૈન અને ધર્માશ્રિત હોવા ઉપરાંત અપભ્રંશ સાહિત્યની બીજી એક આગળ પડતી લાક્ષણિકતા તે તેનું એકાન્તિક પદ્યસ્વરૂપ. અપભ્રંશ ગદ્ય નગણ્ય છે. તેનો સમગ્ર સાહિત્યપ્રવાહ છંદમાં જ વહે છે. પણ ભામહ, દંડી, વગેરે સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશ ગદ્યકથાનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ ઉપરથી ગદ્યસાહિત્ય પણ હોવાનું અનુમાન થાય છે. છતાં એ જોવાનું રહે છે કે અપભ્રંશમાં સાહિત્યિક ગદ્યની કોઈ નક્કર પ્રણાલી વિકસેલી ખરી ?

કઈ જાતની પરિસ્થિતિ વચ્ચે અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્યનો ઉદ્‌ગમ થયો ? આ બાબત હજી સુધી તો ઘણુંખરું અંધકારમાં દટાયેલી છે. આરંભનું સાહિત્ય સાવ લુપ્ત થયું છે. અપભ્રંશ સાહિત્યવિકાસના પ્રથમ સોપાન ક્યાં તે જાણવાની કશી સાધનસામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. અપભ્રંશના આગવા ને લાક્ષણિક સાહિત્યપ્રકારો તથા છંદોનો ઉદ્‌ભવ ક્યાંથી થયો તે નિર્ણયપૂર્વક રીતે સ્પષ્ટપણે સમજાવી શકવાની અત્યારે આપણી સ્થિતિ નથી.

આરંભ અને મુખ્ય સાહિત્યસ્વરૂપો

સાહિત્યમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળતા ઉલ્લેખો પરથી સમજાય છે કે ઈસવી છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં તો અપભ્રંશે એક સ્વતંત્ર સાહિત્યભાષાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની સાથોસાથ તે પણ એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખાતી ગણાતી. આમ છતાં આપણને મળતી પ્રાચીનતમ અપભ્રંશ કૃતિ ઈસવી નવમી શતાબ્દીથી બહુ વહેલી નથી. એનો અર્થ એ થયો કે તે પહેલાંનું

પુસ્તક, પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધિ
૧૨૧	૧૨	શ્રી તેમાં
	૨૧	ઉપાદાનોની
૧૨૨	૨૪	જાણે
૧૨૭	૨૫	૩૩ /૨
૧૨૮	૧૫	નીચે મથાળું
	૧૭	ઉમેરવું
" ૧૩	૭	૩૩૨
૧૩૩	૧૭	માટે
	૨	મળ્યુ ને
" ૧૪૧	પાન નીચે	૩૩૬, ૩૩૮
૧૭૭	નીચેથી ૫મી	ઉમેરો ગાથા ૪ ૧-૨
૧૭૮	છેલ્લે નીચે	૩૩૫ ગાથાના શ્લોકો ક્રમ અનુક્રમે બદલતા હોવાથી જુદા મળ્યા.

નોંધ પૃ. ૪૪ ગાથાંક ૪૨૬.૧ ની છાયા અને ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે સુધારીને વાંચો

છાયા હર્ ચમ્મ્ વસંતે વર્ સમાજ (અલિ) નિસર્ગે। વર ગુણ સમર્થ (છે કૈર વત)। તત્ર કેતમ નામ કિમ્।

ભાષાંતર્થનું તો તે ચહ્માને પ્રેમ છે જરાક (મધુ) વિશદત. પણ ત્યાં ભાષાંતરનું થયું (તે શેઠ) થયો (?) તે શેઠનું નામ શું (કેવું)?

જુદા જૈન શ્રેષ્ઠીઓના આશ્રયે રહી અપભ્રંશરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયનામક જૈન પંથનો હોય એ બહુ સંભવિત છે. એ પંથનો તેના સમય આસપાસ દક્ષિણ પ્રદેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે : 'પઉમચરિય' અને 'રિટ્ઠણેમિચરિય' નામે બે પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને 'સ્વયમ્ભૂચ્છન્દ'[1] નામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ગ્રંથ.

પઉમચરિય

પઉમચરિય (સં. પદ્મચરિત) એ રામાયણપુરાણ એવા બીજા નામે પણ જાણીતું છે. એમાં પદ્મ એટલે રામના ચરિત પર મહાકાવ્ય રચવાની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યની પરંપરાને સ્વયંભૂ અનુસરે છે. પઉમચરિયમાં રજૂ થયેલું રામકથાનું જૈન સ્વરૂપ વાલ્મીકિરામાયણમાં મળતા બ્રાહ્મણ પરંપરા પ્રમાણેના સ્વરૂપથી પ્રેરિત હોવા છતાં તે તેનાથી અનેક બાબતની બાબતમાં જુદું પડે છે. સ્વયંભૂરામાયણનો વિસ્તાર પુરાણની સ્પર્ધા કરે તેટલો છે. તે વિજ્જાહર (સં. વિદ્યાધર) ઉજ્ઝા (સં. અયોધ્યા) સુંદર જુજ્ઝ (સં. યુદ્ધ) અને ઉત્તર એમ પાંચ કાંડમાં વિભક્ત છે. આ દરેક કાંડ મર્યાદિત સંખ્યાના 'સંધિ' નામના ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. પાંચે કાંડના બધા મળીને નેવું સંધિ છે. આ દરેક સંધિ પણ બારથી વીસ એટલા કડવક નામના નાના સુગ્રથિત એકમોનો બનેલો છે. આ કડવક (=પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું કડવું) નામ ધરાવતો પદ્યપરિચ્છેદ અપભ્રંશની અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના પૂર્વકાલીન સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે. કથાપ્રધાન વસ્તુ ગૂંથવા માટે તે ઘણું જ અનુકૂળ છે. કડવકદેહ વિવિધ માત્રાછંદમાં રચેલા સામાન્યતઃ આઠ પ્રાસબદ્ધ ચરણયુગ્મનો બનેલો હોય છે. કડવકના આ યુગ્મ એકંદરમાં વર્ણ્ય વિષયનો વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે જરા ટૂંકા છંદમાં લખેલો ચાર ચરણનો અંતિમ ટુકડો વર્ણ્ય વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે કે વધારેમાં પછીના વિષયનું સૂચન કરે છે. આવા વિશિષ્ટ બંધારણને લીધે, તથા પ્રવાહી ચરણો ને મોકળાશ આપતા માત્રાછંદોને લીધે અપભ્રંશ સંધિ, સ્વતંત્રબંધ શ્લોકોના એકમથી બંધાતા સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સર્ગ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં કથાપ્રધાન વિષયના નિર્વહન માટે અનુકૂળ હતો. ઉપરાંત અપભ્રંશ સંધિ શ્રોતાઓ સમક્ષ સળંગ રીતે પાઠ કરવાની કે ગીત રૂપે ગવાવાની પણ વધુ ક્ષમતા ધરાવતો.

પઉમચરિયના નેવું સંધિમાંથી છેલ્લા આઠ સ્વયંભૂના જરા વધારે ખ્યાત ભાગ્યશાળી પુત્ર ત્રિભુવનની રચના છે. કેમ કે કોઈ અજ્ઞાત કારણે સ્વયંભૂએ એ મહાકાવ્ય અપૂર્ણ મૂક્યું. આ જ પ્રમાણે પોતાના પિતાનું બીજું મહાકાવ્ય

1. પશ્ચિમ ભારતીય-આર્ય ભાષાઓ જેવી કે મ૦ પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન [illegible] તેની અંદર ઉપરાંત સ્વયમ્ભૂચ્છન્દનું કોઈ મહત્ત્વ તેમાં અપાયેલાં પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યનાં ઉદ્ધરણોને લીધે છે. આથી આપણને એ સાહિત્યની ઘણી સમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવે છે.

બહુ સાહિત્ય શરૂ થયું છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વે પણ અપભ્રંશ સાહિત્ય સારી રીતે ખેડાતું રહ્યું હોવાના પુષ્કળ પુરાવા મળે છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના ચતુર્મુખાદિ નવ્યાસ કવિઓનાં નામ અને થોડાક ઉતારાઓ આપણી પાસે છે જેમાં જૈન તેમ જ બ્રાહ્મણ પરંપરાની કૃતિઓનાં સૂચન મળે છે અને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ નમૂનાઓમાં પણ સાહિત્યસ્વરૂપ, શૈલી અને ભાષાની જે સુનિશ્ચિત પ્રથા જોવા મળે છે તે ઉપરથી એ વાત સમર્થિત થાય છે. નવમી શતાબ્દી પૂર્વેના બે વિચારણીય પ્રતિપાદન પરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પૂર્વકાલીન સાહિત્યમાં અગત્યનાં એવાં ઘણાંખરાં એમાં બે નવાં સાહિત્યસ્વરૂપો—સંધિબંધ અને રાસાબંધ—તથા છંદોબંધ પ્રયત્નપૂર્વક નવતર માત્રાવૃત્તો અપભ્રંશમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં.

સંધિબંધ

આમાં સંધિબંધ શૈલી વધુ પ્રચલિત રચનાપ્રકાર હતો. એનો ઉપયોગ કથાવાર્તાની રજૂઆત માટે થયેલો છે. પૌરાણિક આખ્યાન, ચરિતાખ્યાન, ધર્મકથા—પછી તે જૈન જ હોય કે અન્ય પ્રકારની હોય—આ બધા વિષયો માટે ઔચિત્યપૂર્વક સંધિબંધ યોજાયો છે. ઉપલબ્ધમાં પ્રાચીનતમ સંધિબંધ નવમી શતાબ્દીના સ્વયંભૂનો છે પણ તેની પૂર્વે લાંબી પરંપરા રહેલી હોવાનું વધારે યોગ્ય લાગે છે. સ્વયંભૂની પહેલાં થઈ (? ઈશાન), ગોવિંદ અને ચતુર્મુખે રામાયણ અને કૃષ્ણકથાના વિષય પર રચનાઓ કરી હોવાનું સાહિત્યિક ઉલ્લેખો પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. આમાંથી ચતુર્મુખનો નિર્દેશ પછીની અનેક શતાબ્દીઓ સુધી માનપૂર્વક થતો રહ્યો છે. આમ વિષયોનું સંધિબંધમાં નિરૂપણ કરનાર એ આગવી અને પ્રબળ જૈન પરંપરાનો કવિ હતો. તેના અભિમત નામ સંધિબંધ કાવ્યનો લોકે અને હેમચંદ્રે ઉલ્લેખ કર્યો છે. દેવચંદ્ર કોઈ ચતુર્મુખ એવો વિષય હતો એવી ભાષાથી નિશ્ચિત કહું તેની વિશે કશી ચોક્કસ તેમ નથી.

સ્વયંભૂદેવ

ઉપર્યુક્ત પ્રાચીન કવિઓમાંથી કોઈની કૃતિ ઉપલબ્ધ ન હોવાથી કવિરાજ સ્વયંભૂદેવ (ઇસવી સાતમીથી દશમી શતાબ્દી વચ્ચે)નાં મહાકાવ્યો એ સંધિબંધ વિશેની માહિતી માટે આપણો પ્રાચીનતમ આધાર છે. ચતુર્મુખ, સ્વયંભૂ અને પુષ્પદંત ત્રણે અપભ્રંશના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ છે અને તેમાંયે પહેલું સ્થાન સ્વયંભૂને આપવા પણ કોઈ પ્રેરાય. કાવ્યપ્રવૃત્તિ સ્વયંભૂની કુળપરંપરામાં જ હતી. તેનો પિતા, માતા અને તેની પત્નીના કહેવામાં હતા

1 'જાણ નથી ક્યાં સુધી કે' અનાખ્યાની 'અલૌકિકવિશેષતાનો' ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે અપભ્રંશના તેના વિશ્વાસ પડે નથી.

જુદા જૈન શ્રેષ્ઠીઓના આશ્રયે રહી કાવ્યરચના કરી હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ યાપનીયસંઘના જૈન પંથનો હોય એ વધુ સંભવિત છે. એ પંથનો તેના સમય આસપાસ ઉક્ત પ્રદેશમાં ઘણો પ્રચાર હતો. સ્વયંભૂની માત્ર ત્રણ કૃતિઓ જળવાઈ રહી છે : પઉમચરિઉ અને રિટ્ઠણેમિચરિઉ નામે બે પૌરાણિક મહાકાવ્ય અને સ્વયંભૂછંદ[1] નામનો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ છંદોને લગતો ગ્રંથ.

પઉમચરિઉ

પઉમચરિઉ (સં. પદ્મચરિત) એ રામાયણપુરાણ એવા બીજા નામે પણ ઓળખાય છે. એમાં પણ એટલે રામના ચરિત પર મહાકાવ્ય રચવાની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત સાહિત્યની પરંપરાને સ્વયંભૂ અનુસરે છે. પઉમચરિઉમાં રજૂ થયેલું રામકથાનું જૈન સ્વરૂપ વાલ્મીકિરામાયણમાં મળતા ઘણુંખરું સંપૂર્ણ પ્રમાણેના સ્વરૂપથી પ્રેરિત હોવા છતાં તે તેનાથી અનેક બાબતની બાબતમાં જુદું પડે છે. સ્વયંભૂરામાયણનો વિસ્તાર પુરાણની સ્પર્ધા કરે તેટલો છે. તે વિજ્જાહર (સં. વિદ્યાધર) ઉજ્ઝા (સં. અયોધ્યા) સુંદર જુજ્ઝ (સં. યુદ્ધ) અને ઉત્તર એમ પાંચ કાંડમાં વિભક્ત છે. આ દરેક કાંડ અમર્યાદિત સંખ્યાના 'સંધિ' નામના ખંડોમાં વહેંચાયેલો છે. પાંચે કાંડના બધા મળીને નેવું સંધિ છે. આ દરેક સંધિ પણ બારથી વીસ એટલા કડવક નામના નાના સુગ્રથિત એકમોનો બનેલો છે. આ કડવક (પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું કડવું) નામ ધરાવતો પદ્યપરિચ્છેદ અપભ્રંશની અને અર્વાચીન ભારતીય-આર્યના પૂર્વકાલીન સાહિત્યની વિશિષ્ટતા છે. કથાપ્રધાન વસ્તુ ગૂંથવા માટે તે ઘણું જ અનુકૂળ છે. કડવકનો મોટો ભાગ એક જ છંદમાં રચેલા સમાન્તર આઠ પ્રાસબદ્ધ ચરણયુગ્મનો બનેલો હોય છે. કડવકના આ મુખ્ય કલેવરમાં વર્ણ્ય વિષયનો વિસ્તાર થાય છે, જ્યારે જરા જુદા છંદમાં લખેલો ચાર ચરણનો અંતિમ ટુકડો વર્ણ્ય વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે કે વધારામાં પછીના વિષયનું સૂચન કરે છે. આના વિવિધ બંધારણને લીધે, તથા પ્રવાહી ચરણો ને એકધારા આવતા માત્રામેળોને લીધે અપભ્રંશ સંધિ, સ્વયંપર્યાપ્ત શ્લોકોના એકમથી બંધાતા સંસ્કૃત મહાકાવ્યના સર્ગ કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં કથાપ્રધાન વિષયના નિર્વહન માટે અનુકૂળ હતો. ઉપરાંત અપભ્રંશ સંધિ શ્રોતાઓ સમક્ષ સળંગ રીતે પાઠ કરવાની કે ગીત રૂપે ગવાવાની પણ વધુ ક્ષમતા ધરાવતો.

પઉમચરિઉના નેવું સંધિમાંથી છેલ્લા આઠ સ્વયંભૂના જરા વધારે ઘાતા કાવ્યબળવાળા પુત્ર ત્રિભુવનની રચના છે. કેમ કે કોઈ અજ્ઞાત કારણે સ્વયંભૂએ એ મહાકાવ્ય અપૂરું મૂકેલું. આ જ પ્રમાણે પિતાના શિવાનું બીજું મહાકાવ્ય

1 માધ્યમિક ભારતીય-આર્ય ભાષો પરથી એક પ્રાચીન અને પ્રમાણભૂત સાધન હોવાથી તેની અગત્ય ઉપરાંત સ્વયંભૂછંદનું મોટું મહત્ત્વ તેમાં આપેલાં પૂર્વકાલીન પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ કવિઓનાં ઉદાહરણોને લીધે છે. આથી આપણને એ સાહિત્યની કંઈક સમૃદ્ધિનો થોડો ખ્યાલ આવે છે.

રિટ્ઠણેમિચરિઉ પૂરું કરવાનો યશ પણ ત્રિભુવનને ફાળે જાય છે અને તેણે પંચમચરિત (સં. પંચમીચરિત) નામે એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યું હોવાનો પણ ઉલ્લેખ છે

સ્વયંભૂએ પોતાના પુરોગામીઓના ઋણનો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર કર્યો છે મહાકાવ્યના સંવિધાન માટે તે ચતુર્મુખનો અનુગ્રહીત હોવાનું જણાવે છે જ્યારે વસ્તુ અને તેના કાવ્યાત્મક નિરૂપણ માટે તે આચાર્ય રવિષેણનો આભાર માને છે પઉમચરિઉના કથાનક પૂરતો તે રવિષેણના સંસ્કૃત પદ્મચરિત કે પદ્મપુરાણ (ઈ સ ૬૭૭–૭૮) ને પગલે પગલે ચાલે છે તે એટલે સુધી કે પઉમચરિઉને પદ્મચરિતનો મુક્ત અને સંક્ષિપ્ત અપભ્રંશ અવતાર કહેવો હોય તો કહી શકાય¹ ને છતાં યે સ્વયંભૂની મૌલિકતા અને ઉચ્ચ કવિની પ્રતિભાશક્તિનાં પ્રમાણ પઉમચરિઉમાં ઓછાં નથી એક નિયમ તરીકે તે રવિષેણે આપેલા કથાનકના ચોકઠાને વળગી રહે છે—અને આમેય એ કથાનક તેની નાનીમોટી વિગતો સાથે પરંપરાથી રૂઢ થયેલું હોવાથી કથાવસ્તુ પૂરતો તો મૌલિક કલ્પના માટે કે સંવિધાનની દૃષ્ટિએ પરિવર્તન કે રૂપાંતર માટે આમે જ ઓછો અવકાશ રહેતો. પણ શૈલીની દૃષ્ટિએ, કથાવસ્તુને બહલાવવાની બાબતમાં, વર્ણનો ને રસનિરૂપણની બાબતમાં, તેમ જ ભાવાત્મક પ્રસંગને બહેલાવવાની બાબતમાં, કવિને એટલી તેટલી છૂટ મળતી. આવી મર્યાદાની બંધબેસી હોવા છતાં સ્વયંભૂની સૂક્ષ્મ કાવ્યદૃષ્ટિએ પ્રશસ્ય સિદ્ધિ મેળવી છે પોતાની પ્રતિભાશક્તિને અનુસરીને તે આધારભૂત સામગ્રીમાં ફેરફાર કરે છે તેને નવો ઘાટ આપે છે કે કદીક નિરાળો જ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે

પઉમચરિઉના કેટલાંક સુંદર વર્ણનાં દૃષ્ટાંતોની નોંધ ટૂંકમાં પણ આપીએ: આગળ આપેલાં ઉદાહ, વનિતાઓ, પ્રતિવર્ષતાક જલક્રીડાવર્ણન એક બેજોડ સર્જન તરીકે પહેલેથી જ પામ્યું આવ્યું છે જુદાં જુદાં યુદ્ધદૃશ્યો, અંજનાના વિરહભાવ (સંધિ ૧૭–૧૯)માંના કેટલાક ભાવોદ્રેકવાળા પ્રસંગો, રાવણના અનિવાર્ય વિનાશની પ્રસંગમાંથી નીતરતો વેધક વિષાદ (૭૭મો સંધિ)—આવાં આવાં ઉદાહરણ જોઈએ સ્વયંભૂની પ્રતિભાના પ્રબળ ઉન્મેષનું આપણે દર્શન કરી શકીએ

રિટ્ઠણેમિચરિઉ

સ્વયંભૂનું બીજું મહાકાવ્ય રિટ્ઠણેમિચરિઉ (સં. અરિષ્ટનેમિચરિત) અથવા હરિવંસપુરાણ (સં. હરિવંશપુરાણ) પણ પ્રસિદ્ધ વિષયને લગતું છે તેમાં બાવીસમા તીર્થંકર અરિષ્ટનેમિનું જીવનચરિત તથા કૃષ્ણ અને પાંડવોની, જૈન પરંપરા પ્રમાણેની, કથા આપેલી છે કેટલાક નષ્ટપ્રાય થયેલા ભાગ કરતાં તે ૬૦

---

૧ આ અંગેનું વિગતવાર [illegible] સુધી [illegible] અને [illegible] જેવી [illegible] આપ્યું છે.

૨ રવિષેણનું પદ્મચરિત પોતે પણ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં રચાયેલા વિમલસૂરિના પઉમચરિય (ઈસવી [illegible] સદીની) [illegible] સંસ્કૃત [illegible] જ [illegible] છે

સુધી અપ્રકાશિત છે તેના એક સો બાર સંધિઓ (એનાં બધાં મળીને ૧૯૩ કડવક અને ૧૮ અગીઆર-બારી એક્મો— ‘પ્રમાણ’—સોનાનું કહેવ છે)નો ચાર કાંડમાં સમાવેશ થાય છે યાદવ (સં. યાદવ) કુરુ, યુદ્ધ (સં. યુદ્ધ અને ઉત્તર. આ વિષયમાં પણ સ્વયંભૂ પાસે કેટલીક આદર્શભૂત પૂર્વકૃતિઓ હતી નવમી શતાબ્દી પહેલાં વિમલસૂરિ (?) અને વિદગ્ધ પ્રાકૃતમાં, જિનસેને (ઈ સ ૭૮૩–૮૪) સંસ્કૃતમાં અને ચઉ (કે ઇન્દ્રરાજે? હદાયે?) ગોવિન્દે ત અપભ્રંશમાં હરિવંશના વિષય પર મહાકાવ્યો રચ્યાં હોવાનું જણાય છે રિટ્ઠણેમિચરિયનો નવાણુમા સંધિ પછીનો ભાગ સ્વયંભૂના પુત્ર ત્રિભુવનની રચિ છે અને પાછળથી ૧૬મી શતાબ્દીમાં તેમાં ગોપાચલ(ગ્વાલિયર)ના એ અપભ્રંશ કવિ યશઃકીર્તિ વગેરેએ કેટલાક ઉમેરા કરેલા છે

રામ અને કૃષ્ણના ચરિત પર સ્વયંભૂ પછી રચાયેલાં અપભ્રંશ સંધિબ કાવ્યોમાંથી કેટલાંકનો ઉલ્લેખ અહીં જ કરી લઈએ—આ બધી કૃતિઓ હ અપ્રસિદ્ધ છે ધવલે (કદાચ અગીઆરમી શતાબ્દી પહેલાં) ૧૨૨ સંધિ હરિવંશપુરાણ રચ્યું ઉપર્યુક્ત યશઃકીર્તિ વગેરેએ ૩૪ સંધિમાં પાંડુપુરાણ (સં. પાં પુરાણ) (ઈ સ. ૧૫૨૩) તથા તેના સમકાલીન પંડિત રઈધૂ અપરના સિંહસેને ૧૧ સંધિમાં રામાયણવિષયક પદ્મપુરાણ (સં. પદ્મપુરાણ) તેમ ણેમિણાહચરિય (સં. નેમિનાથચરિત) રચ્યાં. એ જ સમય લગભગ શ્રુતકીર્તિ ૪ સંધિમાં હરિવંસપુરાણ (સં. હરિવંશપુરાણ) (ઈ સ. ૧૫૫૫) પૂરું કર્યું કૃતિઓ સ્વયંભૂ પછી સાત સો એટલાં વરસે પણ રામાયણ ને હરિવંશ વિષયોની ચાલતી પરંપરા અને લોકપ્રિયતાના પુરાવારૂપ છે

પુષ્પદન્ત

પુષ્પદન્ત (અપ. પુપ્ફયંત) અપરનામ ખણ્ડ (ઈ સ. ૯૫૭–૯૭૨ વિદ્યમાન)ની કૃતિઓમાંથી આપણને સંધિબંધમાં ગૂંથાતા બીજા બે પ્રકારો જાણ થાય છે પુષ્પદંતનાં માતાપિતા બ્રાહ્મણ હતાં. તેમણે પાછળથી દિગંબર જૈ ધર્મ સ્વીકારેલો. પુષ્પદંતનાં ત્રણે અપભ્રંશ કાવ્યોની રચના માન્યખેટ (હાલ ઓંધ્ર પ્રદેશમાં આવેલું માલખેડ)માં રાજ્ય કરતા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓ કૃષ્ણ ત્રી (ઈ સ. ૯૩૯–૯૬૮) અને ખોટ્ટિગદેવ(ઈ સ. ૯૬૮–૯૭૨)ના પ્રધાન અનુક્રમે ભરત અને તેના પુત્ર નન્નના આશ્રય નીચે થઈ હતી. સ્વયંભૂ અને તે પુરોગામીઓએ રામ અને કૃષ્ણવિષયક કથાનકો લઈને કાવ્ય રચ્યાં હતાં પુષ્પદન્તની પ્રતિભાએ જૈન પુરાણકથાના જુદા—અને વિશાળતર—પ્રદેશો વિસ્તારનું પસંદ કર્યું જૈન પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે પૂર્વના સમયમાં ત્રેસ મહાપુરુષો (કે શલાકાપુરુષો) થઈ ગયા. તેમાં ચોવીસ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી નવ વાસુદેવ (અર્ધચક્રવર્તી) નવ બલદેવ (તે તે વાસુદેવના ભાઈ) અને ન

પ્રતિવાસુદેવ (એટલે કે તે તે વાસુદેવના વિરોધી)નો સમાવેશ થાય છે આમ, પદ્મ (=રામ) અને રાવણ એ આઠમા બલદેવ, વાસુદેવ ને પ્રતિવાસુદેવ, તથા કૃષ્ણ, બલભદ્ર અને જરાસંધ એ નવમા ગણાય છે આ ત્રેસઠ મહાપુરુષોનાં જીવનવૃત્તાંત આપતી રચનાઓ મહાપુરાણ અથવા ત્રિષષ્ટિમહાપુરુષ (કે –શલાકાપુરુષ–) ચરિતને નામે ઓળખાય છે આમાં પહેલા તીર્થંકર ઋષભ અને પહેલા ચક્રવર્તી ભરતનાં ચરિતને વર્ણવતો ભાગ તે આદિપુરાણ અને બાકીના મહાપુરુષોનાં ચરિતવાળો અંશ ઉત્તરપુરાણ કહેવાય છે

મહાપુરાણ

પુષ્પદંત પહેલાં પણ આ વિષય પર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં કેટલીક પદ્યકૃતિઓ રચાયેલી. પણ અપભ્રંશમાં પહેલવહેલો એ વિષયનું મહાકાવ્ય બનાવનાર પુષ્પદંત એકલો જ જણાય છે મહાપુરાણ કે તિસટ્ઠિમહાપુરિસગુણાલંકાર (સં. ત્રિષષ્ટિમહાપુરુષગુણાલંકાર) નામ ધરાવતી તેની એ મહાકૃતિમાં ૧૦૨ સંધિ છે જેમાંથી પહેલી સાડત્રીસ સંધિ આદિપુરાણને અને બાકીના ઉત્તરપુરાણને ફાળે જાય છે

પુષ્પદંતે પ્રધાનપણે જિનસેન ગુણભદ્રકૃત સંસ્કૃત ત્રિષષ્ટિમહાપુરુષગુણાલંકાર (ઈ. સ. ૮૯૮ માં સમાપ્ત)નો અને કવિ પરમેષ્ઠીની જૂની કૃતિનો આધાર લીધો જણાય છે આ વિષયમાં પણ પ્રસંગો અને વિગતો ઉપરાંત કથાનિરૂપણ સભર કોઠાર પરંપરાથી ઠરી ચૂક્યું હતું, એટલે નિરૂપણમાં નાવીન્ય અને તાજગી લાવવા કવિને માત્ર પોતાની વર્ણનની અને શૈલીકલાની શક્તિઓ પર જ આધાર રાખવાનો રહેતો. સિવાય કથાનક સ્વરૂપના ને પૌરાણિક હોવા છતાં જૈન અપભ્રંશ કવિઓ તેમના નિરૂપણમાં પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતના આલંકારિક મહાકાવ્યની પરંપરા અપનાવે છે અને કાવ્યશાસ્ત્રના કથાનાયકોવરને અનુસાર, ભ ને ૫ ત્રિવર્ગના પ્રાપ્તિની અવાંતરકથાને છે તેનું એક કારણ આ પણ છે રિટ્ઠણેમિચરિઉમાં સ્વયંભૂ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે કાવ્યરચના કરવા માટે તેને વ્યાકરણ દૃઢ દીધું, રસ આપ્યો, વિસ્તાર આપ્યો, છંદ પિંગલે, અલંકાર ભામહ અને દંડીએ, અક્ષરાડંબર બાણે, નિપુણત્વ શ્રીહર્ષે અને ભરતે, ત્રિપદી ને ચતુષ્પદી સહિત પદ્ધડિયા ચતુર્મુખે આપ્યાં. પુષ્પદંત પણ પરોક્ષ રીતે આવું કહે છે સિવાય બીજાં કેટલાંક જૈનમાં પ્રતિષ્ઠિત જૈન ધીરક નામો ઉમેરે છે અને એવી ઘોષણા કરે છે કે પોતાના મહાપુરાણમાં પ્રાકૃતલક્ષણ, સકલ નીતિ, છંદોરચના, અલંકાર, વિવિધ રસો તથા તત્ત્વાર્થનો નિર્ણય મળશે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યોનો આદર્શ સામે રાખી તેની પ્રેરણાથી રચાયેલાં અપભ્રંશ મહાકાવ્યોનું ઘણું બળ વસ્તુના વૈવિધ્ય કે સંવિધાન કરતાં વિશેષ તો તેના વર્ણન કે નિરૂપણમાં રહેલું છે

સ્વયંભૂની [illegible] રચનામાં પુષ્પદંત આકારની સમૃદ્ધિ, અલંકારપ્રિયતા અને વ્યુત્પત્તિ ઉપર [illegible] રાખે છે અલંકારોની વિપુલતા તથા સંધિ અને

કાવ્યની દીર્ઘતા પુષ્પદન્તના સમય સુધીમાં સંધિબંધનું સ્વરૂપ કેટલે વધુ સંકુલ થયું હોવાની સૂચક છે. મહાપુરાણના ચોથા, બારમા, સત્તરમા, છેતાળીસમા, બાવનમા ઇત્યાદિ સંધિઓના કેટલાક અંશો પુષ્પદન્તની અસામાન્ય કવિત્વશક્તિનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો તરીકે ટાંકી શકાય. મહાપુરાણના ૬૯થી ૭૯ સંધિમાં રામાયણની કથાનો સંક્ષેપ અપાયો છે. ૮૧થી ૯૨ સંધિ જૈન હરિવંશ આપે છે, જ્યારે અંતિમ અંશમાં ત્રેવીસમા તથા ચોવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વ અને મહાવીરનાં ચરિત છે.

ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્તનાં બીજાં બે કાવ્ય, ણાયકુમારચરિઉ (સં. નાગકુમારચરિત) અને જસહરચરિઉ (સં. યશોધરચરિત) પરથી જોઈ શકાય છે કે વિશાળ પૌરાણિક વિષયો ઉપરાંત જૈન પુરાણ, અનુશ્રુતિ કે પરંપરાગત ઇતિહાસની પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનાં વિષયક જીવનચરિત આપવા માટે પણ સંધિબંધ વપરાતો. વિસ્તાર અને નિરૂપણની દૃષ્ટિએ આ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યો સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની પ્રતિકૃતિ જેવાં ગણાય. આમાં પણ પુષ્પદન્ત પાસે કેટલાક પૂર્વવર્તી હોવાં જોઈએ. આવતા ઉલ્લેખ પરથી જાણવું પુષ્પદન્તની પહેલાંનાં સૈકામાં એવાં બે ચરિતકાવ્યોનાં નામ આપણે જાણીએ છીએ. એક તે સ્વયંભૂકૃત સુલોચનાચરિત અને બીજું તેના પુત્ર ત્રિભુવનકૃત પંચમીચરિત. ણાયકુમારચરિઉ નવ સંધિમાં તેના નાયક નાગકુમાર(જૈન પુરાણકથા પ્રમાણે ચોવીસ કામદેવમાંનો એક)નાં પરાક્રમો વર્ણવે છે અને સાથે તે કાર્તિક સુદિ પાંચમને દિવસે શ્રીપંચમીનું વ્રત કરવાથી થતી ફલપ્રાપ્તિનું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.

પુષ્પદન્તનું ત્રીજું કાવ્ય જસહરચરિઉ ચાર સંધિમાં ઉજ્જયિનીના રાજા યશોધરની કથા આપે છે ને તે દ્વારા પ્રાણિવધના પાપનાં કડવાં ફળો ઉદાહૃત કરે છે. પુષ્પદન્તની પહેલાં અને પછી આ જ કથાનકને સૂચવતી પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, અપભ્રંશ અને અર્વાચીન ભાષાઓમાં મળતી અનેક રચનાઓ એ વિષય જૈનોમાં અતિશય લોકપ્રિય હોવાની સૂચક છે.

પુષ્પદન્તનું પ્રબળ કલ્પનાશક્તિ પરનું પ્રભુત્વ, અપભ્રંશ ભાષામાં અનન્ય પારંગતતા, તેમ જ બહુમુખી પાંડિત્ય તેને ભારતના કવિઓમાં માનવંતુ સ્થાન અપાવે છે. એક સ્થળે કાવ્યના પોતાના આદર્શનો આછો ખ્યાલ આપતાં તે કહે છે કે ઉત્તમ કાવ્ય શબ્દ અને અર્થના અલંકારથી તથા લીલાયુક્ત પદાવલિથી મંડિત, રસભાવનિરંતર અર્થની ગાઢતાવાળું, સર્વ વિદ્યાકલાથી સમૃદ્ધ, વ્યાકરણ અને છંદથી પુષ્ટ અને આગમથી પ્રેરિત હોવું જોઈએ. ઉચ્ચ કોટિનું અપભ્રંશ સાહિત્ય આ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહ્યું છે, પણ તેમાં સૌથી વધુ સફળતા પુષ્પદન્તને મળી છે એમ કહેવામાં કશી અત્યુક્તિ નથી.

પુષ્પદન્ત પછીનાં ચરિતકાવ્ય

પુષ્પદન્ત પછી આપણને સંખ્યાબંધ ચરિતકાવ્યો કે કથાકાવ્યોનાં પુષ્કળ નમૂના મળે છે. પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં હજી માત્ર હસ્તપ્રતરૂપે જ રહ્યાં છે. જે થોડાં ઘણાં પ્રકાશિત થયાં છે તેમાં સૌથી મહત્ત્વની ધનપાલકૃત ભવિસત્તકહા (સં. ભવિષ્યદત્તકથા) છે. ધનપાલ દિગંબર ધર્કટ વણિક હતો અને સંભવત: દસમી બારમી શતાબ્દી પહેલાં થઈ ગયો. બાવીસ સંધિના વિસ્તારવાળું તેનું કાવ્ય પ્રમાણમાં સરળ શૈલીમાં ભવિષ્યદત્તની જિંદગીની કથા કહે છે અને સાથેસાથે કાર્તિક શુદિ પંચમીને દિવસે આચરવું શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી મળતું ફળનું ઉદાહરણ આપવાનો હેતુ પણ પાર પાડે છે. તેનું કથાનક એવું છે કે એક વેપારી નિષ્કારણ અપમાનથી આવતું પુત્ર ભવિષ્યદત્ત સહિત પોતાની પત્નીનો ત્યાગ કરે છે અને બીજી પત્ની કરે છે. ભવિષ્યદત્ત મોટો થતાં કંઈ પ્રસંગે પરદેશ ખેડવા જાય છે ત્યારે તેનો ઓરમાન ભાઈ બે વાર કપટ કરી તેને એક નિર્જન દ્વીપ પર એકલોઅટૂલો છોડી જાય છે. પણ માતાએ કરેલા શ્રુતપંચમીના વ્રતને પરિણામે છેવટે તેની બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવે છે. તેનો ભાગ્યોદય થાય છે અને શત્રુનો પરાજય કરવામાં રાજાને સહાય કરવા બદલ તે રાજ્યાર્ધનો અધિકારી બને છે. પરંતુ પછી ચોથા ભવમાં શ્રુતપંચમીનું વ્રત કરવાથી તેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ધનપાલ પહેલાં આ જ વિષય પર અપભ્રંશમાં ત્રિભુવનનું પંચમીચરિઉ તથા પ્રાકૃતમાં મહેશ્વરની નાણપંચમીકહાઓ (સં. જ્ઞાનપંચમીકથા) મળે છે. ધનપાલની સમીપના સમયમાં શ્રીધરે પણ સંધિબંધ અપભ્રંશ ભવિસત્તચરિઉ (સં. ભવિષ્યદત્તચરિત) (ઈ. સ. ૧૧૭૪) રચેલું છે જે હજી અપ્રકાશિત છે.

કનકામરનું કરકંડચરિઉ (સં. કરકંડુચરિત) દસ સંધિમાં એક પ્રત્યેકબુદ્ધ (એટલે કે સ્વયંબુદ્ધ સંત)નો જીવનવૃત્તાંત આપે છે. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ કરકંડુની વાત આવે છે.

ધાહિલકૃત પઉમસિરિચરિઉ (સં. પદ્મશ્રીચરિત) (ઈસવી અગિયારમી શતાબ્દી લગભગ) કપટાચરણયુક્ત આચરણનું ભાવિ ફળ ઉદાહૃત કરવા ચાર સંધિમાં પદ્મશ્રીનો પૂર્વ ભવનો વૃત્તાંત આપે છે. વસ્તુ હરિભદ્રની પ્રસિદ્ધ પ્રાકૃત કથા સમરાઇચ્ચકહાની એક અવાંતરકથા ઉપરથી લીધેલું છે.

પણ પહેલાં કહ્યું તેમ સંખ્યાબંધ ચરિતકાવ્યોના ઘણા મોટા ભાગને હજી મુદ્રણનું સદ્ભાગ્ય નથી સાંપડ્યું. અહીં આપણે તેમાં ગ્રંથોની એક યાદી—અને તે પણ સંપૂર્ણ નહીં—આપીને જ સંતોષ માનશું. સામાન્ય રીતે આ ગ્રંથો જૈન સિદ્ધાંત કે ધાર્મિક-નૈતિક માન્યતાના દૃષ્ટાંત તરીકે કોઈ તીર્થંકરનું કે જૈન પુરાણકથાના કે દંતકથાના કોઈ મહત્ત્વના પાત્રનું ચરિત વર્ણવે છે.

ચરિતકાવ્યોની યાદી

નામ		કવિ	સંધિ સંખ્યા	રચનાસમય ઇસવીસનમાં
પાસપુરાણ	(સં. પાર્શ્વપુરાણ)	પદ્મકીર્તિ	૧૮	૯૯૩
જમ્બૂસામિચરિય	(સં. જમ્બૂસ્વામિચરિત)	સાગરદત્ત	૧૧	૧ ૨
જમ્બૂસામિચરિય	(સં. જમ્બૂસ્વામિચરિત)	વીર	૧૧	૧ ૨
સુદંસણચરિય	(સં. સુદર્શનચરિત)	નયનંદી	૧૧	૧ ૪
વિલાસવઇકહા	(સં. વિલાસવતીકથા)	સાધારણ કે સિદ્ધસેન	૧૧	૧ ૬૮
પાસચરિય	(સં. પાર્શ્વચરિત)	શ્રીધર	૧૨	૧૧૩૩
સુકુમાલચરિય	(સં. સુકુમાલચરિત)	શ્રીધર	૬	૧૧૫૨
સુકુમાલસામિચરિય	(સં. સુકુમાલસ્વામિચરિત)	પૂર્ણભદ્ર	૬	
પજ્જુણ્ણકહા	(સં. પ્રદ્યુમ્નકથા)	સિંહ કે સિદ્ધ	૧૫	૧૨ મી શતાબ્દી
જિણદત્તચરિય	(સં. જિનદત્તચરિત)	લક્ખણ	૧૧	૧૨૧૮
વયરસામિચરિય	(સં. વજ્રસ્વામિચરિત)	વરદત્ત	૨	
બાહુબલિદેવચરિય	(સં. બાહુબલિદેવચરિત)	ધનપાલ	૧૮	૧૩૯૮
સેણિયચરિય	(સં. શ્રેણિકચરિત)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧	૧૫ મી શતાબ્દી
ચંદપ્પહચરિય	(સં. ચન્દ્રપ્રભચરિત)	યશઃકીર્તિ	૧૧	”
સમ્મઇજિણચરિય	(સં. સન્મતિજિનચરિત)	રઇધૂ	૧૦	”
મેહેસરચરિય	(સં. મેઘેશ્વરચરિત)	”	૧૩	
ધણકુમારચરિય	(સં. ધનકુમારચરિત)		૪	”
વડ્ઢમાણકવ્વ	(સં. વર્ધમાનકાવ્ય)	જયમિત્ર હલ્લ	૧૧	”
અમરસેણચરિય	(સં. અમરસેનચરિત)	માણિક્યરાજ	૭	
ણાયકુમારચરિય	(સં. નાગકુમારચરિત)	”	”	”
સુલોચણાચરિય	(સં. સુલોચનાચરિત)	દેવસેન	૨૮	

કથાકોશો

અહીં સુધીમાં ગણાવ્યા તે ઉપરાંત બીજો એક વિષયપ્રકાર પણ સંધિબંધમાં મળે છે તે છે કોઈ વિશિષ્ટ જૈન મતમાં પ્રતિપાદિત થયેલા અમુક ધાર્મિક કે નૈતિક વિષયને ઉદાહૃત કરતી કથાવલી. કથાકોશ નામે ઓળખાતા આ સાહિત્યની સંખ્યાબંધ કૃતિઓ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં મળે છે. અપભ્રંશમાં ૫૬ તથા ૫૮ સંધિના બે ભાગમાં રચાયેલું નયનંદીકૃત સકલવિધિવિધાનકવ્વ (સં. સકલવિધિવિધાનકાવ્ય) (ઈ. સ. ૧ ૪૪) તથા ૫૩ સંધિમાં નિબદ્ધ શ્રીચંદ્રકૃત કહકોસ (સં. કથાકોશ) (ઈસવી અગિયારમી સદી) એ બંને, ક્રમવૃદ્ધિને લગતા ને જૈન શૌરસેનીમાં રચાયેલા આગમમાન્ય પ્રસિદ્ધ દિગંબર ગ્રંથ ભગવતી-આરાધનાની

સાથે સંકળાયેલી કથાઓ વર્ણવે છે. નયનંદી અને શ્રીચંદ્રે પોતાની કૃતિઓ પુરોગામી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત આરાધનાકથાકોશોને આધારે રચી હોવાનું જણાવ્યું છે.

૨૧ સંધિનો શ્રીચંદ્રકૃત દંસણકહરયણકરંડુ (સં. દર્શનકથારત્નકરંડ) (ઈ. સ. ૧૦૬૪) ૧૧ સંધિની હરિષેણ કૃત ધમ્મપરિક્ખા (સં. ધર્મપરીક્ષા) (ઈ. સ. ૯૮૮) ૧૪ સંધિનું અમરકીર્તિકૃત છક્કમ્મુવએસ (સં. ષટ્કર્મોપદેશ) અને સંભવતઃ ૭ સંધિનું શ્રુતકીર્તિકૃત પરમેટ્ઠિપયાસસાર (સં. પરમેષ્ઠિપ્રકાશસાર) (ઈ. સ. ૧૪૯૭) વગેરેનો પણ આ જ પ્રકારમાં સમાવેશ થાય છે. આ બધી કૃતિઓ પણ હજી પ્રકાશમાં નથી આવી.

આમાં હરિષેણની ધમ્મપરિક્ખા તેના વસ્તુની વિશિષ્ટતાને કારણે ખાસ રસપ્રદ છે. તેમાં મુખ્યત્વે, બ્રાહ્મણ પુરાણો કેટલાં વિસંગત અને અર્થહીન છે તે સચોટ યુક્તિથી પુરવાર કરીને મનોવેગ પોતાના મિત્ર પવનવેગ પાસે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવે છે તેની વાત છે. મનોવેગ પવનવેગની હાજરીમાં એક બ્રાહ્મણસભા સમક્ષ પોતાને વિશે સાવ અસંબદ્ધ અને ઉટપટાંગ એવી કેટલીક વાતો કરે છે અને જ્યારે પેલા બ્રાહ્મણો તેને માનવાની ના પાડે છે ત્યારે તે રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાંથી એવા જ અસંબદ્ધ પ્રસંગો ને બનાવો સમર્થનમાં ટાંકી પેલાના શબ્દોને પ્રમાણભૂત કરાવે છે. હરિષેણની આ કૃતિનો આધાર કોઈ પ્રાકૃત રચના હતી. ધમ્મપરિક્ખાને અનુસરીને પછીથી સંસ્કૃત તેમ જ બીજી ભાષાઓમાં કેટલાક ગ્રંથો રચાયા છે. હરિભદ્રકૃત પ્રાકૃત ધૂર્તાખ્યાન (ઈસવી આઠમી શતાબ્દી)માં આ જ પ્રયુક્તિ અને પ્રયોજન છે. આ વિષયની સર્વોત્તમ કૃતિ એ હોવાની પણ જાણીતી છે.

આ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત પરથી અપભ્રંશ સાહિત્યમાં સંધિબંધનું કેટલું મહત્ત્વ છે તેનો ઠીક ખ્યાલ મળી રહેશે.

રાસાબંધ

સંધિબંધની જેમ અપભ્રંશે સ્વતંત્રપણે વિકસાવેલ અને ઠીકઠીક પ્રચલિત બીજું સાહિત્યસ્વરૂપ તે રાસાબંધ. તે ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યના પ્રકારની, મધ્યમ માપની (આમ સંસ્કૃત ખંડકાવ્યનું સ્મરણ કરાવતી) રચના હોવાની અટકળ થઈ શકી છે. તેમાં કાવ્યના કલેવર માટે સામાન્ય રીતે અમુક એક પરંપરાગત માત્રાછંદ પ્રયોજાતો, જ્યારે વૈવિધ્ય માટે વચ્ચે વચ્ચે ભાતભાતના વિવિધ છંદો વપરાતા. રાસાબંધનો પ્રચાર અને લોકપ્રિયતા આપણને ઉપલબ્ધ પ્રાચીનતમ પ્રાકૃત–અપભ્રંશના છંદશાસ્ત્રીઓએ આપેલી રાસાની વ્યાખ્યાથી સમર્થિત થતાં હોવા છતાં (અપભ્રંશ તો તેને અતિપ્રતિષ્ઠિતોમાં રાસાબંધરૂપ કહીને વખાણે છે) એક પણ પ્રાચીન રાસાનો નમૂનો તો ઠીક, નામે ય નથી જળવાયું

રહ્યુ એ આશ્ચર્યની વાત છે અને પાછળના સમયમાં પણ આ મહત્ત્વના અપભ્રંશ કાવ્યપ્રકાર વિષેનું આપણું અજ્ઞાન ઘટાડે તેવી સામગ્રી સ્વલ્પ છે રાસક અને ધરમૂળનું પરિવર્તન પામીને રાસા અર્વાચીન ભારતીય-આર્ય સાહિત્યમાં ઓગણીસમી શતાબ્દીના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે પ્રાચીન રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ઘણું ખરુ જૈન લેખકોના રચેલા રાસાઓ મોટી સંખ્યામાં મળે છે પણ અપભ્રંશમાં કે તેરમી શતાબ્દી લગભગના સંદેશરાસક અને બારમી શતાબ્દી લગભગના સાહિત્યદૃષ્ટિએ મૂલ્યહીન એક ઉપદેશાત્મક જૈન રાસ સિવાય બીજું કશું મળતું નથી. આમાં પાછલી કૃતિ ઉપદેશરસાયનરાસ નામથી પદ્યોમાં સદ્ગુરુ અને સદ્ધર્મની પ્રશંસા અને કુગુરુ અને કુધર્મની નિંદા કરે છે એ રાસકકાવ્ય એક પ્રતિનિધિરૂપ કૃતિ નહીં પણ લોકપ્રિય સાહિત્યપ્રકારનો ધર્મપ્રચાર અર્થે ઉપયોગ થયાનું ઉત્તરકાલીન ઉદાહરણ માત્ર છે કંઈ અંતરંગરાસનો ઉલ્લેખ અગિયારમી શતાબ્દીની, અને માણિક્ય-મલ્લારિકા-પ્રતિબદ્ધ-રાસનો બારમી શતાબ્દીની કૃતિમાં મળે છે

સંદેશરાસકના વિશિષ્ટ મહત્ત્વને કારણે તેને લગતી માહિતી સહેજ વિસ્તારથી પરિશિષ્ટમાં આપી છે

વસંતોત્સવ સાથે સંકળાયેલી ચર્ચરીનામક ગેય રચનાઓ પણ અપભ્રંશમાં રચાયેલી જણાય છે પણ અગિયારમી શતાબ્દીની શાન્તિનાથચરિતના ઉલ્લેખ સિવાય અને તેરમી શતાબ્દીની એક ઉપદેશાત્મક જૈન રચના સિવાય કશું જળવાયું નથી.

સર્ગબંધ મહાકાવ્ય

વિશિષ્ટ બંધવાળા સંધિકાવ્ય ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સર્ગબંધ છંદોબદ્ધ મહાકાવ્યો પણ રચાયાં છે અપભ્રંશ કથાકાવ્ય માટે સંધિબંધ જ નિયત હતો એવું નથી. જેમ કે આરંભથી અંત સુધી નિરપવાદપણે એક જ છંદ યોજ્યો હોય અને બંધારણ કે વિભાગીકરણને અવગણીને કોઈ પણ જાતના વિભાગ કે આ પ્રકારમાં ન આવ્યા હોય તેવાં કથાકાવ્યોનાં આપણને એકબે નમૂના મળે છે ઈ. સ. ૧૧૫ માં સમાપ્ત થયેલા હરિભદ્રના ણેમિણાહચરિઉ(સં. નેમિનાથચરિત)નું પ્રમાણ ૮ હજાર શ્લોક જેટલું છે અને તે રડ્ડા નામના એક મિશ્ર છંદમાં રચાયું છે હરિભદ્ર પહેલાં ઓછામાં ઓછી એક શતાબ્દી પૂર્વે થયેલા ગોવિંદ નામે અપભ્રંશ કવિએ પણ રડ્ડાછંદના વિવિધ પ્રકારોમાં એક કૃષ્ણકાવ્ય રચ્યું હોવાનું આપણે સ્વયંભૂછંદમાં આપેલાં ઉદ્ધરણો પરથી અનુમાન કરી શકીએ છીએ. ગઉડવહો જેવી પ્રાકૃતરચનાઓ પણ આ પ્રકારની છે

ધાર્મિક તથા આધ્યાત્મિક કૃતિઓ

અપભ્રંશમાં કથાકાવ્યોની (અને સંભવત ઊર્મિપ્રધાન કાવ્યોની) વિપુલતા હતી, એનો અર્થ એવો નથી કે તે બીજા કાવ્યપ્રકારોથી સાવ અજ્ઞાત હતો.

ધાર્મિક-બોધક વિષયની કેટલીક નાની નાની રચનાઓ ઉપરાંત થોડીક આધ્યાત્મિક કે યોગવિષયક રચનાઓ પણ મળે છે

આમાં યોગીન્દુદેવ (અપ. જોઇંદુ)નો પરમપ્પપયાસુ (સં. પરમાત્મપ્રકાશ) અને યોગસાર સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના છે પરમપ્પપયાસુના બે અધિકારમાંથી પહેલામાં ૧૨૩ દોહા છે જેમાં બાહ્યાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માનું સ્વરૂપ, રસળતી શૈલીમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે ૨૧૪ પદો (મુખ્યત્વે દોહા)ના બીજા અધિકારમાં મોક્ષતત્ત્વ અને મોક્ષસાધન ઉપર છે યોગીન્દુ સાધક યોગીને આત્મ-સાક્ષાત્કારનું સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ સમજાવે છે અને તે માટેના માર્ગ તરીકે વિષયોપભોગ તજવાનો, ધર્મના માત્ર બાહ્યાચારને નહીં, પણ આંતરિક તત્ત્વને વળગી રહેવાનો, આંતરિક શુદ્ધિનો અને આત્માના સાચા સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાનો ઉપદેશ આપે છે યોગસારમાં ૧૦૮ પદો (મુખ્યત્વે દોહા)માં સંસારભ્રમણથી વિરક્ત મુમુક્ષુને પ્રબુદ્ધ કરવા માટે ઉપદેશ અપાયેલો છે સ્વરૂપ, શૈલી અને સામગ્રીની દૃષ્ટિએ તેનું પરમપ્પપયાસ સાથે ઘણું સામ્ય છે

આ જ રીતે રામસિંહકૃત દોહાપાહુડ (સં. દોહાપ્રાભૃત)ને લાગુ પડે છે તેનાં ૨૧૨ દોહાબદ્ધ પદ્યોમાં એ જ આધ્યાત્મિક-નૈતિક દૃષ્ટિ પર ભાર મુકાયો છે તેમાં શરીર અને આત્માનો તાત્ત્વિક ભેદ નિરૂપી, પરમાત્માની સાથે આત્માની અભેદાનુભૂતિને સાધક યોગીનું સર્વોચ્ચ સાધ્ય ગણ્યું છે વિચારમાં તેમ જ પરિભાષામાં આ બંને કૃતિઓ બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધપરંપરાની અધ્યાત્મવિષયક કેટલીક કૃતિઓ સાથે નોંધપાત્ર સામ્ય ધરાવે છે તેમની ભાષા અને શૈલી સરળ, સચોટ, લોકગમ્ય અને અલંકારના તથા પંડિતાઈના ભારથી મુક્ત છે તેમને ભારતીય અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્યમાં જૈન પરંપરાના મૂલ્યવાન પ્રદાન તરીકે ગણવી ઘટે

બૌદ્ધોની જેમ જૈનોનું અધ્યાત્મરહસ્યવાદી સાહિત્ય પણ કેટલુંક અપભ્રંશમાં રચાયું છે બૌદ્ધ રચનાકારો મહાયાન સંપ્રદાયની વજ્રયાન ને સહજયાન એ તાંત્રિક શાખાઓના સિદ્ધો હતા તેમાંથી સરહ અને કાન્હના દોહાકોશો (આશરે ૧૦ મી શતાબ્દી) અવ્યવસ્થિત રૂપમાં મળે છે કર્મકાંડનો ને બાહ્યાચારનો વિરોધ, ગુરુનું મહત્ત્વ, ચિત્તશુદ્ધિ, સહજપ્રાપ્તિ વગેરે વિષય પર સીધી, વેધક લગભગ લોકગમ્ય વાણીમાં વહેતી આ રચનાઓમાં ભારતના સંતસાહિત્યની રીતિ, વાણી ને ભાવનાઓનાં મૂળસ્રોત જડે છે બૌદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યની વિરલ ઉપલબ્ધ કૃતિઓ હોવે પણ તેમનું મૂલ્ય ઘણું છે

નાની ધાર્મિક કૃતિઓમાં લક્ષ્મીચંદ્રકૃત સાવયધમ્મદોહા (સં. શ્રાવકધર્મદોહા) અપરનામ નવકારશ્રાવકાચાર (૧૧ મી શતાબ્દી પહેલાં) ઉલ્લેખનીય છે તેમાં નામ પ્રમાણે શ્રાવકોનું કર્તવ્ય લોકભોગ્ય શૈલીમાં સમજાવ્યું છે એ ઉપરાંત ૨૫

ટેકાની મહેશ્વરકૃત સંયમવિષયક સંયમમંજરી (સંભવત ૧૩મી શતાબ્દી લગભગ)-નો, જિનદત્ત (ઈ.સ. ૧૦૭૬–૧૧૫૨) કૃત ચર્ચરી અને કાલસ્વરૂપકુલકનો, અને ધનપાલકૃત સત્યપુરમંડનમહાવીરોત્સાહ (ઈસવી ૧૧મી શતાબ્દી) અભયદેવકૃત જયતિહુયણ આદિ સ્તવનો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરી શકાય.

પ્રકીર્ણ કૃતિઓ અને ઉત્તરકાલીન વલણો

સ્વતંત્ર કૃતિઓ ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અને ટીકાસાહિત્યમાં નાનામોટા સંખ્યાબંધ અપભ્રંશ ખંડો મળે છે. ઉદાહરણ લેખે થોડાંક જ નામ ગણાવીએ: વર્ધમાનકૃત મનોરમાચરિત (ઈ.સ. ૧૧ ૪) દેવચંદ્રકૃત શાન્તિનાથચરિત (ઈ.સ. ૧૧ ૪) હેમચંદ્રકૃત સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ તથા કુમારપાલચરિત અપરનામ દ્વયાશ્રય (ઈસવી ૧૨ મી શતાબ્દી) રત્નપ્રભકૃત ઉપદેશમાલાદોઘટ્ટીવૃત્તિ (ઈ.સ. ૧૧૮૨) સોમપ્રભકૃત કુમારપાલપ્રતિબોધ (ઈ.સ. ૧૧૮૫) હેમહંસગણિકૃત સંયમમંજરીવૃત્તિ (ઈસવી ૧૫મી શતાબ્દી પહેલાં) વગેરે. આ ઉપરાંત અલંકારસાહિત્યમાં ઉદ્ધૃત પદ્યોમાં જે જૈનેતર અપભ્રંશ રચનાઓનાં સૂચક છે તેમનું વિશેષ મૂલ્ય છે. આમાંથી સિદ્ધહેમનાં ઉદાહરણો ખાસ ઉલ્લેખ માગી લે છે. એ પોણા બસો જેટલાં (મુખ્યત્વે દોહાબદ્ધ) પદ્યોમાંથી ઘણાંખરાં હેમચંદ્રે ઉપલબ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્યમાંથી કે પૂર્વેના વ્યાકરણોમાંથી લીધાં હોવાનું જણાય છે. કૃત્રિમ કે ઘડી કાઢેલાં હોય તેવાંની સંખ્યા નજીવી છે. ઉદાહરણોની આવા વિવિધ સમય ને સ્થળની છાપ ધરાવે છે. વિષયની વિવિધતા, અનાયાસસિદ્ધ લાગતા અલંકારો, ભાવોની તીક્ષ્ણતા અને તેમની સરલ પણ સચોટ અભિવ્યક્તિ અને અનુભૂતિની ખરી સ્વાભાવિકતા—આવા ગુણોને કારણે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણો એક તાજગી ને ઉષ્માથી ધબકતા સાહિત્ય તરફ આંગળી ચીંધે છે.

સંધિ

તેરમી શતાબ્દી આસપાસ ટૂંકા અપભ્રંશ કાવ્યો માટે સંધિ નામે (આગલા 'સંધિબંધ'થી આ ભિન્ન છે) એક નવો રચનાપ્રકાર વિકસે છે. તેમાં કોઈ ધાર્મિક ઉપદેશાત્મક કે આખ્યાન વિષયનું થોડાંક કડવાંમાં નિરૂપણ કરેલું હોય છે અને તેમનો મૂળ આધાર ઘણી વાર આગમિક કે આગમસાહિત્યનો—અથવા તો પૂર્વકાલીન ધર્મકથાસાહિત્યનો—કોઈ પ્રસંગ કે ઉપદેશવચન હોય છે. રત્નપ્રભકૃત અંતરંગસંધિ (ઈસવી ૧૩મી શતાબ્દી), જયદેવકૃત ભાવનાસંધિ જિનપ્રભ (ઈસવી ૧૩મી શતાબ્દી) કૃત [illegible] મયણરેહાસંધિ (ઈ.સ. ૧૨૪૧) તથા અન્ય સંધિઓ, વગેરે.

તેરમી શતાબ્દીમાં અને તે પછી રચાયેલી કૃતિઓના ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશમાં તત્કાલીન બોલીઓનો વધતો જતો પ્રભાવ છતો થાય છે. આ બોલીઓમાં

પણ ક્યારનીયે સાહિત્યરચના થવા લાગી હતી—એ કે પ્રાંતમાં આ સાહિત્ય અપભ્રંશ સાહિત્યપ્રકારો ને સાહિત્યસ્વરૂપોના વિસ્તારરૂપ હતું. ગુજરાતની વાતને આ પ્રધાન આશ્રયમાં તો ઠેઠ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ ઉદાહરણોમાં પણ છે. ઉત્તરપછી સાહિત્યમાં અપભ્રંશપરંપરા ઠેઠ પંદરમી શતાબ્દી સુધી ચાલુ છે અને ક્વચિત્ પછી પણ ચાલુ રહેલી જોવા મળે છે.

વસ્તુનિર્માણની અને શૈલીની મર્યાદા છતાં નૂતન સાહિત્યસ્વરૂપો અને છંદસ્વરૂપોનું સર્જન, પરંપરાપુનિત કાવ્યરીતિનું પ્રવર્તન, વર્ણનનિપુણતા અને રસનિષ્પત્તિની શક્તિ—આ બધાં દ્વારા અપભ્રંશ સાહિત્યનાં જે સામર્થ્ય અને સિદ્ધિ પ્રકટ થાય છે તેથી ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં સહેજે તેને ઊંચું ને ગૌરવવાળું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતી, વ્રજ, અવધી, મરાઠી વગેરેનાં સાહિત્યમાં છંદો, કાવ્યરીતિ અને સાહિત્યસ્વરૂપો અપભ્રંશની જ પરંપરા ચાલુ રાખે છે અથવા તો તેમાંથી નવતર વિકાસ સાધે છે. તે દૃષ્ટિએ પણ અપભ્રંશ સાહિત્યનાં સ્થાન ને મહત્ત્વ નિરાળાં છે.

પરિશિષ્ટ

સંદેશરાસક

પ્રાસ્તાવિક

અત્યાર લગીમાં પ્રકાશમાં આવેલી બીજી અપભ્રંશ સાહિત્યકૃતિઓથી સંદેશરાસક કેટલીક તેની અપૂર્વ વિશિષ્ટતાઓને લઈને ઠીકઠીક જુદું પડી આવે છે. કાવ્ય તો સવા ત્રણસોએક પદ્યોમાં જ પૂરું થાય છે, છતાં એની વિશિષ્ટતાઓને કારણે તે ઘણું અગત્યનું બની રહે છે. પ્રથમ તો શુદ્ધ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સંદેશરાસક એક સારી રીતે મૂલ્યવાન કૃતિ ગણાય. પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશની કૃતિઓમાં એકે એવી નથી કે જેને સાચે શુદ્ધ સાહિત્યની કૃતિ કહી શકીએ. ધર્મકથાઓ, ચરિતો, પુરાણો વગેરે વિપુલતાથી કે ધાર્મિક રચનાઓ જ અપભ્રંશમાં અત્યાર સુધીમાં મળી છે. પણ સ્વયંભૂ, હેમચંદ્ર વગેરેએ આપેલાં અપભ્રંશ ટાંચણો પરથી એ અનુમાન કરવાનું હોય તો એ વાત પણ નિઃશંક છે કે શૃંગાર ને વીરરસના સાહિત્યના તેમ જ સુભાષિતોના ખેડાણની પરંપરા પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશે પણ ચાલુ રાખેલી. પણ આવાં હાલ તો છૂટાછવાયાં કહેવાવાને લાયક પદ્યોને બાજુ પર રાખતાં શૃંગારરસની કે ઇતર પ્રકારની શુદ્ધ લલિત વાઙ્મયની કહી શકાય એવી એકે અપભ્રંશ કૃતિ હાથ લાગી ન હતી. સંદેશરાસક આ પ્રકારની પહેલી કૃતિ છે. રસાનંદ જ તેની રચનાનું પ્રમુખ પ્રવૃત્તિનિમિત્ત: સીધું ઉદ્બોધન નહીં, કાન્તાસંમિત ઉપદેશ પણ નહીં, પણ વાંચનાર કે સાંભળનારને સદ્ય ને પર એવી નિર્વૃત્તિનો લાભ થાય એ જ સંદેશરાસકની રચનાનું પ્રયોજન. પોતાનું આ કાવ્ય રસિકોને રસસંજીવનીરૂપ ને અનુરાગીને પથદીપરૂપ હોવાનું એવું કવિએ પ્રસ્તાવનામાં જ જણાવ્યું છે.

કર્તા

સંદેશરાસકની બીજી વિશિષ્ટતા એ કે તેનો રચનાર કવિ મુસ્લિમ છે. એનું નામ અદ્દહમાણ કે અબ્દુલ રહમાન. 'પશ્ચિમદેશમાં આવેલા પ્રખ્યાત મ્લેચ્છદેશ'ના રહીશ મીરસેન નામે શિલ્પિ વણકરનો તે પુત્ર હતો. પોતે પ્રાકૃત કાવ્યો ને ગીતો રચવામાં પ્રસિદ્ધિ મેળવેલી એમ પણ તે કહે છે. અને આખા કાવ્યમાં ક્યાં યે તે એક પરદેશી-આર્યેતર કવિને હાથે રચાયું હોવાની ગંધ સરખી ભાગ્યે જ મળે, એ વસ્તુ દેખાડી આપે છે કે સંદેશરાસકકારે ભારતીય કાવ્યરીતિ અને સંસ્કૃતિ કેટલા પ્રમાણમાં આત્મસાત્ કરી હતી. એ ખરું કે કાવ્યનું આદિમંગળ તેમ જ સમાપન અમુક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. કાવ્ય શરૂ કરતાં કવિએ કરેલું ઈશ્વરનું સ્તવન જુઓ : "સમુદ્ર, પૃથ્વી, ગિરિઓ, વૃક્ષો, નક્ષત્રો વગેરે જેણે

ઘરનાં તે તમને પ્રણામપૂર્વક દાન કરો, મનુષ્ય, દેવ, વિદ્યાધર તેમ જ સુરેશ્વર જેને નમે છે તે કિરતારને, કે જગત્પતિ, તમે નમન કરો. તેમ કાવ્યની અંતિમ પંક્તિમાં 'જેને આદિ કે અંત નથી' તેવા પરમેશ્વરની જય બોલાવી છે. પણ કાવ્યના આ પ્રાસના આદિ ને અંત પહેલેથી જાણી લેવ કે આ એક મુસ્લિમના હાથની કૃતિ છે તો જ ખાસ સૂચક લાગે. કાવ્યશિલ્પનું જે રીતિ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અનેક સ્થળે જે હૃદ્ય અને સુભગ અલંકારો પ્રયોજાયા છે. વિરહિણીની કરુણ અવસ્થાનું હૃદયદ્રાવક ચિત્ર જે રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું છે અને સમગ્ર કાવ્યમાં ચાલતા ને છંદ પરત્વે જે સાહજિક કાબૂ જણાય છે તે સૌ પણ એવી છાપ પાડી જાય છે કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમ જ અપભ્રંશના ખાસ કરીને શૃંગારિક સાહિત્યનું કવિએ આકંઠ પાન કરેલું હોવું જોઈએ. અને 'ગાથાસપ્તશતી' ને 'વજ્જાલગ્ગ' જેવા પ્રાકૃત ગાથાસંગ્રહોની કેટલીક ગાથાઓના અપભ્રંશ અનુવાદ કે પ્રતિધ્વનિ 'સંદેશરાસક'માં મળે છે તેથી આ વાત સમર્થિત થાય છે.

વસ્તુ

સંદેશરાસકની બીજી વિશિષ્ટતા તેના સ્વરૂપમાં રહેલી છે. કઈ જાતની એ વિશિષ્ટતા છે તે તપાસવા માટે પહેલાં કાવ્યના વસ્તુ પર એક નજર નાખી લઈએ. કૃતિના નામ ઉપરથી જ એ એક વિપ્રલંભાશ્રિત સંદેશકાવ્ય હોવાનું સમજાય છે. પણ મેઘદૂતની રચના પછી તેના અનુકરણમાં જે અનેક સામાન્ય કે ઉતરતી કોટિનાં દૂતકાવ્યો રચી નીકળ્યાં તેમની અને સંદેશરાસકની વચ્ચે એકજાતનું અંતર લાગે. કાવ્યના આરંભે કવિએ આત્મપરિચય આપ્યો છે. અને સારું ગુણપદ પામેલાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય પૂર્વસૂરિઓનાં રચેલાં વિદ્યમાન હોવા છતાં, પોતાના જેવા પામર જનના આવા નમ્ર પ્રયત્નને પણ રસિક હૃદયોને રીઝવવાનો કોઈક અધિકાર અને અવકાશ છે એ વાત પૂર્વપરિચિત પણ રોચક નિદર્શનોની એક આખી માળા દ્વારા પ્રકટ કરી છે. કાવ્યના આ પ્રાસ્તાવિક ભાગ પછી જ કાવ્યવસ્તુ આરંભાય છે.

રાજસ્થાનમાં કોઈ સ્થળે આવેલા વિજયનગરમાં રહેતી કોઈ પ્રોષિતભર્તૃકા કોઈક પ્રવાસીને માર્ગ પર આવીને જતો જોઈ જરા પૂછપરછ કરે છે. પથિક મૂલતાનથી નીકળી કોઈના સંદેશવાહક તરીકે ખંભાત જઈ રહ્યો હતો. એ પ્રસંગે પથિક મૂલતાનની સમૃદ્ધિનું હૃદયંગમ વર્ણન કરે છે. અહીં તેમ જ બીજાં વર્ણનખંડોમાં કવિ ક્યાંય અસ્વાભાવિકતા નહીં લાગે. બાગ, વન, જળાશયો ને નગરજનોની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની કવિને સહજ જાણ હોવાની જ પ્રતીતિ થશે. વિરહિણીનો પતિ પણ કેટલાય વખતથી કામધંધાર્થે ખંભાત ગયેલો. એટલે તે પથિકને વીનવે છે કે મારો થોડો સંદેશો તેને પહોંચાડ. પથિકની સંમતિ મળી વિરહિણી સંદેશો કહે છે. તેમાં સ્થૂળ ભાષાથી તરીકે તો વિરહને લીધે થયેલી પોતાની કરુણ, દુઃખી, દયનીય અવસ્થાનું વર્ણન, આગલી સમગ્ર અતીત થઈ

આમ છતાં પરદેશથી પાછા ન ફરવા માટે ઉપાલંભ, વિરહના તીવ્ર દાહનો અને મિલનની આશાના અભાવે વારંવાર અનુભવ લેતા પોતાના હૃદયની નિશ્ચેષ્ટવત્ સ્થિતિ અને એ સૌને લઈને અસહ્ય એવું બની ગયેલું પોતાનું જીવિત—આટલું છે પણ અપૂર્વતા અભિવ્યક્તિની રીતમાં જ વિશેષ છે જુદાજુદા ભાવાનુકૂળ છંદોનો આશ્રય લઈ પહેલાં બેચાર વેણ કહે વળી કહેતાંકહેતાં હૈયું ભાંગી પડે વળી બેચાર વેણ કહે, એટલામાં પથિકનું હૃદય સમભાવથી ભીનું થતાં, તે સર્વ તે નિઃસંકોચ કહેવા આગ્રહ કરે આમ ઉપરની અભિવ્યક્તિ સામગ્રી અનેક રમ્ય ભંગીઓનાં રંગબેરંગી પટકૂળ પહેરી કાવ્યરસનું વાહન બને છે પછી પથિક મોડું થવાનો ભય આગળ ધરી રજા માગે છે એટલે સુંદરી છેવટના બેચાર શબ્દો સાંભળી લેવાનું કહે છે આમ કાવ્ય આરંભ સુધી આવે છે દરમિયાન પથિકના હૃદયમાં સમભાવપ્રેર્યું કુતૂહલ થાય છે ને વિરહિણીને પૂછે છે કે કેટલા વખતથી તું આવી આર્ત દશા ભોગવી રહી છે અને આમ થતાં સમભાવી હૃદયમાં ભારી રાખેલાં દુઃખભર્યા સંવેદનોને એક સૌહાર્દભરી મૂર્તિ આગળ વાચાળ કરવાની સગવડ મળતાં, રમણી પોતાની કથની માંડે છે અહીં કાવ્યનો બીજો ખંડ પૂરો થાય છે આરંભનો ભાગ બાદ કરતાં, આ ખંડ સ્વતંત્ર રીતે જ વિપ્રલંભના આર્ત, કરુણાભર્યા સૂરે ગવાતાં વિલાપગીતોની એક માળા જેવો બની રહે છે

ત્રીજા ખંડમાં ષડ્ઋતુઓનું મનોરમ અને તાદૃશ વર્ણન છે પતિ પરદેશ સિધાવ્યો ત્યારે કેવો ગ્રીષ્મ તપતો હતો ત્યાંથી માંડીને એક પછી એક ઋતુ ને તે વેળાની પોતાની દશા એ પ્રકારે વર્ણન આગળ ચાલતાં છેવટમાં વસંતને વર્ણવી વિરહિણી અટકે છે ને અને પથિકને વિદાય કરી પોતે હજી તો પાછી ફરે છે ત્યાં જ દક્ષિણ દિશામાં નજર પડતાં, તે દૂર રસ્તા પર પોતાના પતિને પરદેશથી પાછો આવતો જુએ છે ને કવિ જેમ તે વિરહિણીનું કાર્ય ઓચિંતુ જ સીધ્યું તેમ શ્રોતા અને પાઠકનું પણ સિદ્ધ થજો' એવી પ્રાર્થના સાથે અનાદિ-અનંતનો જય બોલાવતી કાવ્યની સમાપ્તિ કરે છે

સ્વરૂપ

આ કાવ્યસામગ્રીને જે કલેવરમાં ગોઠવવામાં આવી છે તે હવે જોઈએ. પ્રથમ તો એ કે કૃતિનું નામ કાવ્યનો પ્રકાર જણાવી દે છે જૂની ગુજરાતીમાં ને હિંદીમાં સંખ્યાબંધ રાસાગ્રંથો લખાયાં છે અપભ્રંશમાં એનો જ ઉપદેશરસાયનરાસ આ પહેલાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે પણ સ્વરૂપ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ સૌથી નોંધે પછી આવતો આ પહેલો જ અપભ્રંશ રાસો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે કવિએ કાવ્યને વિષયાનુકૂળ એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું છે ને દરેકને પ્રક્રમ એવું નામ આપ્યું છે વળી પહેલા પ્રક્રમમાં પ્રાસ્તાવિક વાતો આપવામાં આવી છે ને બાકી તેની ભાષા પણ પ્રાકૃત છે અપભ્રંશ નહીં. કાવ્યમાં વપરાયેલા છંદોમાં ગાથા

આવે છે તે દરેક સ્થળે પ્રાકૃતનો જ ઉપયોગ કરાયો છે ને જે મેઘાર કર્પૂરનો વાપરવામાં આવ્યા છે તેમની ભાષા પણ પ્રાકૃતપ્રચુર છે. વિરહાંકના વૃત્તજાતિ-સમુચ્ચય કે સ્વયંભૂના 'સ્વયંભૂછંદ' જેવા છંદોગ્રંથોએ રાસાનું જે એવું લક્ષણ આપ્યું છે કે એની અડિલ્લા, રાસા, ચઉપઇ જેવા વગેરે છંદોમાં રચના કરવામાં આવે તે રાસો, તે સંદેશરાસકને બરોબર લાગુ પડે છે અને સંદેશરાસકમાં પણ જાતુ રૂપકોમાં (છંદોમાં) મિશ્ર એવો રાસક એવું રાસકનું લક્ષણ આપ્યું છે.

રાસા નામથી જે ઓળખ પદ્યોના આ પ્રબંધમાં કવિએ વીસ જેટલા જુદાજુદા છંદો પ્રયોજ્યા છે. વણાયેલા છંદોનું નામ કવિએ પ્રબંધમાં જ વણી લીધું છે. જેને મારા પિયુને પાસ લેવા કહેજે એક વસ્તુ, એક ગાથા ને ડોમિલક કહેજે હવે એક ચૂલિકા ને એક ખડહડક કહેજે હવે મડિલા ને અડિલા કહેજે વગેરે. આમ સંદેશરાસકનું છંદોવૈવિધ્ય મહત્ત્વ ધરાવે છે.

કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ છે. પરંતુ તે વૈદિક બોલીઓના પ્રભાવ ધરાવતી ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ છે. આમાં હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમ અપભ્રંશના કેટલાક દૂહાઓ ઉપરાંત હરિભદ્ર અને સોમપ્રભના શ્વેતામ્બર અપભ્રંશનાં લક્ષણો મળે છે. એની ભાષામાં કેટલીક એવી વિશિષ્ટતાઓ આપણે જોઈએ છીએ કે જે સિદ્ધ એક પ્રાંતની ભાષાની અસરથી નહિ પણ બધા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશોમાં વ્યાપી સામાન્ય છે. ને આ સૌ ઉપરાંત પણ સંદેશરાસકની ભાષામાં કેટલાંક શબ્દો ને રૂપો એવાં છે કે જેમના આધારે તેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના ઉત્તરવિભાગના પ્રદેશ એના સંપર્કમાં આવેલી હોવાનું અનુમાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે. વળી રાજસ્થાની ભાષાઓ સાથે પશ્ચિમી હિંદીની પ્રાચીન બોલીઓની અસરથી મુક્ત રહેવું એ બહુ સંભવે તેમ ન હતું. એટલે સંદેશરાસકની ભાષામાં પણ આપણને વ્રજ વગેરેની છાંટ દેખાય છે. ટૂંકમાં સંદેશરાસકની ભાષા પ્રાકૃત અને પ્રાચીન મારવાડી તરફ ઢળતી અને વ્રજ ભાષાની છાંટવાળી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીથી રંગાયેલો એવો શ્વેતામ્બર અપભ્રંશ છે.

---

૨ અપભ્રંશ ભાષા

અપભ્રંશના સ્વરૂપવિષયક પ્રાચીન ઉલ્લેખો

(અલંકાર, વ્યાકરણ વગેરે વિષયના પ્રાચીન ગ્રંથો વગેરેમાંથી અપભ્રંશને લગતા ઉલ્લેખોનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે મૂળ ઉલ્લેખો આ વિભાગના પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે)

૧ 'અપભ્રંશ'ના અર્થો

૧ ઊંચે કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ચ્યુત થવું નીચા પડવું તે.[1] આ પતન એટલે લાક્ષણિક અર્થમાં 'સ્ખલન' 'ભ્રષ્ટતા કે વિકૃતિ' (આચારવિચારના પ્રદેશમાં)

(૧) મોટાઓને માટે પણ નહુ થવાનું પરિણામ અપભ્રંશમાં આવે છે (કાલિદાસ).

(૨) હારની બાજુ પાસની સાંકળ ઉખાડવી એના હાથમાં હતી. પેલી પાસની સાંકળ કૃષ્ણભક્તિએ ઉખાડી હતી—ખાસી ન હતી; આ તેનું સર્વાંગ કુસુમસુંદરીના અપભ્રંશને અતિ અનુકૂળ .. લાગ્યું

'આ સેનાપતિ નવીનચંદ્રને પવિત્ર ચિત્તને અપભ્રંશકાર લાગ્યો.

'આ અપભ્રંશ અને ભ્રષ્ટતાના હેતુ ઉપર ભાવના સ્વભાવભૂત—પ્રકૃતિસ્થ—ભાષા. (ગોવર્ધનરામ).

૨ 'ભાષાની ભ્રષ્ટતા' કે 'વિકૃતિ થઈ' 'વિકૃત' 'અશિષ્ટ રૂપ કે શબ્દ-પ્રયોગ (સરખાવો, અપભાષા અપશબ્દ અપપ્રયોગ વગેરે)'[2]

(૩) 'ભાષામાં અપભ્રંશ જેવું કંઈ છે જ નહિ. ભાષામાં ભ્રંશ થતો જ નથી. (ઉમાકાર)

(૪) (દરેક) અપભ્રંશની પ્રકૃતિ સાધુ (= વ્યાકરણશુદ્ધ) શબ્દ હોય છે' (વ્યાડિ)

(૫) 'અપશબ્દો (જ) ઘણા હોય છે (જ્યારે) શબ્દો (તો) થોડા હોય છે કેમ કે એકએક શબ્દના અનેક અપભ્રંશ હોય છે જેમ કે ગૌ એ શબ્દના ગાવી ગોણી ગોતા ગોપોતલિકા વગેરે અનેક અપભ્રંશ છે (પતંજલિ)

---

૧ ભરત 'સમાન શબ્દ' 'વિભ્રષ્ટ' ને 'દેશીમત' એમ ત્રિવિધ પ્રાકૃત બતાવે છે અને 'જે અક્ષર વર્ણો, સંયોગ, સ્વર કે વર્ણનું પરિવર્તન કે લોપ પામી તેમને વિભ્રષ્ટ કહે છે' એવી વ્યાખ્યા આપે છે (નાટ્યશાસ્ત્ર, ૧૭-૩, ૫, ૬).

૨ 'અપશબ્દ' માટે પણ આવું જ કહેવાયું છે [illegible] (ભર્તૃહરિ) 'અસાધુ' 'પ્રભવ' 'અપભ્રંશ' વગેરે આગળ જતાં રીતે ઉપયોગ શબ્દો તે જ અપશબ્દો કહેવાય છે

આવે છે તે દરેક સ્થળે પ્રાકૃતનો જ ઉપયોગ કરાયો છે ને જે એમાં વર્ણવૃત્તો વાપરવામાં આવ્યા છે તેમની ભાષા પણ પ્રાકૃતપ્રચુર છે વિરહાંકના 'વૃત્તજાતિ-સમુચ્ચય' કે સ્વયંભૂના 'સ્વયંભૂછન્દ' એવા ગ્રંથોમાંયે રાસાનું જે એવું લક્ષણ આપ્યું છે કે જેની અડિલ્લા, રાસા ઘત્તા દોહા વગેરે છંદોમાં રચના કરવામાં આવે તે રાસો, તે ભરતેશ્વરરાસને બરોબર લાગુ પડે છે અને ધૂર્તરાસકમાં પણ બહુ રૂપમિશ્ર (અક્ષરો) મિશ્ર એવો રાસા એવું રાસકનું લક્ષણ લાગુ છે

સવા બસોથી યે ઓછાં પદના આ કાવ્યમાં કવિએ વીસ જેટલા જુદાજુદા છંદો પ્રયોજ્યા છે વસ્તુવાર છંદોનું નામ કવિએ કાવ્યદેહમાં જ વણી લીધું છે 'હવે માસ પિયુને પાય દોહા કહેશે એક વસ્તુ, એક ગાથા ને ઠવણિ કહેશે હવે એક ચૂલિકા ને એક ખડહડ કહેશે હવે ત્રાડિતા ને અડિલ્લા કહેશે' વગેરે. આમ ભરતેશ્વરરાસનું છંદોરીતિએ પરત્વ ઉપયોગ છે

કાવ્યની ભાષા અપભ્રંશ છે ખરી પણ તે વાદિક જૈનસૂરિઓના પ્રાકૃત સંપાદ્યમાં આવેલી ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ છે આમાં હેમચંદ્રના સિદ્ધહૈમ અપભ્રંશનાં કેટલાક લક્ષણો ઉપરાંત હરિભદ્ર અને સોમપ્રભના શ્વેતામ્બર અપભ્રંશનાં વધુ લક્ષણો મળે છે એવી આગળ આવતાં કેટલીક એની વિશિષ્ટતાઓ ઉપરથી કોઈએ કહ્યું કે જે સિદ્ધ એક પ્રાન્તની ભાષાની આગવી નથી, પણ આખા ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશોએ વધ્યો શાસન છે ને આ સૌ ઉપરાંત પણ ભરતેશ્વરરાસની ભાષામાં કેટલાંક લક્ષણો ને રૂપો એવાં છે કે એના આધારે તેને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના ઉત્તરવિભાગના સારા એવા સંપર્કમાં આવેલી હોવાનું અનુમાન અનિવાર્ય થઈ પડે છે વળી રાજસ્થાની ભાષાઓ માટે પશ્ચિમી હિંદીની પ્રાચીન બોલીઓની અસરથી મુક્ત રહેવું એ બહુ બન્યું તેમ ન હતું એટલે ભરતેશ્વરરાસની ભાષામાં પણ આખ્યાને વ્રજ વગેરેની છાંટ દેખાય છે આમ ભરતેશ્વરરાસની ભાષા પ્રાકૃત અને પ્રાચીન મારવાડી તરફ ઢળતી અને વ્રજ ભાષાની છાંટવાળી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીથી રંગાયેલી એવી શ્વેતામ્બર અપભ્રંશ છે

(૧૫) 'આ તથા દેશભાષી પ્રાયઃ અપભ્રંશ નીચે આવે છે (રામચંદ્ર, ૧૨મી શતાબ્દી)

(૧૬) ગીત દ્વિવિધ કહેવાય છે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત. હે નરપતિ ત્રીજું અપભ્રંશ છે તે અનંત છે દેશભાષાના ભેદ અનુસાર તેનો અહીં અંત નથી. (વિષ્ણુધર્મોત્તર)

૪ એ નામની સાહિત્યભાષા

(૧૭) (કાવ્યના) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત ને ઉપરાંત અપભ્રંશ—એમ ત્રણ પ્રકાર છે (ભામહ, આ. છઠ્ઠી શતાબ્દી)

(૧૮) એ પ્રમાણે આર્યોએ આ વિશાળ વાઙ્મય સંસ્કૃત પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને મિશ્ર—એમ ચતુર્વિધ હોવાનું કહ્યું છે

આભીર વગેરેની ભાષાઓને કાવ્યમાં અપભ્રંશ કહેવાની રૂઢિ છે પણ શાસ્ત્રમાં સંસ્કૃતથી જુદું હોય તે અપભ્રંશ કહેવાય છે (દંડી, આ. સાતમી શતાબ્દી)

(૧૯) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષામાં નિબદ્ધ એવા પ્રબંધોની રચનામાં જેનું અંતઃકરણ નિપુણતર હતું. (વલભીના ધરસેન દ્વિતીયનું [illegible] દાનપત્ર આ. સાતમી શતાબ્દી)

(૨) (સંસ્કૃત પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના ઉલ્લેખ પછી)—જ્યારે એક ચોથી ભાષા પૈશાચી પણ છે તો આ એ જ હશે (ઉદ્યોતનસૂરિ, ઈ સ ૭૭૮)

(૨૧) (હે કાવ્યપુરુષ,) શબ્દાર્થ તારું શરીર છે સંસ્કૃત મુખ પ્રાકૃત બાહુ, અપભ્રંશ જઘન, પૈશાચ ચરણ, મિશ્ર વક્ષઃસ્થળ (રાજશેખર, નવમી શતાબ્દી)

(૨૨) 'મહાકાવ્ય, પદ્યમય અને ઘણુંખરુ સંસ્કૃત પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ને ગ્રામ્ય ભાષાનિબદ્ધ ...(હેમચંદ્ર, બારમી શતાબ્દી)

(૨૩) 'અવહટ્ટ (અપભ્રંશ) સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક ભાષામાં જેમણે લક્ષણ ને છંદોનાં આભરણ વડે સુકવિત્વને ભૂષિત કર્યું (અબ્દલ રહમાન, આ. ૧૨ મી શતાબ્દી).

(૨૪) 'સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને ભૂતભાષા એ ચારેય ભાષાઓ કાવ્યશરીર તરીકે પ્રયોજ્ય છે (વાગ્ભટ ૧૨ મી શતાબ્દી)

(૨૫) 'ભાષાભેદ અનુસાર (કાવ્ય)ના છ ભેદ સંભવે છે પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધ પિશાચભાષા, અને શૌરસેની, તથા છઠ્ઠો દેશવિશેષ અનુસાર અનેક ભેદવાળો અપભ્રંશ (રુદ્રટ, નવમી શતાબ્દી)

(૬) (શુદ્ધ શબ્દ) જેની પ્રકૃતિ ન હોય એવો સિદ્ધ સ્વતંત્ર અપભ્રંશ (અપભ્રષ્ટ શબ્દ) નથી. બધા અપભ્રંશની સાધુ શબ્દ જ પ્રકૃતિ હોય છે. પણ પ્રસિદ્ધિને લીધે રૂઢ બની જતા કેટલાક અપભ્રંશો સ્વતંત્ર પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ગૌ એમ પ્રયોગ કરવાનો હોય ત્યાં અશક્તિ કે પ્રમાદ વગેરેને કારણે તેના ગાવી વગેરે અપભ્રંશો પ્રયોજાય છે. (ભર્તૃહરિ).

૩ અથ, વિકૃત બોલી કે ભાષા—તે તે પ્રદેશની દેશભાષા (આ અર્થમાં 'અપભ્રષ્ટ'-'અપભ્રંશ' પણ વપરાયો છે):

(૭) શાસ્ત્રોમાં, સંસ્કૃતથી જુદું હોય તેને અપભ્રંશ કહ્યું છે (દંડી).

(૮) "ભાષા" એટલે સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ. ભાષા નો અપભ્રંશ તે "વિભાષા" એ તે તે દેશમાં ગહ્વરવાસીઓની ને પ્રાકૃત જનોની .... (અભિનવગુપ્ત) "અપભ્રંશોનો શો નિયમ છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે ... (પ્રાકૃત ભાષાનું નિરૂપણ કરતાં અભિનવગુપ્ત).

(૯) જે ત્રીજું તે અપભ્રષ્ટ. તે અનંત, દેશભાષાના ભેદે અનુસાર તે અનંત છે (વિષ્ણુધર્મોત્તર).

(૧૦) તે તે દેશોમાં જે શુદ્ધ બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ (વાગ્ભટ, ૧૧મી શતાબ્દી). જે તે તે દેશોમાં, એટલે કે કર્ણાટ પંચાલ વગેરેમાં શુદ્ધ એટલે કે બીજી ભાષાઓના મિશ્રણ વિના બોલાતું હોય તે અપભ્રંશ છે એમ અર્થ છે (સિંહદેવગણિ).

(૧૧) દેશી વચનો સૌ લોકોને મીઠાં લાગે છે તેથી તે અવહટ્ઠ હું કહું છું (મૈથિલ કવિ વિદ્યાપતિ, ૧૪મી શતાબ્દીનો અંતભાગ).

(૧૨) 'કચ્છભાષ એ નાગભાષાની અપભ્રંશ એ વાણી' (બાલચંદ્ર, સોળમી શતાબ્દીનો આરંભ)[1]

(૧૩) 'અપભ્રંશભાષાપ્રકાશ' (= ૧૮૮ માં પ્રકાશિત, પ્રકાશક રામચંદ્ર પરિચિત ગુજરાતીના વ્યુ પરિચાયક મિશ્રનું નામ).

(૧૪) 'આમાં છઠ્ઠો તે દેશવિશેષ પ્રમાણે અનેક ભેદ ધરાવતો અપભ્રંશ' (રુદ્રટ, ૯મી શતાબ્દી)

---

૧ સાથે સરખાવ (ઈ સ ૧૧૫૯) ભાલણ, ભાલો, પ્રેમાનંદ, શામળ વગેરે 'પ્રાકૃત' 'ગુજર ભાખા' 'ગુજરાતી ભાષા' એવી સંજ્ઞાઓ પણ ગુજરાતી માટે યોજેલી. 'સરલ બોધ-પ્રાકૃત કરી' (ભાલણ, ૧ ૧); 'પ્રાકૃતબંધ પ્રતિબંધિ કરી' (૬૮ ૪/૩૧૨), 'ગુજરભાખાનો નવરસ સહિત મનોહર ધારું' (નરભરામ ૧ ૧), 'પ્રાકૃત બોલે શું થયું, ઈ પ્રાકૃતથી પાછી થયું' (અખાના છપ્પા, ૨૨૭) 'ભાષું નાનાં ગુજરાતીમાં' (ભાલણદીપ, ૧૧–૫૪); 'સરસ શાસ્ત્રવિકસનો, કહું પ્રાકૃત ચરિત' (નળાખ્યાન ૧–૭), 'બોધાર્થમાં રચ્યું પ્રાકૃતમાં સૌ પુસ્તક કીધું' (સિંહાસનબત્રીસી, વાર્તા...)

ભાષાઓની વચ્ચેની ભાષાઓ, (૬) લોકભાષા ગુજરાતી અવધી વ્રજ વગેરે આ ઉપરાંત પણ મિશ્રણ અર્થ નોંધી શકાય. 'અપભ્રંશ' એ સંજ્ઞાનું પણ એવું જ છે

ઇસુ પહેલાની બીજીથી માંડીને ઇસુની વીસમી શતાબ્દી સુધી એકના એક અર્થમાં 'અપભ્રંશ' શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે એમ માની બેસનાર પોતાને માટે પાર વગરની મૂંઝવણો ઊભી કરવાનો. હકીકતમાં એવી ઠીકઠીક મૂંઝવણો ઊભી થયેલી જ છે. અપભ્રંશને લગતાં પ્રાચીનોનાં સમયે સમયે ને અલગ અલગ સંદર્ભમાં કરાયેલાં કથનો એ શબ્દના અમુક એક નિશ્ચિત અર્થને અનુલક્ષીને છે એમ પહેલેથી સ્વીકારી લઈને કેટલાક અર્વાચીન વિદ્વાનોએ અપભ્રંશ વિશે ભ્રમભરેલા મતો બાંધ્યા છે અને એથી એમને કેટલીક આધારભૂત સામગ્રીને એ મતોના ચોકઠામાં મારીમચડીને બેસાડવી પડી છે

અપભ્રંશના અર્થો વિશે ઉપર ટાંકેલાં પ્રમાણો ઉપરથી જોઈ શકાશે કે અપભ્રંશનો સાધારણ યૌગિક અર્થ છે ઊંચે કે માન્ય સ્થાનથી—ધોરણથી ચ્યુત થવું, નીચે પડવું તે. લાક્ષણિક અર્થમાં આ પતન એટલે 'સ્ખલન', ભ્રષ્ટતા, 'વિકૃતિ' એ પછી આચારવિચારના પ્રદેશમાં હોય કે વાગ્વ્યવહારના પ્રદેશમાં. ઠેઠ આપણા સમય સુધી આ અર્થમાં 'અપભ્રંશ' વપરાતો રહ્યો છે

શબ્દો ને અપશબ્દો—એટલે કે સાધુ અથવા વ્યાકરણશુદ્ધ શિષ્ટ શબ્દો અને અસાધુ અથવા અશુદ્ધ, અ-શિષ્ટ શબ્દો વિશેની ચર્ચામાં પતંજલિ (ઈ. પૂ. ૧૫)ની પણ પહેલાંથી શિષ્ટ, સંસ્કારી વર્ગના 'સંસ્કૃત'ના વિરોધમાં જનસમૂહની સંસ્કારહીન ભાષા તે 'પ્રાકૃત' ને તેના ભ્રષ્ટ ગ્રામ્ય પ્રયોગો તે 'અપભ્રંશ' કહેવાતા. અને પછીથી સમયે સમયે લોકભાષાનું સ્વરૂપ બદલાઈ રહ્યું તે અનુસાર અપભ્રંશ એ એક સામાન્ય સંજ્ઞા તરીકે જુદીજુદી બોલીઓને લાગી છે પ્રાકૃતો, પ્રાકૃતનું શિષ્ટ રૂપ કે રૂપવિશેષો, મધ્યકાલીન દેશભાષાઓ અને અર્વાચીન મૈથિલી, ગુજરાતી આદિ ભાષાઓ, સમયભેદે કે સંદર્ભભેદે 'ભાષા' 'પ્રાકૃત' 'અપભ્રંશ' ને અપભ્રષ્ટ એવા નામનિર્દેશ પામી છે. તેમ 'દેશી' ને 'સામાન્ય ભાષા' એવી સંજ્ઞાઓ પણ દસમી શતાબ્દી પહેલાં વ્યવહારગત બોલીઓ માટે વપરાતી

શરૂઆતમાં સંસ્કૃતના વિરોધમાં ગ્રામ્ય, અ-શિષ્ટ ગણાતી પ્રાકૃત બોલીઓ માટે 'અપભ્રંશ' શબ્દનો વ્યવહાર થતો, પણ પછીથી સાહિત્યિક પ્રાકૃતો વધુને વધુ રૂઢ સ્વરૂપ પામીને વ્યવહારની બોલીઓથી દૂર ને દૂર થતા ગયા, તે અરસામાં 'અપભ્રંશ' સામાન્ય નામમાંથી વિશેષ નામ બન્યું. કોઈ પણ ગ્રામ્ય 'વિકૃત' ભાષા માટે નહીં, પણ ભાષાવિશેષ માટે અપભ્રંશ વપરાવા લાગ્યું. ભામહ (ઈ. છઠ્ઠી શતાબ્દી) તથા દંડી (આ. ઈ. સાતમી શતાબ્દી) સાહિત્યની ત્રણ ભાષાઓ તરીકે સંસ્કૃત પ્રાકૃત ને અપભ્રંશનાં નામ આપે છે. આ સાતમી શતાબ્દીના એક તામ્રપત્રમાં,

વલભીરાજ ગુહસેન સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં ગૂંથાયેલા સાહિત્યપ્રબંધ રચવામાં નિપુણ હતો એવો ધરસેન (બીજા)ને નામે ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખોમાં અપભ્રંશ એ અમુક એક વિશિષ્ટ સાહિત્યભાષા તરીકે નિર્દિષ્ટ થયેલી છે. આગળ જતાં ઉદ્યોતન (આઠમી શ), સ્વયંભૂ (નવમી શતાબ્દી પહેલાં) પુષ્પદંત (દસમી) વગેરે અનેક અપભ્રંશ કવિઓ રાજશેખર (નવમી શ) હેમચંદ્ર અને બીજા ઘણા અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા તરીકે ઓળખતા હોવાનું તેમના ઉલ્લેખ, અવતાર, નિરૂપણ આદિ દ્વારા આપણે જાણીએ છીએ. વળી બીજે પક્ષે રુદ્રટ (નવમી શ) નમિસાધુ (અગિયારમી શ) તથા પુરુષોત્તમ (૧૧–૧૨મી શ)! રામશર્મા ને માર્કંડેય જેવા પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો અપભ્રંશ એક નહીં પણ અનેક હોવાનું જણાવે છે. તો અપભ્રંશની એકતા ને અનેકતાને લગતા નિર્દેશો ને પ્રમાણો-ની આ વિસંગતિનો ખુલાસો શો?

આમાં એક વસ્તુ તો સ્પષ્ટ છે કે સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ અને વૈયાકરણોને અપભ્રંશની વાત કરવાનું એટલા માટે પ્રાપ્ત થાય છે કે તે સાહિત્યમાં વપરાય છે. જનસાધારણમાં કેવળ બોલચાલના વ્યવહારમાં જ વપરાતી બોલીઓ સાથે એમને કશી નિસ્બત ન હતી. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ધરાવતો શિષ્ટજન રાજસભામાં કે વિદગ્ધગોષ્ઠીમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવા જે પ્રયત્નો કરતો તેના ઉપ-યોગ માટે—તેના શિક્ષણ માટે અલંકારશાસ્ત્ર ને વ્યાકરણ રચાતાં. નાટકના વિષયમાં એવી પ્રથા પડી ગયેલી કે તેમાં ઉચ્ચ પાત્રોની ભાષા સંસ્કૃત હોય, બીજાની પ્રાકૃત. રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતા, સમાજના સંસ્કારસ્થિત વર્ગોમાંથી ને ભિન્ન ભિન્ન પ્રાદેશિક વિસ્તારોમાંથી લીધેલાં પાત્રોને સહેજ વાસ્તવિકતાનો પુટ આપવા તેમની ઉક્તિઓમાં, લોકરુચિએ થોડી ઉચ્ચારણોની તથા પ્રયોગોની મિલાવટ લાક્ષણિ-કતાઓને અવકાશ મળ્યો. આમાં વાસ્તવિક જીવનમાં જેવી બોલીઓ વપરાતી, તેને જ હવે તે પાત્રોક્તિઓમાં મૂકવાનો સિદ્ધ પ્રશ્ન નહોતો—વાસ્તવિકતામાં સમતા અર્વાચીન યુગમાં પણ એટલે સુધી સિદ્ધ નથી થતું. એવું શક્ય પણ નથી. પ્રાકૃતનાં સંસ્કૃતથી ભિન્ન એવા થોડાંક વ્યાપક લક્ષણો તારવી તેમાં બોલીવિશેષ પ્રમાણે સહેજસાજ ફેરફાર કરી દેવાતો. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં આવી પ્રાકૃતબોલીઓમાં માગધી, આવન્તી, શૌરસેની વગેરે સાત 'ભાષાઓ' અને શાબરી, આભીરી વગેરે અનેક 'વિભાષાઓ' ગણાવેલી છે તથા અમુક પ્રદેશની ઉચ્ચારણની ઢબ, અમુક પ્રકારની તાસીરની—એમ પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાની યાદી આપી છે. કયા પાત્રની ભાષા કેવી બનાવવી તે બાબત, નાટકકારને ધ્યાનમાં રાખવાના નિયમો વિશે પણ આ પદ્ધતિને સ્થાન મળ્યું છે અને આમાં જ હેતુથી સંસ્કૃતમાં ઉચ્ચારણોમાં કેવા કેવા ફેરફાર કરવા, જેથી નવું સંસ્કૃત પેઠાં બનાવે પ્રાકૃત બોલીઓ જેવું થાય, તે અંગેના નિયમો તત્કાલીન પ્રાકૃત વ્યાકરણો આપતાં

ભરતની પરંપરાને અનુસરનારા પુરુષોત્તમ રામશર્મા, માર્કંડેય વગેરે પ્રાચ્ય વૈયાકરણો વિસ્તારપૂર્વક ભાષાઓ ને 'વિભાષાઓ'નાં લક્ષણ આપે છે 'ભાષાઓ'નાં નામ મુખ્યત્વે પ્રદેશમૂલક તથા 'વિભાષાઓ'નાં જાતિમૂલક છે તે ઉપરથી કેટલાક અભ્યાસીઓએ એમ માની લીધું કે વૈયાકરણોએ તે તે પ્રદેશ અને જાતિની વાસ્તવિક બોલીનું નિરૂપણ કર્યું છે. પણ ઉપરની ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થશે કે વસ્તુતઃ તો તેમણે તે તે બોલીના લોકદૃષ્ટિએ ઊઠીને આંખે વળગે તેવાં થોડાંક સ્થૂળ, કામચલાઉ લક્ષણો જ રંગભૂમિ આદિના ઉપયોગ અર્થે નોંધ્યાં છે. એટલું જ નહીં સમય જતાં એ લક્ષણો રૂઢ ને પરંપરાગત બનતાં ગયાં, એટલે પછી તો વધુ આગળમાં તેમને તત્કાલીન વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે કશીયે લેવાદેવા ન રહી. પ્રાકૃતોની યાદી બદલાતી ગઈ તેમ તેમ બોલીઓનાં નામોમાં અને લક્ષણોમાં વધઘટ ને ફેરફાર થતા રહ્યા, પણ પ્રયોજન અને નિરૂપણની દૃષ્ટિ એની એ જ રહી.

પણ આ બોલીઓનો નાટક ઉપરાંત સાહિત્યમાં અન્યત્ર પણ ઉપયોગ થતો ભરતે જેમને વિભાષાઓ અને દેશભાષાઓ કહી અને અભિનવગુપ્તે જે વિભાષાઓની ભાષાનો અપભ્રંશ તે વિભાષા એવી વ્યાખ્યા આપી, તેમાંથી જેમનો નાટક બહાર પ્રયોગ થતો તેમને સારુ 'અપભ્રંશ' નામ આપવાની પ્રથા પ્રાચ્ય વ્યાકરણકારોએ સ્વીકારી. છઠ્ઠી–સાતમી શતાબ્દીથી અપભ્રંશ કથાઓ–ગદ્યમય તેમ જ પદ્યમય–ના અને પ્રબંધોના ઉલ્લેખો મળે છે અને કાવ્યશરીર તરીકે વપરાતી એક ભાષા તરીકે અપભ્રંશના વિશિષ્ટ બંધો ને છંદોની વાત સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ કરે છે આ પ્રકારની સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતની એક સમકક્ષ સાહિત્યભાષા લેખે વ્યાકરણકારો તેનું નિરૂપણ કરે છે અને અપભ્રંશમાં રચના કરવા ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થી માટે સંસ્કૃતમાંથી અપભ્રંશ કેમ બનાવવું તેના નિયમો આપે છે પણ મહાકાવ્ય, કથા, આખ્યાયિકા, સંધાન વગેરે જેવા વિશિષ્ટ પ્રબંધો ઉપરાંત સાહિત્ય વિનોદ અર્થે અપભ્રંશ અન્યત્ર પણ વપરાતું પ્રાંતપ્રાંતના લોકોની ભાષા ને વેશભૂષાને લગતી અનુકરણ રચનાઓ કરવાની રૂઢિ સાતમી શતાબ્દીથી ચાલુ થયેલી. ક્રીડા, ગોષ્ઠી વગેરેમાં વિનોદ માટે થતી ભાષાચિત્ર રચનાઓમાં પણ ભાષાઓનું મિશ્રણ વપરાતું ભોજના 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' વગેરે જેવા ગ્રંથોમાં આનું વિગતે નિરૂપણ થયું છે આવી રચનાઓમાં જ્યારે પ્રાદેશિક બોલીઓની છાંટ વાળી ભાષા વપરાતી ત્યારે તે પણ કેટલીક વાર અપભ્રંશ કે અપભ્રષ્ટ કહેવાતી. આ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશના અનેક ભેદો ગણાતા. વિષ્ણુધર્મોત્તર અને વાગ્ભટની 'અપભ્રંશ'ની વ્યાખ્યા આ જ રીતે ઘટતી લાગે. તેમજ ઉપનાગર, આભીર ને ગ્રામ્ય જેવા નમિસાધુએ નોંધેલા ભેદો, કે નાગર, વાચડ ને ઉપનાગર (તથા પાંચાલ, માળવ, વૈદર્ભ વગેરે બીજા બીજા) એ પ્રાચ્ય વૈયાકરણોએ આપેલા ભેદો, અથવા તો રુદ્રટે કહેલા દેશવિશેષ પ્રમાણેના ભૂરિભેદો ઉક્ત પ્રકારની રચનાઓને અનુલક્ષીને હોય એ પણ સંભવિત છે

પણ આ પ્રકારે સમયે સમયે જુદાજુદા અર્થોમાં અપભ્રંશ એ સંજ્ઞા પ્રચલિત બનવાને પ્રસંગે અપભ્રંશના સ્વરૂપ વિશે સારો એવો ગૂંચવાડો ઊભો થયો રહ્યો છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ અને પૈશાચિક એ પ્રકારનું વર્ગીકરણ દંડી, ઉદ્યોતનસૂરિ, રાજશેખર અને અન્ય ગ્રન્થકારોમાં સ્વીકારાયું છે તો બીજે બધે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, માગધી, શૌરસેની, પૈશાચી અને અપભ્રંશ એ ભાષાની વ્યવસ્થા પણ રુદ્રટ, ભોજ, હેમચંદ્ર, અમરચંદ્ર વગેરેમાં મળે છે.

દંડી અપભ્રંશને આભીર વગેરેની ભાષા તરીકે ઓળખાવે છે અને પછીથી પણ વિશ્વનાથ વગેરે આભીરી ભાષા કે આભીરોક્તિ તરીકે જે નમૂના આપે છે તે અપભ્રંશના જ હોય છે. આભીરી સાથે અપભ્રંશનો ગાઢ સંબંધ હોવાના બીજા પણ અનેક પ્રમાણો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં બીજી શતાબ્દીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આભીરરાજ ઈશ્વરસેનનું શાસન હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. પુરાણોમાં ઉત્તરના વાયવ્ય કે પશ્ચિમના પ્રદેશો સાથે આભીરોનો સંબંધ બતાવ્યો છે. મહાભારત (સભાપર્વ) ને બ્રહ્માંડપુરાણ આભીરોને સિંધુપ્રદેશમાં મૂકે છે. આભીરોની વસ્તી હતી એમ કહીને દક્ષિણ તરફ ખસી હોવાના પણ પુરાવા મળે છે. બૃહત્સંહિતામાં આભીરો આનર્ત ને સૌરાષ્ટ્રમાં હોવાનું તેમ જ કોંકણમાં હોવાનું કહ્યું છે. આમ સિંધ, રાજસ્થાન, મરુભૂમિ, માળવા, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, ખાનદેશ ને વરાડ સુધીનો પ્રદેશ સમયેસમયે આભીરો સાથે સંકળાયેલો જણાય છે. અપભ્રંશનું વિસ્તૃત મહા-ત્મ્યો ભિન્ન આસપાસના દિગંબર જૈન કવિઓ ને રાજસ્થાનના શ્વેતાંબર જૈન કવિઓના, અપભ્રંશ સાહિત્યરચનાનો શિલાલેખગત પ્રાચીન ઉલ્લેખ સૌરાષ્ટ્રના વલભીનો, ઉપર પ્રમાણે સવિસ્તર નિરૂપણ ગુજરાતના હેમચંદ્રનું વગેરે હકીકતો એનો તેમ જ અર્વાચીન હિંદી, રાજસ્થાનની ને ગુજરાતીનો અપભ્રંશ સાથેનો નિકટ સંબંધ એના ઉપર્યુક્ત કથન સમર્થિત થાય છે.

ભાષાવિકાસની દૃષ્ટિએ અપભ્રંશનું સ્થાન પ્રાકૃત પછી અને અર્વાચીન ઉત્તર ભારતીય ભાષાઓની પહેલાં છે. ભારતીય ભાષાઓને—ભારતીય-આર્ય ભાષાનો વેદથી લઈને આજ સુધીનો ઇતિહાસ અભ્યાસની સગવડ ખાતર ત્રણ ભૂમિકામાં વહેંચી નાખ્યો છે: પ્રાચીન ભારતીય-આર્ય (વૈદિક ભાષા, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત), મધ્યમ ભારતીય-આર્ય (પાલિ, પ્રાકૃતો, અપભ્રંશ) ને નવ્ય ભારતીય આર્ય (હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે). આમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્ય ભૂમિકાના પ્રાચીન (અશોકકાલીન શિલાલેખો, પાલિ વગેરે) મધ્યમ (સાહિત્ય, નાટક વગેરેની પ્રાકૃતો) અને અંતિમ (અપભ્રંશ) એવા પેટાવિભાગ પાડી શકાય. એ રીતે જોતાં અપભ્રંશ મધ્યમ અને અર્વાચીન ભૂમિકા વચ્ચેની સંક્રમણ દશા રજૂ કરે છે. અપભ્રંશ અમુક અંશે પ્રાકૃત જ હોવા છતાં તેની પોતાની આગવી વિશિષ્ટતાઓ વધી છે, જે આગળ જતાં અર્વાચીન ભૂમિકામાં ઊતરી આવે છે. અપભ્રંશનું ઉચ્ચારણ મુખ્ય વિગતોમાં પ્રાકૃત ભૂમિકાનું ચાલુ રહ્યું હોવાનું કહી

શકાય. અન્ત્ય સ્વરોને હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રબળ વલણ, અનાદિ સ્થાને રહેલા 'એ–ઓ'નું પણ હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ, અનુનાસિક સ્વરોની બહુલતા, નાસિક્ય વ્યંજન અને સ્વર વચ્ચેના મ્‌નો વ્‌ ... > (પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ)+ વ—એ પ્રક્રિયા અને અમુક અપવાદ વાળા સંયુક્ત વ્યંજનો જાળવી રાખવા ને ક્વચિત્ (આદ્યાક્ષરમાં) રકારનો પ્રક્ષેપ—વગેરે નિયતોમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે રૂપાખ્યાનમાં સાર્વનામિક પ્રત્યયોમાંથી ઊતરી આવેલા પ્રત્યયો નામિક રૂપાખ્યાનમાં પણ મોટા પ્રમાણમાં વપરાતા થઈ ગયા છે અને અકારાંત અંગોનો પ્રભાવ સર્વવ્યાપી છે પ્રથમા–દ્વિતીયા, તૃતીયા સપ્તમી અને પંચમી–ષષ્ઠીની ભેળસેળ થતાં ચારેક વિભક્તિઓ અલગ પાડી શકાય છે અને પરિણામે અનુગોનો પ્રચાર વધ્યો છે આ ઉપરાંત જે કેટલાક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે વિભક્તિના વિશિષ્ટ પ્રયોગો, અને રૂઢિપ્રયોગો. એ દૃષ્ટિએ અપભ્રંશ પ્રાકૃત કરતાં અર્વાચીન ભાષાઓની વધુ નિકટ છે શબ્દભંડોળના વિષયમાં પણ આવી વસ્તુ જણાઈ આવે છે પ્રાકૃતની તુલનામાં અપભ્રંશમાં દેશ્ય શબ્દોનો વપરાશ વધ્યો છે અને તેમાંથી કેટલાયે અર્વાચીન ભાષાઓમાં ઊતરી આવ્યા છે

અપભ્રંશ સાહિત્યની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં જે ભાષા મળે છે તે સ્થૂળ દૃષ્ટિએ એકરૂપ ગણી શકાય તેવી છે પણ અર્વાચીન વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ એના સમય અને પ્રદેશ અનુસાર તેમાં કેટલીક ભિન્નતા તરત જ તરી આવે છે દિગંબરો અને શ્વેતાંબરોની અપભ્રંશ કૃતિઓની ભાષા—મૂળે તો પ્રાદેશિક ભેદને કારણે—કેટલીક પોતપોતાની વિશિષ્ટતા ધરાવે છે તેમ સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત, હરિભદ્ર વગેરેના મિશ્ર ઉપરાંત [illegible] અપભ્રંશની તુલનામાં હેમચંદ્રમાં ઉદ્ધૃત થયેલા કેટલાક દોહાઓ કંઈક આ તરફનો [illegible] અપભ્રંશ જુદો પડે છે

પરિશિષ્ટ

(૧) [illegible] । (શાકુન્તલ, ૪ ૫) (૨) [illegible] ૧ (નવમી આવૃત્તિ, ૧૯૩૪) પૃ ૨૧૯ (૩) ઉમાશંકર જોશી, 'પ્રભૂમિ' [illegible], ૧૨ ૫–૧૯૪૪ (૪) [illegible] । (ભર્તૃહરિકૃત વાક્યપદીય, ૧ ૧૪૮ વૃત્તિ) (૫) [illegible] । (મહાભાષ્ય ૧ ૧ ૧) (૬) [illegible] । (વાક્યપદીય, ૧ ૧૪૮ વૃત્તિ) (૭) [illegible] । (દંડી, કાવ્યાદર્શ ૧ ૩૬) (૮) [illegible] । (અલંકાર[illegible] ૧૦ ૪૪ ૫ ઉપરની અભિનવ

भारती). (९) अपभ्रंशं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण ॥ (विष्णुधर्मोत्तर, ३ ३). (१०) अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् । (वाग्भटालंकार २, ३) कतेषु तेषु वर्णोच्चारणादिषु भेदेषु सुकुमारस्वभावादिरमितिर्वे भाषितं सोऽपभ्रंश भारती कर्ण । (ઉપરના શ્લોકોમાં भारती सिंहदेवगणिनी टीका). (११) देसिल बअना सब जन मिट्ठा । तं तैसन जंपओ अवहट्ठा (कीर्तिलता, १, १३). (१२) नाट्यशास्त्र, १–११. (१४) प्रायोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ (रुद्रट काव्यालंकार, २ १२). (१५) इत्थं च देशभेद भाषाऽपभ्रंशो निरूपितोऽपि । (रामचन्द्र–गुणचन्द्र नाट्यदर्पण १८५ क) (१६) संस्कृत प्राकृत चैव गीतं द्विविधमुच्यते ॥ अपभ्रंशं तृतीयं च तदनन्तं नराधिप । देशभाषाविशेषेण तस्यान्तो नेह विद्यते ॥ (विष्णुधर्मोत्तर ३ ३). (१७) संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा (वाग्भट, काव्यानुशासन १–१६). (१८) तदेतद् वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा । अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् ॥ (दंडी, काव्यादर्श (–काव्यलक्षण) १ ३२) आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः । शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥ (काव्यादर्श, १–३६). (१९) संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभाषात्रयप्रतिबद्धप्रबन्धरचनानिपुणतरान्तःकरण । (वलभीना राजा धरसेन २ ना ताम्रपत्रमां गुहसेननुं विशेषण, इन्डियन एन्टिक्वेरी, १०–२८४). (२०) कुवलयमाला, पृ ११ (२१) संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा, शब्दशास्त्रेषु निश्चिता । प्राकृतं तज्जतत्तुल्य देश्यादिकमनेकधा ॥ अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् । (राजशेखर काव्यमीमांसा, पृ ८). (२२) यद प्राग् संस्कृत-प्राकृत-अपभ्रंशग्राम्यभाषानिबद्ध महाकाव्यम् । (हेमचन्द्र काव्यानुशासन, ८ ३३) (२३) अपभ्रंशनिबद्धसन्धि पैशाचीमि प्रत्याए । अपभ्रंश-छायाहरणे सुप्रत्ती प्रविस वेदी ॥ (अपभ्रंश रत्नमाल, संदेशरासक १–६) (२४) तदर्थे प्राकृत तत्समानभिधे भूतभाषितम् । इति भाषाचतुष्कोऽपि कस्मिन् भाषास भारताम् । (वाग्भट वाग्भटालंकार, २–१) (२५) प्राकृतसंस्कृतमागध पिशाचभाषाश्च सूरसेनी च । षष्ठोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः ॥ (रुद्रट, काव्यालंकार, २।११ १२) (२६) प्राकृतेनैव भाषितं प्राकृतेनैव चापरं । अपभ्रंशे एवमेव भवितव्यमसंदेह या तुम ॥ पैशाच्या शौरसेन्या च मागध्याऽन्यो निगद्यते । (भोज सरस्वतीकण्ठाभरण, २।१०–११). (२७) लटकमनसकरा भासानयोगि निश्चयीलंकार सतीं पत्यनसार मही । तत्र सर्वं चैव वा प्राकृतम् । –

तदेव च देशविशेषाद् अपभ्रंश समानविविधविशेष सत्, तस्मात्पञ्चमीमेवावयोरीति तथा प्राकृतमेवापभ्रंश । स चान्यैरुपनागराभीरग्राम्यत्वभेदेन त्रिधोक्त सतिरासार्थमुक्तं भूरिभेद इति कुतो देशविशेषाद् धरणाद् । तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगवसेयम् । (नमिसाधु, काव्यालंकारवृत्ति, २–१२). (२८) भाषा षट् संस्कृतादिका । भाषन्ते भाषा संस्कृत-प्राकृत-मागधी-शौरसेनी पैशाच्यपभ्रंशरूपा । (हेमचन्द्र अभिधान चिन्तामणि २।१९९) (२९) शौरसेनी चतुःस्वभावा पैशाचिकस्य प्राकृत काव्यदेश्यता । तत्स्वभावदेश अवन्त्यनुसारतरमनमथय ॥ आवन्त्या पारियात्रा सह दशपुरैस्तु–

भाषं भजन्ते । यो मध्ये मध्यदेशं निवसति स कविः सर्वभाषानिषण्णः ॥ (राजशेखर काव्यमीमांसा, पृ. ५१) (३०) पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः । (काव्यमीमांसा, पृ. ५४-५५). (३१) शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ (भोज सरस्वतीकण्ठाभरण, २–१३) (३२) स्वरांशसमापनिवेशसमभिव्याहारमभिव्याप्य । ग्राम्यापभ्रंशभाषानिबद्धावस्कन्दकबन्धं भीम काव्यादि । (हेमचंद्र, शब्दानुशासन, ८–३३७)

૩ હેમચંદ્રીય અપભ્રંશ

પુરુષોત્તમ, રામશર્મા માર્કંડેય, ત્રિવિક્રમ, લક્ષ્મીધર વગેરેના પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં અપભ્રંશ વિશે વધતીઓછી માહિતી આપેલી છે પણ એક તો તેઓ હેમચંદ્ર કરતાં અર્વાચીન છે તેના ઉપજીવી છે અથવા તો તેમની માહિતી ટૂંકી ને અવ્યવસ્થિત છે પ્રાચીનતાની તેમ જ વિસ્તાર અને વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રનું અપભ્રંશનું નિરૂપણ સૌમાં આગળ પડતું ને ઉદ્ધૃત ઉદાહરણોને લીધે પ્રામાણિકતાની સ્પષ્ટ છાપવાળું છે

ઉપર જણાવ્યું તેમ હેમચંદ્રે અપભ્રંશ એકરૂપ હોય તેવી રીતે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમણે ક્યાંય અપભ્રંશના વિવિધ ભેદોનો ઉલ્લેખ સરખોયે નથી કર્યો તેઓ અપભ્રંશને એક સાહિત્યભાષા ગણવાની પરંપરાને અનુસરે છે જેમ શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી વગેરે પ્રાકૃતપ્રકારોની અને તેમનાં વ્યાવર્તક લક્ષણોની તેમણે સ્પષ્ટપણે નોંધ લીધી છે તેવી રીતે અપભ્રંશપ્રકારો વિશે કશો યે ઇશારો નથી કર્યો તેમના શબ્દાનુશાસનમા એક સ્થળે ગ્રામ્ય અપભ્રંશનો—અને તેમાં રચાયેલા ગ્રન્થના નામનો—નિર્દેશ છે ખરો, પણ તે તો શિષ્ટ સર્વસાધારણ સાહિત્યભાષાના સ્થાનિક અસરવાળા શૈલભેદિયા રૂપને ઉદ્દેશીને હોવાનું સમજાય છે એટલે એ સ્પષ્ટ છે કે હેમચંદ્રને 'અપભ્રંશ' નામ નીચે એક પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યભાષા જ અભિપ્રેત હતી.

પણ જુદાજુદા સમયનાં પૂર્વરચિત વ્યાકરણો અને સાહિત્યરચનાઓ પર આધારિત હોવાથી હેમચંદ્રનિરૂપિત અપભ્રંશમાં ભાષાકીય ભૂમિકાની દૃષ્ટિએ ભિન્નભિન્ન દેશકાળની વિવિધ ભાષાસામગ્રીનો શંભુમેળો હોવો અનિવાર્ય છે

પહેલાં આપણે હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોપરથી હેમચંદ્રથી સ્વતંત્ર રીતે વ્યાકરણની રૂપરેખા તારવીએ.

વ્યાકરણની રૂપરેખા

આ રૂપરેખા ધ્વનિવિકાસ, આખ્યાતિક રૂપતંત્ર, શબ્દસિદ્ધિ, નામિક રૂપતંત્ર ને પ્રયોગ એવા વિભાગમાં વહેંચી છે

૧ ધ્વનિવિચાર

મુખ્યત્વે પ્રાકૃતની પરિસ્થિતિ અપભ્રંશમાં ચાલુ રહી છે પ્રાચીન ભારતીય આર્યમાંથી મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં થયેલા ધ્વનિપરિવર્તનનો ટૂંક સાર (અપભ્રંશની રહીસહી વિશિષ્ટતાઓ સાથે) આ પ્રમાણે છે

સ્વરો ૧. મૂળના શબ્દના સ્વરો સામાન્ય નિયમ તરીકે સર્વત્ર એમ ને એમ જળવાઈ રહે છે અપવાદો (૧) આદ્ય ઋ > રિ અનાદ્ય 'ઋ' > 'અ' 'ઉ' (ઓષ્ઠ્ય સંદર્ભમાં) 'ઇ' (૨) સંયુક્ત વ્યંજનની, કે અનુસ્વારની પૂર્વેનો (એટલે કે બંધ અક્ષરમાં રહેલો) દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે ક્વચિત નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના એ ઓ હ્રસ્વ થાય છે (૩) સ્, ને લ્ ના લોપ થતાં, પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે (૪) ક્વચિત આદ્ય સ્વર (બલાઘાતહીન પરિસ્થિતિમાં) લુપ્ત થાય છે

૨ સંયુક્ત સ્વરોમાં 'ઐ' > 'એ' કે 'અઇ' અને 'ઔ' > 'ઓ' કે 'અઉ' એવી પ્રક્રિયા છે

૩ અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે એટલે મૂળના અંત્ય દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ બને છે અને 'એ'નો હ્રસ્વ 'એ' કે 'ઇ' 'ઓ'નો હ્રસ્વ 'ઓ' કે 'ઉ' થાય છે ક્વચિત અંત્ય 'અ'નો 'ઇ' થાય છે

વ્યંજનો. વ્યંજનોના પરિવર્તનનો આધાર તેમના શબ્દગત સ્થાન ને સંદર્ભ ઉપર છે

૪ શબ્દના આદ્ય વ્યંજન જળવાઈ રહે છે અપવાદો (૧) અપભ્રંશ હસ્તપ્રતોમાં આદ્ય ન્ ને સ્થાને 'ણ્' લખવાનું પ્રચલન વ્યાપક છે (૨) ય્ > 'જ્' (૩) ષ્, શ્ < સ્ (ક્વચિત ષ્). (૪) ક્વચિત અલ્પપ્રાણનું મહાપ્રાણ થાય છે.

૫. શબ્દના અંત્ય વ્યંજન લુપ્ત થાય છે

૬. શબ્દના મધ્યવર્તી વ્યંજનોમાં નીચે પ્રમાણે પરિવર્તન થાય છે (૧) ક્ ગ્ ચ્ જ્ ત્ દ્ ય્ વગેરે લુપ્ત થાય છે પાછળના (કે આગળના તેમ જ પાછળના) સ્વર 'અ' કે 'આ' હોય ત્યારે લુપ્ત વ્યંજનને સ્થાને યશ્રુતિ આવે છે પૂર્વસ્વર 'ઉ' 'ઓ' હોય તો ક્વચિત વશ્રુતિ આવે છે હસ્તપ્રતોમાં યશ્રુતિ ને વશ્રુતિ અંગે ઘણી અવ્યવસ્થા છે (૨) ક્વચિત ઉપર્યુક્ત વ્યંજનો લુપ્ત ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે એમને એમ જળવાઈ રહે છે અઘોષ હોય તે ઘોષ બને છે (૩) ખ્ ઘ્ થ્ ધ્ ફ્ ભ્નો હ્ થાય છે. (૪) ક્વચિત (૩)માં ગણાવેલાનો 'હ્' ન થતાં, તેમાંથી ઘોષ હોય તે જળવાઈ રહે છે

મૂળના વ્યંજનોમાંનો એક રકાર કે ઊષ્મવ્યંજન હોય ત્યારે <<અનુસ્વાર + એકવડો વ્યંજન>> આવવાનું વલણ.

૧૧. (૧). ઊષ્મવ્યંજન + નાસિક્ય વ્યંજન, કે ર્ણ ર્ન ર્મ ર્ (૨) રકાર + ઊષ્મવ્યંજન કે ર્શ ર્ષ ર્હ (૩). ર્ય + ર્ (૪) સ્પર્શ + નાસિક્ય વ્યંજન, કે ગ્ન (૫) ઈકાર+યકાર—એ સંયોગોને સ્વરભક્તિથી વિશ્લેષ થાય છે અંકિત સ્વર ઇ કે અ આવતા (કોષ્ઠક સંદર્ભમાં) ઉ હોય છે

૧૨ બેવડો ન (= સ્ન) ને ણ (= ણ્ણ) કેટલીક વાર એકવડો બને છે ને ત્યારે પૂર્વેનો હ્રસ્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે

૧૩ વ્યંજનલોપને લીધે પાસેપાસે આવેલા સમાન સ્વર મળીને એક દીર્ઘ સ્વર બને છે

૧૪ 'અસ્' > 'એ' 'અર્' > ઓ. બીજે પણ પરવર્તી ર્, વ્ > ઇ ઉ.

૧૫ સાહ્યના ઉપયુક્ત નિયમો પ્રમાણે વિશ્લેષ થતા સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી, ક્વચિત્, ચાર ઘણાનો વ્યંજન જ બચવા પામે રહે છે આના ઉદાહરણ ઉપરના નિયમમાં આપ્યા છે

અપભ્રંશના કેટલાક લાક્ષણિક ધ્વનિવલણો

૧ 'એ' 'ઓ' 'એઁ' કે 'ઇ' અને 'ઓ' 'ઓઁ' કે 'ઉ' (આ બધા સ્વર અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ ઉચ્ચારના વલણને જ એક રૂપે છે). ઉદાહરણો: અકારાન્ત પું. નું એક. વ. ના 'સ્વ' 'ઉ' પ્રત્યયો, તથા બહુ. વ. ના 'હિં' 'હિ' પ્રત્યયો, સપ્તમી એક વ. નો 'એ' અંકિત ઉ. એક વ. નો 'ઉં' તથા સંબોધન એક વ. નો ઉ સર્વનામના પું. પ્રથમા બહુ વ. નો 'એં' (જે તે, જાંઈ) કે 'ઇ' (જેઇ તેઇ) આજ્ઞાર્થ બીજા પુ. એક વ. નો 'ઇ' (કરિ, કરિઉ, કરેઇ)

પુ પ્ર-દ્વિ એક વ. નો 'ઉ' ષષ્ઠી એક વ. નો 'હું' અંકિત પ્ર-દ્વિ બહુ વ. નો 'એં' 'ઉ'

૨. આકારની અનુનાસિકતા (ઉચ્ચારમાં 'ઇં'). ઉદાહરણો: કુંત, ગરિહ (ચાર વાર) મંહ, ગુરુ (પાદાન્તમાં) હુંહુ (બે વાર), સુહુ.

સૂત્ર ૩૯૪ ખાસ 'સ્તન'ને લાગુ છે

૩. રકારની અનુશ્રુતિ. ઉદાહરણો: ત્રણ દ્ર, ગ્રહ, દ્રહ, ત્રેહિ, પ્રુ, પ્રભુ, પ્રમાણિત, પ્રવાસી, પ્રસ્ત, પ્રાણ, પ્રાપ્ત, પ્રાંગ, પ્રિય (૭ વાર), પ્રુ, ક્રો ભ્રતી, ભ્રાંતિ, વ્રત.

સૂત્ર ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૮, ૪૧૪ ૪૧૮ રકાર અનુસરતી રચના શબ્દોને આપ્યાં છે. પ્રાકૃતમાં પણ દ્ર એ સંયોગ અનુસરતી રચનાનું પ્રાયિક વલણ હતું

૪ રકારનો પ્રક્ષેપ. ઉદાહરણો: ગ્રહ (બે વાર) ત્ર, વ્રુ (!) (બે વાર), અગ્નિ, વ્યાસ.

સૂત્ર ૩૯૯ રેફપ્રક્ષેપને લગતું છે ભાષ ગુન્ (૩૯૨)માં ન્ છે

ઉપર્યુક્ત ૨ થી ૪. લક્ષણો અપભ્રંશમાં પ્રાદેશિકતા તથા પ્રાચીનતાના દ્યોતક છે

૫. ત નો 'દ્' (કે 'દ્' ની અસરથી) આ ઘોષભાવના લક્ષણનો જ એક અંશ છે ઉદાહરણો ગદ, આગદ, ચિંત સુકુદ, સુધિદ, કુદત, કધિદ, બિદ, વિહિદ, વિહિઅસિદ (બધામાં ભૂતકૃદંતનો 'દ'<'ત' પ્રત્યય) કીલદિ, એએદિ પ્રસદિ (વર્તમાન ત્રી. પુ. એક વ.નો 'દિ'<'તિ' પ્રત્યય) વિદસ, મદિ, રદિ.

સૂત્ર ૩૯૬ ઘોષભાવને લગતું છે આ લક્ષણ પ્રાચીનતાનું દ્યોતક છે

૬. મ નો 'વઁ' (કે 'વ્') ઉદાહરણો. જવઁ, તવઁ (જઉઁ તઉઁ) એમ્વઁ (એવંઇ, એવંહિ) જેવઁ એવઁ, તવઁ (જિવઁ, જિમ તિવઁ) પ્રાણ્ય, પવિઅઁ (ચિંતિત રૂપ 'પ્રાણ્મ' 'પમિમ્મ') નવ્ નાઉં ઠાઈ કવઁલ, ભવઁર પવાણુ, સવઁલ, નીસાવઁણુ, રવણ્ણુ

સૂત્ર ૩૯૭ આ લક્ષણને લગતું છે અપભ્રંશમાં આ એક પ્રાદેશિક લક્ષણ હતું.

૭ વકારનો લોપ. ઉદાહરણ (આગત) જિમાઉ, નિમત્ત્ ખાસ, ખડ્ગ, ખપ, પરિભવ, પિઆસ, ભમરુ રુઅ, લાવણ્ણુ, લોઈ, સાઉ, સુઉ, (પ્રત્યય પૂર્વે) આઉંબ ઉઠ઼ તઉ પડાઉ જઉ તાઉ નાઉં ઠાઉ

અપભ્રંશમાં આ લક્ષણ પ્રાદેશિક હતું.

૮. 'સ' નો 'હ' આનાં ઉદાહરણો ઉપર 'ધ્વનિવિકાસ'માં ૭ (૧૧)માં આપ્યાં છે

૯ સંયુક્ત વ્યંજનોનું મેળવણ.

પૂર્વ સ્વરદીર્ઘત્વ વિના : ઉપાંત્ય અક્ષર પછી—લગભગ (પ્રત્યયમાં) એવડ, જેવડ, એવડ, તેવડ, એત્તુલ, કેત્તુલ, જેત્તુલ, તેત્તુલ, ભણ્યાંણ, કરંત (છંદોમૂલક ?) આદ્ય અક્ષર પછી—અત્તુ, કટરિ, કટમ્મ, કણ્ણિઆર, પલ્લ, દેમ્હડ અકારાંત પું પછી આત વ નો સ પ્રત્યય લક્ષિમનો બસ્ત્ 'હ' પ્રત્યય.

પૂર્વસ્વરદીર્ઘત્વ સાથે. નીસાવઁણુ અકારાંત પું પછી એકવચનનો 'આસુ' પ્રત્યય, લક્ષિમનો 'હિ' પ્રત્યય 'સાહ'.

અપભ્રંશમાં આ લક્ષણ અર્વાચીનતાનું દ્યોતક હતું.

છંદોમૂલક પરિવર્તન

અહિન, વિનાસિઅ, પુલ, ઉલ્લ્ત્તુઅ, ઊ કરેંત, તં, કઉ (કારને માટે) એ છંદ જાળવવા સારુ થતાં ફેરફારનાં ઉદાહરણ છે. ટિપ્પણમાં કેટલેક સ્થળે આ બાબત ધ્યાન ખેંચ્યું છે

આખ્યાતિક અંગ

ભાષાંતરમાં આખ્યાતિક રૂપ આખ્યાતિક અંગ અને પ્રત્યયોનું બનેલું છે

આખ્યાતિક અંગ (૧). આખ્યાતિક ધાતુમૂલક (૨). યૌગિક કે (૩). નામમૂલક હોય છે

યૌગિક —(ક). ઉપસર્ગ ને આખ્યાતિક ધાતુના સંયોગવાળાં : અણુહર્, પસર્, પરિચિંતમ્ પરિહર્ વિહણ, (તથા નિમિત્ત પત્થાવ, પસર્ વિલોલ્, વિક્ષુર્, વિક્ષિમ્ભમ્ વિનાશ્, સંપર્ સંપિડ્, સંભલ્ વગેરે)
(ખ) નામાદિ ને આખ્યાતિક ધાતુ(કર્ હો)ના સંયોગવાળાં નમિકર્ (નમિકર્) મણાપ્રસિદ્ધિ ગુણાગ્રહી બહુધિ.

નામમૂલક — જેઓ કે મૂળે નામ, વિશેષણ વગેરે હોય તેવાં નિકમ્ પાર્ પહિલિમ્, ધણ્ણ

આખ્યાતિક ધાતુમૂલક—આદિના કર્ ભાણ્ મર્ હક્ ભિડ્ પડ્ ભ, ભા, દે, હો, કુણ વગેરે.

આ યૌગિક અંગો પરથી બીજાપ્રયોજક પ્રત્યય વગેરે દ્વારા નીચે પ્રમાણે સાધિત અંગો થયાં છે

પ્રેરક અંગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર :

આવ્ પ્રત્યયવાળાં : ઉહ્લાવ્ કરાવ્ ચલાવ્ નચ્ચાવ્ પાડ્ કરાવ્
આવ્ પ્રત્યયવાળાં : ઉવ્વેદ્, કર્ વિક્ષિમ્ભમ્

(બંને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત આપ્ પ્રત્યયમાંથી થયા છે)

—વિકારસાધિત પ્રકાર

કેવળ સ્વરવિકારવાળાં : (અ>આ) પાડ્, ભામ્ માર્ ચાલ્ વાડ્ વિનાસ્, (ઉ>ઓ) તોડ્

સ્વરના તથા વ્યંજનના વિકારવાળાં : ફેર્ (મૂળ ફિર્) વિલોર્ (મૂળ વિલુર્) ફેર્ (મૂળ ફુર્)

કર્મણિ અંગ — પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર

ઇજ્જ પ્રત્યયવાળાં : ભણ્ણ્ કરિજ્જ્ પાડ્ ભીડ્ ભાષ્ વટ્ટ્ ધાવ્

ઈ(ય)અ પ્રત્યયવાળાં કર્ ભિડ્, ભર્ ભોલ્ દેખ્ કુણ્ ભિડ્ કલ્, વર્ણ્ વિક્ષુર્ સુમર્ ભ, લે, કિ કિ કિ, કિ, (અય્ પ્રત્યયવાળાં) ભા

(બંને પ્રત્યય મૂળે સંસ્કૃત કર્મણિના ય્માંથી થયા છે)

સિદ્ધ પ્રકાર (સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ અંગનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ)
કેપ્પ્ કજ્જ્ લબ્ભ્, સમપ્પ્

કર્મણિ અંગ મૌલિક અથવા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સાધિત હોય છે
ભવિષ્ય અંગ — 'ઇસ્' ('એસ્, ઇસ્') 'સ્' (સ્વરાંત પછી)વાળાં : કરીસ્, પભણીસ્, પામીસ્, છુટીસ્, કીસ્, આણેસ્, સહેસ્, કુણિસ્, હોઇસ્ લેસ્, હોસ્

'ઇહ્' કે 'હ્' (સ્વરાંત પછી) વાળાં : ગમિહ્, હોહ્
(ભવિષ્યના અંગસાધક પ્રત્યયો સંસ્કૃત (ઇ)ષ્યમાંથી આવ્યા છે)
ભવિષ્ય આજ્ઞાર્થ અંગ — એજ્જ્ ('ઇજ્જ્') કે 'જ્જ્' (સ્વરાંત પછી)વાળાં :
રહેજ્જ્, વજ્જજ્જ્ પાઠવજ્જ્ દિજ્જ લહિજ્જ્, હોજ્જ્

(અંગસાધક પ્રત્યયો વિધ્યર્થના એય્યમાંથી આવ્યા છે)

સંયોજક સ્વર

કેટલાંક રૂપોમાં અંગ અને રૂપસાધક પ્રત્યય લગોલગ છે તો કેટલાંકમાં તેમની વચ્ચે સંયોજક સ્વર છે (૧) સ્વરાંત અંગો પછી, (૨) આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના સ્વરાદિ પ્રત્યયો પહેલાં, અને (૩) ભવિષ્ય કાળના પહેલા પુરુષ એકવચનના પ્રત્યય પહેલાં સંયોજક સ્વર નથી, અન્યત્ર છે

સંયોજક સ્વર ઘણુંખરું 'અ' તો ક્વચિત્ 'આ' 'ઇ' 'ઍ' કે 'એ' છે

કાળ

નિર્દેશાર્થમાં (૧) વર્તમાનકાળ અને (૨) ભવિષ્ય તથા આજ્ઞાર્થમાં (૩) વર્તમાન અને (૪) ભવિષ્ય—એટલાં રૂપ છે આ રૂપો કર્તરિ તથા કર્મણિ પ્રયોગનાં મૌલિક તથા પ્રેરક અંગ ઉપરથી સધાયેલાં છે ભવિષ્ય માટે ખાસ અંગ છે કેમકે આપેલાં ઉદાહરણો સ્વરૂપ અને પ્રમાણની દૃષ્ટિએ મુકાબલે મર્યાદિત હોવાથી તેમાં આમાંના અમુક જ રૂપપ્રકારના નમૂનાઓ છે

આ સિવાયના કાળ વગેરેના ભાવ ઉક્ત કાળનાં રૂપો દ્વારા, કૃદંતો દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે વ્યક્ત થાય છે તેમને માટે વિશિષ્ટ રૂપો નથી.

નિર્દેશાર્થ વર્તમાન

સંયોજક સ્વર વ્યંજનાંત અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે કેવળ વપરાયેલાં આગલી ભૂમિકાનાં કેટલાંક રૂપોમાં સંયોજક 'એ' કે 'આ' છે
પ્રત્યયો અને રૂપો સાહિત્યિક અપભ્રંશ રૂપો ઉપરાંત ક્વચિત્ આગલી ભૂમિકાનાં (વર્ણક છંદ, પ્રાસ વગેરે ખાતર) તો ક્વચિત્ નવું વિકસિત ભૂમિકાનાં રૂપો પણ પ્રયુક્ત થયેલાં છે એવાં કર્તરિનાં રૂપો ને પ્રત્યયો કોઠામાં મૂક્યાં છે

૧ લો પુ. એકવ.	ઉ	કરઉં
" " બહુવ.	હું	લહહું, લહું, (પામું)
૨ જો " એકવ.	હિ, (સિ)	મરહિ, રુઅહિ લહિ, (રુઅસિ)
" " બહુવ.	હુ, (હ)	પ્રમાણહુ, (પ્રમાણહ)
૩ જો " એકવ	ઇ, (દિ)	કરઇ ચિંતઇ, જાઇ (કરેઇ) (હોઇહિ, લેખહિ)
" બહુવ	હિં (ન્તિ નાનું કરહિં, ગુમાવહિં, લહિં, (અનુકિ, સ્વર + ન્તિ)	ભમિ, દહિ)

એ જ પ્રમાણે નીચેનાં રૂપો નીચે પ્રમાણેનાં અંગો પરથી બનાવેલાં છે

૧ લો પુ એકવ : કરુઉં, લહુ, ઝિજ્જઉં દેખઉં (કર્મણિ) ઝિજ્જઉં, જોઇજ્જઉં

" બહુવ (‘આ’ સંયોજકવાળાં) મરહુ, લહુ

૨ જો " એકવ જાઉ મરુ નીસરુ લહુ, વિસરુ

બહુવ : (‘હ’ પ્રત્યયવાળાં) લહહુ, પુચ્છહુ

૩ જો એકવ. : જાઉં ઉત્તરુ ઉમ્મિલઇ કરઇ, ભરઇ ગમઇ, ચલઇ, મોડઇ, વલઇ, ચાંપઇ દેખઇ ધરઇ, મિલઇ, પરિણમઇ, પરિહરઇ, ભમઇ ભમાડઇ, ખિર મિલઇ, ફુલ્લઇ રુઅઇ, લહઇ વિસરઇ (સ્વરાંત અંગ) થાઇ, ઝિજ્જઇ, જાઇ, લાઇ, ઠાઇ ખાઇ, ગાઇ, પરિહાઇ, ભાજઇ, લે, દે, હો. (પ્રેરક અંગ) મારઇ વાલઇ દેઇ કરઇ ઉલ્લઇ (કર્મણિ અંગ) ભાવિજ્જઇ, લહિજ્જઇ, પીડિજ્જઇ, પમિજ્જઇ, ભાવિજ્જઇ, પરિભવ, ધરિપ્પઇ, ઝિજ્જઇ લહિજ્જઇ જોઇજ્જઇ મિલિજ્જઇ રુસિજ્જઇ વિચુંડિજ્જઇ સુમરિજ્જઇ ભમ્મઇ ઝિજ્જઇ ખિજ્જઇ પિજ્જઇ ઘેપ્પઇ કરેઇ, દળઇ (પ્રેરક કર્મણિ) પાલિજ્જ. (એ સંયોજકવાળાં) કરે લહે લિહે, ચાલે, ધરે, મારે વળે સંભાળે, લિહે

૩ જો પુ બહુવ. (‘હિં’ પ્રત્યયવાળાં) કરહિં, ધરહિં, નમહિં, ધરહિં, ભમહિં લહહિં, સહહિં, સુણહિં, નશીહિં, (કર્મણિ) ઝિજ્જહિં (‘ન્તિ’ પ્રત્યય વાળાં) ધરન્તિ, ગમન્તિ ભમહિં લહન્તિ નમન્તિ, મિલન્તિ, જા, લા, ખા, દે, હો. (પ્રેરક) મેલ (કર્મણિ) ઘેપ્પઇ

કરઉં ઉપરથી કરુ અને ઉકાર લુપ્ત થતાં કરહિં ઉપરથી કરેં કરું ઉપરથી કરો અને કરહિં ઉપરથી કરેં: એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે

નિર્દેશાર્થ ભવિષ્ય

ભવિષ્ય અંગ + (સંયોજક સ્વર) + પ્રત્યયવાળાભવિષ્ય રૂપ.

પહેલા પુ. એકવચનાંરૂપમાં સંયોજક સ્વર નથી. બીજા પુ. એકવ. માં ક્વચિત ‘ઇ’ સંયોજક છે

પ્રત્યય રૂપ

૧ લો પુ. એકવ. 'ઉં' (અંગસાધક 'ઇસ') કરીસુ, પાઅસીસુ, પામીસુ, છડ્ડીસુ, (કર્મણિ) ભણિજ્જીસુ, (અંગસાધક 'એસ') રૂસેસુ, (અંગસાધક 'અસ') કુલિસુ.

૩ જો પુ. એકવ. 'ઇ' (અંગસાધક એસ): સહેસઇ (અંગસાધક 'અસ') ગુણ્ણુમીભસઇ (અંગસાધક 'સ') હોસઇ (સંયોજક 'ઇ') એસીઇ (અંગસાધક 'અ', સંયોજક 'ઇ') ગમિહી (અંગસાધક 'હ' સંયોજક ઇ) હોહિઇ.

બીજા રૂપોનાં ઉદાહરણો નથી. એસી < 'એસિઇ' 'ગમિહી' < 'ગમિહિઇ' એમાં 'ઇઅઇ' ='ઈ' એવી સંધિ છે.

હેમચંદ્ર 'કીસુ' ને કર્મણિ વર્તમાનનું રૂપ ગણે છે (સૂ. ૩૮૯) પણ કર્મણિ અંગ 'કિ' ('ક્રિયતે' માં છે તે) + ભવિષ્ય અંગસાધક ઇસ + પહેલી પુ. એક. વ. નો પ્રત્યય 'ઉં' એમ સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે.

હેમચંદ્રને અનુસરીને 'સહેસઇ' (૪૨૨,૨૩) ત્રીજા પુરુષનું ગણ્યું છે. જે વ્યાકરણમાં તે આવે છે ત્યાં બીજા પુરુષના રૂપ તરીકે પણ અર્થ બેસે છે. અને તે હોસઇં (૪૧૮.૪) માં 'હિ' પ્રત્યયનું ઉચ્ચારણ સ્વરૂપ 'ઇં' છે તેમ અહીં પણ બીજા પુ. એ. વ. ના 'હિ' પ્રત્યયનું ઉચ્ચારણ 'ઇ' સ્વરૂપ છે એમ ગણી શકાય.

આજ્ઞાર્થ વર્તમાન

સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો સીધા જ અંગને લાગે છે. વ્યંજનથી શરૂ થતા પ્રત્યયો અને વ્યંજનાન્ત અંગ વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

	પ્રત્યય	રૂપ
૨ પુ. એકવ.	ઇ	અચ્છિ ચરિ, જપિ, રોઇ કુણિ, મેલ્લિ સમ્ભુણિ, રોઇ સંધિ, સુમરિ
	એ	કરે
	ઉ	કરુ ગજ્જુ દેક્ખુ, પેક્ખુ, મિલ્લુ
	અ	પિઅ ચલુ
	હિ	આણહિ, કરહિ, ભણહિ ધરહિ, સુમરહિ, ચાહિ
૨ જે પુ. બહુવ.	હુ	કરહુ, નમહુ, પિઅહુ, ભમહુ, દેહુ
	હ	પયાસહ, પુચ્છહ સુણહ
૩ જે પુ. એકવ.	ઉ	અચ્છઉ ભિજ્જઉ (કર્મણિ) સમપ્પઉ, જાઉ હોઉ
૩ જે પુ. બહુવ.	ન્તુ (અનુસ્વાર + તુ)	પીંતુ

આમાં 'અ' (બીજો પુ. એ. વ.), જે (બીજો પુ. એ. વ.) ઃ (બીજો પુ. બ. વ.) પ્રત્યયવાળાં રૂપ પ્રાકૃતમાંથી ઊતરેલાં છે 'જો' પ્રત્યય 'જ'ની પૂર્ણ ભૂમિકા છે

'કરિ' જેવાં ઉપરથી 'કર' એ કરજે ઉપરથી કરી અને કરીં (બીજો પુ. બ. વ.) જેવાં ઉપરથી કરી ('ભગવાન તમારું ભલું કરી' જેવા પ્રયોગોમાં) : એમ અર્વાચીન રૂપ થયાં છે

('જ' 'જો'—સંસ્કૃત વિધ્યર્થ પરસ્મૈ. બીજા પુ. એક વચનના 'એઃ' પ્રત્યયમાંથી. 'જ' < 'ય' 'જો' ઃ વર્તમાનના 'ઉ' < 'ઇ')

આજ્ઞાર્થ ભવિષ્ય

બીજો પુ. એક વ. જે (અંગસાધક 'ઇજ્') કરિજ્જે

" બહુવ. જો (અંગસાધક 'એજ્જ્') કરિજ્જહુ

આ ઉપરાંત 'જ' પ્રત્યયવાળાં પ્રાકૃત રૂપ પુરુષ ને વચનથી નિરપેક્ષ રીતે વપરાતાં. ઉદાહરણોમાં ('એજ્જ્' અંગસાધકવાળાં) કરેજ્જ કરિજ્જ (બીજો પુ. એક વ.) અને ('ઇજ્જ્' અંગસાધકવાળું) કરેજ્જ (બીજો પુ. એક. વ.) આવાં રૂપ છે કરેજ્જા (પહેલો પુ. એ. વ.) એ સંસ્કૃત કરેયં જેમ (વિધ્યર્થ પહેલો પુ. એ. વ.)નું જ રૂપાંતર છે

કરિજ્જે (કે કરજે) રાખિજ્જહુ (કે રાખિજ્જહુ) એવાં રૂપો ઉપરથી અર્વાચીન 'કરજે' 'રાખજો' એવાં રૂપો થયાં છે

કૃદંતો

વર્તમાન, કર્મણિ ભૂત, વિધ્યર્થ ને સંબંધક ભૂત (હેત્વર્થ) એમ ચાર કૃદંત છે

વર્તમાન કૃદંત. પ્રત્યય ન્ત (અનુસ્વાર+ત). વ્યંજનાંત ધાતુ પછી વાપરો હોય ત્યાં વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની ન્તય (સંકુચિત ન્તા') રૂપે પણ તે વપરાયો છે સ્ત્રીલિંગમાં એ ન્ત અને ન્તિ ને વિસ્તારિત ન્તિઅ છે અંત્ય ક્રમિક અનુસ્વાર રહે અનુનાસિક થયો છે અર્વાચીન વર્તમાન કૃદંતમાં નાસિક્યતા લુપ્ત થઈ માત્ર 'ત' પ્રત્યય રહ્યો છે (કરત્, કરતો, કરતી, કરતું')

ઉદાહરણ – પુંલ્લિંગ હસંત, નિરખંત, બોલંત, મેલ્હત, હસંત, ચલત, જોત, દેત, બોલિઅન્તઉ, દેખિઅન્તઉ પુછિઅન્તઉ, નાચંતઉ, રમતઉ, જાતઉ, દીતઉ, ચિંતતા, નમતા.

(સ્ત્રીલિંગ) કરંત, નિરખત વખૂતિ, હિંડિ, મેલ્હતિ, જોગંતિ, ઉદ્ઘાટતિ, બોલતિ

કર્મણિ ભૂત કૃદંત પ્રત્યય 'ઇઅ' (ક્વચિત્ 'ઇદ') કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ'થી વિસ્તારિત બની 'ઇઅય' (કે 'ઇઆ') રૂપે પણ તે વપરાયો છે. વધુ કિસ્સામાં સરખે રૂપે પ્રત્યય છે. પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર ઉપરાંત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનો બીજો પ્રકાર તે સિદ્ધ પ્રકાર—જેમાં સીધું સંસ્કૃત કર્મણિ ભૂત કૃદંતનું ધ્વનિપરિવર્તિત રૂપ હોય છે. એમાં અંગ ને પ્રત્યય જુદા નથી પડતાં. આમાં પણ કેટલીક વાર સ્વાર્થિક 'અ' દ્વારા વિસ્તાર થયેલો છે. સ્ત્રીલિંગ ક્વચિત્ 'ઉં' (કે 'ઇ') 'ઇઅં' પ્રત્યયથી.

ઉદાહરણ—(પ્રત્યયસાધિત પ્રકાર) 'ચલિઅ' અને તે જ પ્રમાણે ઉચ્ચાર, ચિંત્, દ, વેઢ, તોલ, નિજ્જિ, પઢ, પી, ભાવ, લજ્જ, મિલ, મુણ, લિહ, સંપડ, સંપેસ, સંવલ—એ અંગો ઉપરથી, 'ચલિઅય' અને તે જ પ્રમાણે ઉટ્ઠ, ચડ, નિવડ, પયડ, પીલ, વાટ એ અંગો ઉપરથી, 'ચરિઆ' અને તે જ પ્રમાણે 'ચિંતિઆ' 'ભરિઆ' ('ઇઆ' પ્રત્યય વાળાં) કહિદ વિણ્ણિમ્મવિદ લિહિદ

(સિદ્ધ પ્રકાર): ગય, લય, નિમ્મય, મુક્ક મુક્ક કુદ, નિવ્વ બદ્ધ, દિટ્ઠ, પઢ્ઢ, પમ્મુક્ક, દટ્ઠ, ઉમ્માહ, વિઅટ્ઠ વિસટ્ટ, પત્ત, સમત્ત તિત, કિમય મુક્ક, દિન્નય, પઉટ્ઠય, પલુટ્ઠય, વઇટ્ઠય, વિસુટ્ઠય, ગુત્તય, વિત્તય, ગુત્તય ગુત્ત, મુત્ત, કુવ્વ હુત્ત, વગ્ગ, ઠાઇ, પઠ્ઠાઇ, દ્ઠા દિસ્સા ઉત્તા અગ્ગ, ગય દિ.

(સ્ત્રીલિંગ) પઉટ્ઠિ, દિટ્ઠિ, રુટ્ઠિ દિસ્સી, કુટી ગઇઅ મુક્ક રત્તિઅ.

વિધ્યર્થ કૃદંત પ્રત્યય 'એવ્વય' 'એવા' કે 'એવ' કેટલીક રૂપોમાં સંયોજક સ્વર 'ઇ' છે કેટલાકમાં સંયોજક સ્વર નથી.

ઉદાહરણ સહેવ્વય, કરિએવ્વય, મરિએવ્વય, જએવા, સોએવા, દેવ

દેઅવ્વ દેવ ને દેતવ્ય કૃદંતનું રૂપ ગણ્યું છે પણ એ વિધ્યર્થ કૃદંત લાગે છે

સંબંધક ભૂત કૃદંત પ્રત્યય 'વિ' 'પ્પિ' 'વિણુ' 'પ્પિણુ' 'ઇ' 'ઇઅ' આમાંથી શરૂ થતા પ્રત્યયો પૂર્વે સંયોજક સ્વર 'ઇ' એ કે અ

(ઓપસગ ધાતુને સંસ્કૃતમાં લાગતા સંબંધક ભૂતકૃદંતના ય પ્રત્યયમાંથી ઇ ને વિકલ્પ દ્વારા ઇઅ તથા વૈદિક પ્રત્યયો ત્વી ને ત્વીનમ્ માંથી બાકીના ઊતરી આવ્યા છે).

ઉદાહરણ : 'વિ —મુણિવિ, દેખિવિ, છુટ્ટિવિ, લગ્ગિવિ, લાઇવિ, લાઇવિ,
કરેવિ, પાલેવિ પિએવિ, લેવિ, છિંદિવિ, ભેદવિ, ભેદવિ
વિઓઅવિ.

'પિ'—ગમેપિ, ભિન્દેપિ, ચપિ, લેપિ.

'વિણુ'—ભુંજેવિણુ, ચએવિણુ, પાલેવિણુ, લેવિણુ.

'પ્પિણુ'—કરેપ્પિણુ, ગમેપ્પિણુ, મુએપ્પિણુ, ભણેપ્પિણુ, મેલ્લે-પ્પિણુ, ચપ્પિણુ, દેપ્પિણુ, લેપ્પિણુ.

'ઇ'—કરિ, જોઇ આદિ.

આ ઉપરાંત 'ઇઉ' પ્રત્યય પણ છે અને હેમચંદ્રે તે નોંધ્યો છે. પણ તેના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકેલું રૂપ જુદી રીતે ઘટાવી શકાય તેમ છે (જુઓ ૪૫૫/૫ પરનું ટિપ્પણ). પણ અન્યત્ર 'ઇઉ'વાળાં સંબંધક ભૂતકૃદંતના રૂપો મળે છે. 'ઇ'વાળાં રૂપોમાંથી અર્વાચીન હિન્દીના રૂપ ('કર કે', 'બોલ કર'), અને 'ઇઉ'વાળાં રૂપોમાંથી અર્વાચીન ગુજરાતીના રૂપ ('કરી' 'બોલી ને') ઉતરી આવ્યા છે.

વૈકલ્પિક 'ચપિ' 'ચપ્પિણુ'માં આગમાદિ પ્રત્યય જેવાં સંયોજક સ્વર નથી.

'ભણેપ્પિણુ' 'પાલેવિ'ને 'પાલિવુ'ને હેમચંદ્રે હેત્વર્થનાં રૂપ ગણ્યાં છે (જુઓ સૂ. ૪૪૧ પરની વૃત્તિ તથા બીજું ઉદાહરણ), પણ એ રૂપોને સં. ભૂ. કૃ. નાં રૂપોથી જુદાં ગણવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન ગુજ.ની જેમ અપભ્રંશમાં પણ ક્રિયા સાથે સં. ભૂ. કૃ.નું રૂપ પ્રયોજવું એમ ગણવું જ સુગમ છે. પણ અન્યત્ર 'ઇ' 'પિ' 'વિણુ' ને 'પ્પિણુ' પ્રત્યયો હેત્વર્થ કૃદંત માટે વપરાયેલા મળે છે.

આ ઉપરાંત હેમચંદ્રે 'એવ' 'અણ' 'અણહં' ને 'અણહિં' એ પ્રત્યયો પણ હેત્વર્થના આપ્યા છે (સૂ. ૪૪૧ અને વૃત્તિ). પણ 'એવ', મૂળે વિધ્યર્થ કૃદંતનો પ્રત્યય છે અને બાકીના ક્રિયાવાચક 'અણ' પ્રત્યય (કરણ વગેરેમાં છે તે) તથા તેનાં વિભક્તિ રૂપો છે અને હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે પણ વપરાય છે. 'અણ' વાળાં રૂપો ઉપરથી મારવાડીનું 'કરણૂં' હિન્દી 'કરના' મરાઠી 'કરણે' વગેરે પ્રકારનાં સામાન્ય કૃદંત આવ્યાં છે.

૭. શબ્દસિદ્ધિ

આ વિભાગ નીચે મુખ્યત્વે નામિક અંગ સાધતા કૃત્ ને તદ્ધિત પ્રત્યયો તારવ્યા છે.

કૃત્-પ્રત્યયો

આખ્યાતિક અંગને કૃત્-પ્રત્યય લાગીને નામ કે વિશેષણ બને છે. આવા કૃત્ પ્રત્યયો પરપ્રત્યયો છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે

અ. આ પ્રત્યય ક્રિયાવાચક નામ સાધે છે. સ્ત્રીલિંગમાં 'અ'ને બદલે 'આ' ('ઈ') પણ હોય છે.

ઉદાહરણો (પું ન.) કુડ, જૂર, વચ, ચિંકખ.

(સ્ત્રી.) ઉડ્ડ, ઘત્ત, ધર, 'અસ્સિ, મજ્જીસણી, સુહચ્છી (સુહચ્છિઅ).

છેલ્લાં બે ઉદાહરણમાં સ્વાર્થિક 'ક ને 'અ' પ્રત્યય પણ છે.

ઇર તાચ્છીલ્યવાચક: જંપિર, ભમિર.

ઉઅ. કર્તૃવાચક: પલાસુઅ.

ણ. અંગ અને પ્રત્યય વચ્ચે સંયોજક 'અ' હોય છે.

ક્રિયાવાચક: 'અબ્બાલણ, અલ્લમણ, અસણ, ગમણ, આસવણ, ઓચ્છણ, કરણ, ચિંતણ નિવડણ, પરિહણ, સુમરણ, ભણણ.

કર્તૃવાચક: 'અબ્ભુદ્ધરણ મગ્ગણ

તાચ્છીલ્યવાચક (સ્વાર્થિક 'અ સાથે) કુદ્દણય, બોલ્લણય, ભસણય, મારણય, રૂસણય.

તદ્ધિત પ્રત્યયો

પરપ્રત્યયો:

(ક) વિશેષણ-સાધક: (૧) નામ ઉપરથી વિશેષણ—(સ્વામિત્વ વાચક) આલ: પલાલ; ઇક્ક: બપ્પીકી (સ્ત્રી.); (મત્વર્થીય) આલ: સુઅલ; મા વણ્ણમા.

(૨) વિશેષણ ઉપરથી વિશેષણ—(અભિનત્વવાચક) 'યર': તુચ્છયર.

(૩) સર્વનામ ઉપરથી વિશેષણ—સ્વામિત્વવાચક 'આર' (સ્વાર્થિક 'અ' સાથે): મહારય, તુહારય, અમ્હારય, તુમ્હારય. (સાદૃશ્યવાચક) હ (ઓકારો કે સ્વાર્થિક 'અ' સાથે): જેહય, તેહ, કેહય; ઇસ ને અઇસ, જઇસ, તઇસ, કઇસ; (પરિમાણવાચક): એત્તુલ, કેત્તુલ, જેત્તુલ, તેત્તુલ (પ્રમાણવાચક) એવડ, જેવડ, તેવડ, કેવડ.

(ખ) નામ-સાધક: વિશેષણ કે નામ ઉપરથી ભાવવાચક નામ—'ઇમ' અહીલિમ, વડિમ, સરિસિમ, સુઅણિમ; 'ત્તણ (વિકલ્પે 'અ'થી

વિસ્તારિત): ઉદરવણ, દુઃખવણ; વહુવણ; બિરવણ, વહુવણ
ચટવણ, વિંઝવણ, ઘવણ—વહુઅણ.

પુંલિંગ ઉપરથી સ્ત્રીલિંગ નામ—ઈ (સ્વાર્થિક પ્રત્યય 'અ'ની વિસ્તારિત 'ઇઅ કે ઈ') વિશેષણને (આપણપણી ગોરી કુમારી, વાંઝણી વહી, સસરણી), કૃદંતને (લિપણી, સહી, ગઇઅ, મુઇઅ, એમણિ, નવણિ, ભુલ્લવિઅ), પ્રત્યયને ('ઇઅ' 'ઇર') લાગ્યો છે.

(ગ) ક્રિયાવિશેષણ-સાધક: સર્વનામ ઉપરથી ક્રિયાવિશેષણ—(રીતિવાચક) 'મ' (કે 'વ') એમ (એવ), ઇમ, એવ, જિવં, તેવ, તિવ, કેમ (કેવ) કિંવ ક જિવ, તિવ, કિવ; 'ધ': જિમ તિધ; (સ્થાનવાચક) 'ત્થ': એત્થુ એતુ તેત્થુ, કેત્થુ જુ; જત્થુ, તત્થુ; (મર્યાદાવાચક) 'મ': જામ, તામ; 'હું': જહિં, તહિં; 'મહિં' જામહિં, તામહિં.

(ઘ) સ્વાર્થિક: 'અ' (સ્ત્રી. 'ઇઅ') ઘણો જ વપરાય છે. નીચેનાં અંગોને લાગ્યો છે:

વિશેષણ—અગ્ગલ, અપૂર, ઉજ્જુ ઉડ્ડ, ઘણ, દુહ વિણ-ઠુ વહિલ, અપ્પણ, ઇત્ત, એક એક, તેક, તેવડ, મહાર, કેર, તણ
કૃદંત-પ્રત્યય: વર્તમાનનો 'ન્ત ભૂતકૃદંતનો 'ઇઅ' વિધ્યર્થકૃદંતનો 'એવ્વ તદ્ધિતપ્રત્યય 'ત્ત

સર્વનામ—અપ્પ, એકમેક.

નામ—અયલ, અભિરુહ, અધાર, કરવત, કુડીર, કુંડલ, દલક, કલક, પગલ, લક, મહ, કુલ, વેસિઅ.

પ્રત્યય—'ક, 'ત્તણ

સ્ત્રીલિંગ—અંધયારિઅ, કરિઅ, ગોરિઅ, સુપ્પણિઅ, સુડમાલિઅ, વહિઅ, (ભૂતકૃદંત) ગઇઅ, મુઇઅ; વર્તમાન કૃદંતનો 'ન્તિઅ પ્રત્યય.

'ઇઅ': અલઉલિઅ.

'ઉલ': અહિલુઅ (સ્ત્રી.)

'ઉડ' ('અ'ની વિસ્તારિત): અપ્પુડ, વડુઅ.

'ડી' ('અ'ની વિસ્તારિત): કુંડી (સ્ત્રી.), ઘુડક્ક, અહુડઅ'માં + ડ + 'અ એ લાગે છે.

'ક સ્વાર્થિક 'અ' ની સાથે જોડાઈને આ પ્રત્યય ઘણુંખરું 'ઇમ' (કે 'ય') રૂપે મળે છે. સ્ત્રીલિંગ 'ઇ ઇમા' (પ્રાકૃત 'ઇમા') કે 'ઈ' નીચેના અંગોને તે લાગેલો છે: કલ, ગોઠ, ડિમ્ભ દૂમ, દેસ, નેહ પચ્છાવ, પારક, મજ્ઝિમ, મારિમ, મિત્ત, મોક્કલ, રસ, રૂપ, સદેસ, હત્થ, હિમ, કુમ્ભર; (સ્ત્રીલિંગ) અમ્મ, અન્ન, ગોર, ધૂલિ, નિદ પરિહાસ, બુદ્ધિ ભત્તિ, મઝ્ઝીસ, મુદ્ધ, રત્તિ, વત્ત, સુહપિંછ આમાં 'મજ્ઝિમઅ'માં 'અઅ' પ્રત્યય છે 'બહુલઅ'માં 'ઉલઅ'

પૂર્વપ્રત્યયો :

અ. નકારાત્મક : અગલિઅ, અચિંતિઅ, અડોલિઅ, અપ્પિઅ, અણહુતિઅ.

સ. સહાયક : સકણ્ણ, સરોસ, સલજ્જ સસણેહી.

સુ પ્રશસ્તવાચક: સુજણ, સુપુરિસ, સુમિચ્ચ, સુવસ

લિંગપરિવર્તન

વસ્તવોનું મૂળ સસ્કૃતમાં હતું તે લિંગ પ્રાકૃતમાં અને વિશેષે અપભ્રંશમાં બદલાતું રહ્યું છે અન્ત્ય સ્વરનું સાદૃશ્ય કે પર્યાયનો પ્રભાવ આમાં પ્રધાનપણે કારણભૂત હોય છે ૪૪૫મા સૂત્રમાં હેમચન્દ્રે લિંગપરિવર્તનની નોંધ લીધી છે. ત્યાં પુંલિંગનું નપુ ('કુમ્ભઇં') નપુંનું પુંલિંગ ('અબ્ભા લગ્ગા'), નપુંનું સ્ત્રીલિંગ ('અન્ત્રડી') અને સ્ત્રીલિંગનું નપુ ('ડાલઇં') એ ઉદાહરણો આપેલા છે. 'તેવડ્ડઉં'(૩૭૧) ખલાઇં (૩૩૪)માં પુંલિંગને બદલે નપુંસકલિંગ, 'સોમ્મેવ,' જમ્મેવ, 'વારિઆ (૪૩૮-૩)મા, તેમ જ કલ, 'લિક્ખિઆ' (૩૩૫), નયણ (૪૨૨ ૬), 'વણ' (૩૬૪) વગેરેમાં નપુ ને બદલે પુંલિંગ રૂપ છે 'બુદ્ધિ' (૪૩૨) અન્ત્ય સ્વરને કારણે સ્ત્રીલિંગ બન્યું છે. હિન્દીમાં પુંલિંગ—નપુંસકલિંગનો ભેદ લુપ્ત થયો છે અને હિન્દી તેમ જ ગુજરાતી અનેક વસ્તવોના લિંગ મૂળ સસ્કૃતથી જુદાં છે તે આ વલણનું જ પરિણામ. પછીથી સ્ત્રીલિંગ લઘુતાના ભાવનું વાચક બની ગયું છે. તેની શરૂઆત 'અન્ત્રડી' (આંતરડું) જેવામાં જોઈ શકાય છે.

૪ નામિક રૂપતંત્ર

પહેલા ને બીજા પુરુષ સર્વનામોને બાદ કરતાં બાકીના સર્વનામોનાં રૂપાખ્યાન પણ કેટલાક અપવાદે સજ્ઞાના રૂપાખ્યાન જેવા જ છે. એટલે સજ્ઞા, વિશેષણ ને સર્વનામ સૌનાં રૂપાખ્યાનનું આ વિભાગમાં જ નિરૂપણ કર્યું છે.

અકારાન્ત પુંલિંગ

૧/૨. ૧ 'ઉ' પ્રત્યય અહરુ (અહર) ઘાઉ (ઘાઅ-), નિચ્ચઉં (નિચ્ચઅ-), પડિબિંબઉં (પડિબિંબઅ-); તે જ પ્રમાણે ખગ્ગુ, પિઆરુ લોઅ મિલિઅ, પત્ત, કમલ, દમ્મુ, સાયર. જુવ્વણ, જલ, ઘણ, સૂર, ધણ, કવ વગેરે ઉપરથી.

'અ' પ્રત્યય : અગ્ગહત્થ, કુસુમ, અઙ્ગઅ, જુવ્વઅ, લોઅ, કહુ, પીઅ, દેસઅ, નેહઅ, પચ્ચક્ખઅ, મણુઅ, અમ્હ, મણ, મહુઅ, અસિઅ, વાહ, અરિઅ, વેઅલ, સામલ, સીઅલ, કુમ્મ

૧/૨. ૨ અપ્રત્યય : ખગ્ગ, પત્ત, સુયણ, કર, સિહર, ખગ્ગ, દેસ, પુટ્ઠ સમ, ઘર, મણોરહ, લોઅ.

'આ પ્રત્યય : જણા, અપ્પણા, ઓહુઅ, વણ, લોઅ, અરિઅ, તથા કિઅઅ, હિઅઅ, ખિદ્ધ, બિઅ, નિસિઅ, પરિઅ, મુઅ, વણ, રણ, સત્ત, સિદ્ધત્થ.

૩/૧. 'એં' પ્રત્યય : અવઇં, અડઇં, ભુમઇં, કન્તેં, કમેં, તે, દઇં, દઇં, પમ્હેં, વચ્છેં, હત્થેં, દેસઇં, પિએં, સરેં, કુમરઇં,

'ણ' પ્રત્યય નિચ્ચણ (૩૫૮.૧).

'એણ' ('એણ' 'ણ') પ્રત્યય : અગ્ગેણ (અગ્ગ-); તે જ પ્રમાણે કમલ, જલ, નહ, સરસ, કુસુમ, મોહણ, વાસ, ઘણ, સિર : એ અંગો ઉપરથી.

મિઉણ, દઇઅણ, પાણિઅ, અસિઅ, વસિઅ, સરિઅ

'ઇ' પ્રત્યય : ઘરિ (૩૮૯.૨), કમલિ (૩૯૫.૧), અલિ 'અસિઅ' (૩૮૩.૧).

૩/૨. 'અહિં' ('હિં' 'એહિં') પ્રત્યય ઘણહિં અસરહિં લાભહિં લોઅણહિં, સમહિં સરસહિં; અસિહિં સરિહિં કરિહિં; કરહિં કમલહિં કુટહિં નમહિં નવહિં સરહિં મુણહિં 'હિં' પ્રત્યય અગ્ગહિં કરહિં દેસહિં સુઅહિં

૫/૧. 'હે' પ્રત્યય : 'અપ્પહે'; હુ પ્રત્યય 'અપ્પહુ' 'અપ્પહુ

૫/૨ હું પ્રત્યય સુઅહું સિરહું.

૪-૬/૧. 'હો' પ્રત્યય અપ્પહો, અમ્હહો, કવિઅહો, તહો, દુજ્જણહો, લોઅહો, સામિઅહો, દેસહો.

'સ્યુ પ્રત્યય : કતરસ્યુ ('કત' પરથી); અને તે જ પ્રમાણે ખય, જ્યુ, જય, તત, પર, પિંગ, મુઆણુ : એ અંગો ઉપરથી.

અપ્રત્યય : પિંગ (૩૩૨. ૨).

૪-૬/૨ 'ઉં પ્રત્યય : તણુઉં ('તણુ' ઉપરથી); અને તે જ પ્રમાણે ભાત, ઘત્તાકુસ, ધણુ, મત્ત, મયગલ, માણુસ, લોઅણુ, સમત્ત, સોકખ એ અંગો ઉપરથી.

'આઉં' પ્રત્યય : ચિંતતાઉં, નચ્ચતાઉં, નિવડ્ડાઉં, મુઆઉં, સઉણુઉં

અપ્રત્યય : અમ (?) (૩૪૫).

૭/૧ 'ઇ' પ્રત્યય : ઉપ્પજ્જિ, કરિ, 'ખણિ, જુગિ, તણિ, નિવડિ, 'પરિઆરિ, પાઇ નડિ, રહુવરિ, વણિ, વિઓઇ, વિપ્પિ, હિઅઇ; અધારઇ, કમ્મવહુઇ, કુડીરઇ, તેહઇ ઘિટ્ટઇ પપ્પહઇ, નિવડિઅઇ, સલ્લુઇ

'એં (એ) પ્રત્યય અપ્પિએં, તહેં, ત્સહેં, પિએં, ઘિઠેં; ઘિટ્ટ (૩૪૬), ફુરે (૩૪૯ ૧), બુન્વે (૪૨૧ ૨) મચ્ચે (૪ ૬ ૩), 'હિં' પ્રત્યય : ઘરહિં (૪૨૨.૧૫), દેસહિં (૩૮૬ ૧), અઆહિં, એઅહિં કમ્મહિં કહિં જહિં તહિં

૭૨. 'એહિં (ઇહિં એહિં) પ્રત્યય મગ્ગેહિં, ડુગરેહિં, અગ્ગિહિં, ગયકેહિં

૮/૧ અપ્રત્યય : ખલ, મેહ, પિંગ, ભમર, સારસ.

'આ પ્રત્યય : લેહા, પક્ખિઆ, મિત્તડા, હિઅડા, હિઆ.

૮/૨ 'હો પ્રત્યય તરુઅહો, લોઅહો.

અકારાન્ત નપુંસકલિંગ

પ્રથમા દ્વિતીયા સિવાય પુંલિંગથી જુદા પ્રત્યયો નથી. પ્ર. દ્વિ એક. વ. માં પણ સાદુ અંગ હોય ત્યા પુંલિંગમાં છે તે જ પ્રત્યયો છે. પણ સ્વાર્થિક 'અ પ્રત્યયવાળુ અંગ હોય ત્યારે વિકલ્પે 'ઉં' પ્રત્યય લાગ્યો છે. બહુવચનમાં પણ પુંલિંગની જેમ બધા રૂપ ઉપરાંત 'ઇં' પ્રત્યયવાળા રૂપ પણ છે. 'ઇ'ના પૂર્વવર્તી 'અ નો વિકલ્પે 'આ થાય છે.

૧/૨ એકવચન : 'અમ્મહઉં અને એ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી અંગણુ, ઉગ્ગણુ, એકમેકમ, એદવ, કિમવ, કુંડવ, ઉચ્ચ, તણુવ, તુચ્છત્વ, તેત્તુલ, વિરત્તણુવ, હિવ, પસરિઅવ, બોહિઅવ, ભગ્ગવ, વહુડવ, વિહત્તવ, ઘુત્તવ, પિઅવ, પિઅઅ—

'પાલિઆ' જેવા 'ગોમેવ' પુલ્લિંગ પ્રમાણે છે. 'સવલિઓ' પ્રાકૃત રૂપ છે

૧/૨. બહુવચન: કમલઁ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગો-માંથી: અક્ષિ-ઉલ, કુલ, બલ, કમર, નિમ્બિલ, પલ, ફલ, મધુરિઅ, લોઅણ, સદ

કહાઁ અને એ જ પ્રમાણે નીચેનાં અંગોમાંથી: ખલ, જલ, ચક્ખુ, ણહ, વલ્લુ, વિજ્જુ, સલ, હરિણ.

'ફલ' નામ વગેરે તથા 'લિલિઆ', 'વધૂ' વગેરે પુલ્લિંગની જેમ.

ઇકારાન્ત/ઉકારાન્ત પુલ્લિંગ નામો

૧/૨ ૧. અને ૨. આવલય: સામિ, કેસરિ, મુણિ, કઉ

૩/૧ 'ઍં' પ્રત્યય: અગ્નિએઁ; 'ણ' પ્રત્યય: અગ્ગિણ; અનુસ્વાર: અગ્નિં.

સર્વે (જુઓ ૨) આ પ્રત્યય પહેલાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે

૩. ૨. હિં પ્રત્યય: ગિરિહિં

૫. ૧. હે પ્રત્યય: ગિરિહે તરુહે

૫. ૨. હું પ્રત્યય: સામિહું, તરુહું.

૪/૬ ૨ હ પ્રત્યય તરુહું સઉણિહું

૭. ૧ હિ પ્રત્યય કલિહિ.

૭. ૨ હિં પ્રત્યય ગિરિહિં; હુ પ્રત્યય કઉહુ.

સ્ત્રીલિંગ

૧/૨. ૧. આવલય: ધણ, વેલ, મુદ્ધ, સિહ, અક્ખિ, ચિત્તિ, ચક્કિ, બિપકી, વહી.

૧/૨. ૨. આવલય: ઉકારાન્ત પ્રયોગ આવ્યું નથી. અન્યત્ર મળે છે.

'ઉ' (કે 'ઓ') પ્રત્યય—વજ્જવરિઆઉ, વજ્જવરિઆઓ, અણુલિઉ, કુણિઉ, સહઉ, વિલાસિણીઓ 'અલિઅઉ' માં પૂર્વવર્તી 'અ' લુપ્ત થયો છે.

૩/૧. 'એ' પ્રત્યય—પઢિમએ, લાઉલિઅએ, નિદ્દએ, કલિએ

૩/૨. હિં પ્રત્યય— લિલિહિં સરિહિં

૫/૧ 'હે' પ્રત્યય—આઇહેં

૫/૨. 'હુ' પ્રત્યય—વયસિઅહુ

૪/૬ ૧ 'હે' પ્રત્યય—અસઇતિઅહેં, જપિરહેં, તહેં વિરહેં, પયુહેં, મજ્ઝહેં, નિવાસહેં, મુદ્ધહેં, કાસહેં, એઆવિહેં મેલ્લાવિહેં, રોમાવલિહેં, કસુહેં

'અનુરિઅં' (૩૩૩) પ્રાકૃત છે

૪/૬ ૨. 'હુ' પ્રત્યય: વયસિઅહુ; હં પ્રત્યય: માયહં

૭/૧. 'હિં' પ્રત્યય: એઅહિં ઉચ્ચેવિહિં સિહિહિં વારાયુસિહિં સહહિં, રુપિહિં 'હિ' પ્રત્યય મહિહિ

૭/૨. 'હિં' પ્રત્યય: સિસિહિં

૮/૧ અપ્રત્યય રૂપ વહિ પુત્તિ, બહિણિ, સહિ, ગોરિ, એ પ્રત્યય અભિઅએ, બહિણુએ, બિટ્ટીએ 'ઇ' પ્રત્યય અભિમ, મુદ્ધિ

૮/૨. 'હિં' પ્રત્યય તરુવિહિં

સંબોધન એકવચનનો 'એ' બિટ્ટીએ મા છન્દાનુસાર દીર્ઘ કર્યો છે

પહેલો ને બીજો પુરુષ સર્વનામ

	એકવચન		બહુવચન	
	પહેલો પુરુષ	બીજો પુરુષ	પહેલો	બીજો પુરુષ
૧.	હઉં	તુહું	અમ્હે, અમ્હઇં	તુમ્હે, તુમ્હઇં
૨.	મઇં	તઇં, પઇં	" "	" "
૩.	"	" "	અમ્હેહિં	તુમ્હેહિં "
૪/૫/૬	મહુ, મજ્ઝુ	તઉ, તુજ્ઝ, તુધ્ર	અમ્હહં	તુમ્હહં
૭.	મઇં	તઇ, પઇ	અમ્હાસુ	તુમ્હાસુ

છન્દને કારણે 'અમ્હઇં' નું અમ્હઇ થયું છે.

અન્ય વિશિષ્ટ સાર્વનામિક રૂપો.

	પ્રત્યય	અંગ	રૂપ
પ્રથમા, દ્વિતીયા એકવ.		જ; ત (નપું).	જું; તં.
" બહુવ.	એ (અ, ઇ).	જ, તે, જો	જે, તે, તિ; એઇ ઓઇ
પંચમી એકવ.	હાં	જ ત, ક	જહાં, તહાં, કહાં
સપ્તમી	હિં	જ ત, ક, આય, એક	જહિં તહિં કહિં આયહિં એકહિં

'એ' નું. પુ ૧/૨ એક.વ. માં 'એહો', નપુ ૧/૨ એક.વ.માં 'એહુ' અને પછી એક.વ.માં 'આ અગત્સ્વરાન્ત અમુ' 'તામુ' 'ક્રમુ' એવાં રૂપ થાય છે. ઉપરાંત પ્રાકૃત સમયથી પ્રચલિત રૂપો પણ વપરાય છે. સીમિત ભાગો આદ્યંત કે આશ્રયંત હોય છે—'જ' 'ધ' 'ત' વગેરે.

અનુગો

વિભક્તિપ્રત્યયોથી દર્શાવાતા અર્થસંબંધોને વિશે ભારવિશેષ આપવા તે જુદો જ અર્થસંબંધ દર્શાવવા સંસ્કૃતમાં અમુક રૂપો ખાસ વપરાતાં. એવાં રૂપોનો વપરાશ મધ્યમ ભારતીય આર્યમાં વધતો ગયો. અર્થદૃષ્ટિએ તેવા શબ્દો મૂળથી દૂર ખસતા ગયા, અને વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ બીજા શબ્દોને પાછે ચોંટુ બનતા ગયા. ધીમે ધીમે વિભક્તિપ્રત્યયોનું કાર્ય ને સ્થાન આ અનુગો લેતા થયા. ભિન્નભિન્ન વિભક્તિઓના અલગ અલગ પ્રત્યયો ધ્વનિપરિવર્તનને પરિણામે એકરૂપ બનતાં જ્યારે અર્થસૂચનામાં ક્ષતિ લાગ્યો, ત્યારે અનુગો દ્વારા તેમાંથી રસ્તો કાઢતાં તેમનો વપરાશ વધતો ગયો. પ્રાકૃત કરતાં અપભ્રંશમાં નવનવા અનુગો મળતા બન્યા. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં તે બને રીતે વપરાયા છે: નામિક અંગ સાથે સમસ્ત રૂપે, તેમ જ વિભક્તિપ્રત્યયને યોગે. તેમની યાદી નીચે પ્રમાણે:

'સાથે' અર્થમાં સમાણુ (સં. સમાન- સં. સમમ્ 'સાથે' ને અનુસરીને)—
(સમસ્ત) 'પચ્ચક્ખસમાણુ' ૪૧૮ ૩ (તૃતીયાને યોગે)
'ગુણવહિ સમાણુ' ૪૧૮ ૨.
સહું (સં. સહ) ૪૧૯ ૫, ૩૫૬

'વિના' અર્થમાં વિણુ જુઓ સૂચી તૃતીયાને યોગે.

'માંથી' અર્થમાં: હોંતઉં (સર્વે નું ...) પંચમીને યોગે. ઉદાહરણો સૂત્ર ૩૫૫, ૩૭૨ (૧) ૩૭૩ (૧), ૩૭૯ (૧) ને ૩૮ (૧) નીચે.
ઠિઉ (સં સ્થિત), સમસ્ત—'હિઅયટ્ઠિઉ' ને નીસરહિ ૪૩૯ ૪માં 'હૃદયથી—હૃદયમાંથી નીકળે' અમ્હહં ઠિઅ (૩૮૧) અને 'તુમ્હહં ઠિઅ (૩૭૪) એમાં ઠિઅ અનુગરૂપે છે કે 'રહેલ' અર્થે, તે ચોક્કસ કિંવા નક્કી ન થાય.

'માટે' અર્થમાં કેહિં (સં કૃતે, પ્રા ...), તેહિં, રેસિ, રેસિં (... નું પુ. એક વ.) અને તણેણ (... નું પુ. એક વ.) ષષ્ઠીને યોગે જુઓ સૂત્ર ૪૨૫

'સંબંધી' અર્થમાં: કેરઉ (ન. કેરઉં સ્ત્રી. કેરી, સં. કાર્ય!) અને

તણુઈ (ન. તણુઈ સ્ત્રી. તણી સં. તન્વી) વગેરે પ્રયોગ. જુઓ સૂત્ર ૪૨૨ (૨ ૨૧) તથા ૩૬૧ (૧) ૩૭૩ (૨) ૩૭૪ (૪) અર્વા. ગુજરાતી કાવ્યભાષામાં જેરુ તણું જેવાતા છે

૫ પ્રયોગો

૧. વર્તમાન કૃદંત પ્રથમા એકવચનનું રૂપ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થે વપરાય છે જઇ જ્જા જઇ કંઠુ ૩૫૧ એ સામાન્ય વરે આવત જઇ ઇતિ પ્રતિજ્ઞંતુ તો ક્રુદ્ધ-નમક સૌભિ જઇનુ ૩૯૫. ૧ એ ચડ છોડવામાં આવ્યો હોત તો મુખકમળની સાથે સમાનતા પામત.

વર્તમાન કૃદંતનો આવો અર્થ પ્રાકૃત ભૂમિકાથી જ વિકસી ચૂક્યો હતો. હેમચંદ્રે પ્રાકૃત વિભાગમાં (સૂત્ર ૮.૩.૧૮૦) આ વાત નોંધી છે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ પ્રયોગ જીવંત છે

૨. 'વુ' પ્રત્યયથી સાધિત ક્રિયાનામ હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે એચ્છણ ૩૫૩ કરણુ ૪૪૧ ૯.

૩. 'વ' પ્રત્યયથી સાધિત વિધ્યર્થ કૃદંત હેત્વર્થ કૃદંત તરીકે વપરાય છે દેવં ૪૪૧ ૧

વિભક્તિપ્રયોગો

૪ તૃતીયા નિરપેક્ષ (absolate) રચનામાં
પુત્તેં જાએં કવણુ ગુણુ ૩૯૫.૬ 'પુત્ર જનમ્યે શો લાભ?'
પુત્તેં મુએણ કવણુ અવગુણુ „ 'પુત્ર મરે શું નુકસાન?'
પિએ દિટ્ઠે હુલ્લોહલેણ ૪૨૩ ૨ 'પ્રિય દીઠે (જોયે) સુખશાતા થાય છે

૫ ચતુર્થી/ષષ્ઠી (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં
પિઅહો પરોક્ખહો કિવઁ વડ્ડ ૪૧૭ ૧ 'પ્રિયતમ આંખથી દૂર હોતે છતે નિદ્રા કેવી?'
(૨) વર્તમાન કૃદંતવાળી નિરપેક્ષ રચનામાં
પિય જોઅન્તહો મુહ-કમલુ ૩૩૨.૨ 'પ્રિયતમનું મુખકમળ જોતાં.
જુજ્ઝન્તાહં ૩૭૨ એ ભિડતાં. ગાઇ અલગોલ થોભવાઇ ૪ ૯ એમના અરસપરસ જોતાં દેખતો તો જ્યારે સૂર્યકિરણો જતાંનું ૩૭૪ ૨ દેતાં ફ ફેરવી, યુદ્ધ કરતાં તલવાર
અર્વાચીન ગુજરાતીમાં બોલતાં, કરતાં, કરતાં વગેરેમાં દેખાતી રચનામાં આ પ્રયોગ ઉતરી આવ્યો છે
(૩) પ્રત્યે તરફ અર્થે : ગુમ્ફ અભે નચ્ચાઇ ચૌખ પય દણુ ૪૨૨.૯ હાથી ઓછ તરવાર તરફ તો ફ્રાલ્ગણથી મૂક ફ્રે છે
પિય સ્સહિ ઉપ્પણુ ૪૯૫.૩ ફિર ભાવ તરફ હ્યું છે

પાડુ મિ લોક ઉપાસના(આવતુ કરે ૪૨,૭૭ સ્વસ્થ આવરેશ ઘણા પ્રતે (—ની સાથે) તો સૌ લોક જોશે

(૪) ણુ પ્રત્યયી સાધિત ક્રિયાનામનું પષ્ઠીનું રૂપ હેત્વર્થ કૃદત તરીકે વપરાય છે આવ્યા રૂપ ૧ મુંબઈ ૪૪૬.૬

(૫) નીચેનાં ક્રિયાપદોને સાથે

તુલના અને અનુકરણ્યાત્મક : ઉદાહરણ —ધીરદો ગરમિયા ૪૧૮ ૩ સિદ્ધ સાથે સરખાવાય છે અનુકર —પ્રુષિત ગંગુરે મઝારરિ ૩૬૭ ૪ સત્પુરુષ પ્રેમને ભગાના આવે છે નહિ વિચારો અનુસર ૮૮૮ ૪૬ પ્રિયતમને ભગાનો આવે છે આ —ગાલા તપવિષુ ૪૪ તત્ત્વનુ ધ્યાન ધરીને પણ કામુક-નાન્ય ૩૩૧માં આ દ્વિતીયાને યોગે વપરાયો છે અર્દ્-નાસ અર્હિપ ૩૩૩ તેમને નમુના

૬ સપ્તમી (૧) નિરપેક્ષ રચનામાં

આવતી નિરક્રિયા ૩૫૮ ૨ અને એવી જ રીતે ૩૭૦ ૩ ૩૮૩ ૨ ૩૬૬ ૪ ૬૨ ૪૮૮ ૪૭ ૧૨ ને ૪૭૭ ૧ એ ઉદાહરણોમાં
(૨) ણ પ્રત્યયી અનેક ક્રિયાનામનુ સપ્તમીનુ રૂપ હેત્વર્થ કૃદત તરીકે વપરાય છે મુંબઈ ૪૮૧ ૬.

૭ ઇતર વિશિષ્ટ પ્રયોગો. હેત્વર્થ કૃદંત સાથે ન અને આવાં રૂપ મૂળ ક્રિયાની અનિષ્પન્નતા કે કરવાની અશક્તિનો વાચક છે ત આવવાનો ન આદ રૂપ ૨ તે કશું જનુ નથી પ્રુ મુંબઈ ન જાય ૪૮૧ ૧ 'ગુણ ઓળખવું જનુ નથી (= ઓળખી શકાતું નથી). આવાં ગુજરાતી તથા હિન્દીમા આ પ્રયોગ જાણ્યા છે અને ન વિનાની રચના હિન્દીમાં કર્મણિ રચના તરીકે સ્થિર થઈ છે

ઉપસંહાર

આ પૃથક્કરણથી પ્રાપ્ત સામગ્રીમાં 'પ્રાચીન' અને 'અર્વાચીન' તથા ભિન્નદેશીય લક્ષણોની સેળભેળ વરતાઈ આવે છે. આધારભૂત ઉદાહરણોનાં મૂળ સ્થળકાળની દૃષ્ટિએ વિવિધ હતાં એ એનું કારણ છે.

વ્યંજનોના લોપને અંગે લોપત્વનું વલણ તથા ઋકાર અને સંયુક્ત પરવર્તી રકાર તથા મકાર જાળવી રાખવાનું વલણ પ્રાચીનતાસૂચક છે. બીજે પક્ષે સંયુક્ત વ્યંજનોના એકત્વનું વલણ અર્વાચીનતાસૂચક છે.

સ્વરમધ્યવર્તી મ્ ને વ્ ની તથા સંયુક્ત પરવર્તી ર્ ની જાળવણી, મકારવાળું ભવિષ્યન્કાળ સૂચક ભવિષ્યઆજ્ઞાર્થ રૂપ, આજ્ઞાર્થ બીજા પુ. એકવ.નો ઇ, ભૂતકૃદંતનો ઇય, સંબંધક ભૂતકૃ નો ઇઉ, હેત્વર્થનો એવં, વિધ્યર્થ કૃ નો એવ્વઉં ને પુલિંગ પ્રથમા એકવ.નો અઉ એ પ્રત્યયો તથા નપુંસકલિંગના રૂપો આ લક્ષણો પાછળથી ગુજરાતીની વિશિષ્ટતા બન્યા છે. તો સામે પક્ષે સ્વરમધ્યવર્તી મ્ નો વ્ કે લોપ તથા વ્ નો લોપ, સંયુક્ત પરવર્તી ર્ નું સારૂપ્ય, હકારવાળું ભવિષ્યન્કાળ, સંબંધક ભૂત કૃ નો ઇ, હેત્વર્થ તરીકે વપરાતા ણ પ્રત્યયવાળાં રૂપ, પુલિંગ પ્રથમા એકવ.નો આ તથા નપુંસકલિંગનો અભાવ આ લક્ષણો પાછળથી વ્રજ, ખડી બોલી વગેરેના પશ્ચિમી હિંદી ભાષાજૂથની વિશિષ્ટતા બન્યાં છે.

હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં કેટલાંક મિશ્ર લક્ષણો ધરાવતાં પદો પણ છે. જેમાં પું. પ્રથમા એકવ. ના અઉ ને આ વાળાં ભિન્નદેશીય રૂપો સાથોસાથ વપરાયાં છે. બોલીલક્ષણોની દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોની ભાષાને વધુ સૂક્ષ્મતાથી તપાસવી જોઈએ.

પણ ઉપર તારવેલી હકીકતો પરથી એટલું તો જોઈ શકાશે કે હેમચંદ્રીય ઉદાહરણોના અપભ્રંશને પ્રાચીન ગુજરાતી, પ્રાચીન મારવાડી કે પ્રાચીન હિન્દી કહેવી એ એકાંગી અને અશાસ્ત્રીય છે. એ ઉદાહરણોમાં ઉત્તર ભારતની ભાષાઓની કેટલીક લાક્ષણિકતા બીજરૂપમાં ધરાતાં પડ્યાં છે એવું વિધાન કરીએ તો તે વસ્તુસ્થિતિને અનુરૂપ ગણાશે.

સિદ્ધહેમગત

અપભ્રંશ વ્યાકરણ

અધ્યાય ૮, પાદ ૪

૩૨૯ स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे ॥

અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે સ્વરોના સ્વરો.

वृत्ति अपभ्रंशे स्वराणां स्थाने प्रायः स्वराः भवन्ति ।

(પ્રકૃતિરૂપ સંસ્કૃત શબ્દના) સ્વરોના સ્થાને અપભ્રંશમાં સાધારણ રીતે (અન્ય) સ્વરો આવે છે

ઉદા૦ (१) कच्चु काच (२) वेण, वीण (३) बाह, बाहा बाहु; (४) पट्ठि पिट्ठि, पुट्ठि; (५) तणु, तिणु, तृणु (६) सुकिदु, सुकिउ, सुकृदु, (७) तिन्नउ, किलिन्नउ (८) लिह लीह, लेह; (९) गउरी, गोरी.

છાયા (१) कश्चित् (२) वीणा (३) बाहुः; (४) पृष्ठम्; (५) तृणम्; (६) सुकृतम्; (७) क्लिन्नकः અથવા क्लिन्नकम्, (८) रेखा; (९) गौरी.

वृत्ति प्रायोग्रहणात् यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ॥

(સૂત્રમાં) પ્રાયઃ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી (એમ સમજવાનું છે કે) જેને વિશે અપભ્રંશમાં વિશિષ્ટ (પરિવર્તન થતું હોવાનું) કહેવામાં આવશે, તેની બાબતમાં પણ ક્વચિત્ પ્રાકૃત પ્રમાણે તેમ જ શૌરસેની પ્રમાણે કાર્ય (=પરિવર્તન) થાય છે.

૩૩૦ स्यादौ दीर्घ ह्रस्वौ ॥

સિ વગેરે લાગતાં દીર્ઘ અને હ્રસ્વ.

वृत्ति अपभ्रंशे नाम्नोऽन्त्यस्वरस्य दीर्घ-ह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवतः । सौ ।

અપભ્રંશમાં સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સ્) વગેરે (વિભક્તિ-પ્રત્યયો) લાગતાં, નામનો અંત્ય સ્વર, સામાન્ય રીતે, (મૂળમાં હ્રસ્વ હોય તો) દીર્ઘ ને (મૂળમાં દીર્ઘ હોય તો) હ્રસ્વ (થાય છે)-(જેમ કે) સિ (= પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય) લાગતાં :—

ઉદા० (૧) ढोल्ला सामला धण चंपा-वण्णी।
णाइ सुवण्ण-रेह कसवट्टइ दिण्णी॥

शब्दार्थ ढोल्ला (दे.) नायकः, प्रिय। सामला—श्यामलः। धण (दे.) —नायिका प्रिया। चंपा-वण्णी—चम्पकवर्णा। णाइ—इव यथा। सुवण्ण-रेह—सुवर्ण-रेखा। कसवट्टइ—कष-पट्टके। दिण्णी—दत्ता॥

छाया नायकः श्यामलः। नायिका चम्पकवर्णा। (इव) यथा कषपट्टके सुवर्ण-रेखा दत्ता॥

પ્રિયતમ શામળો (છે, જ્યારે) પ્રેયસી (છે) ચંપકવર્ણી (અને) જાણે કે કસોટીના પથ્થર પર સુવર્ણની રેખા દીધી (= પાડી) હોય (એવી રીતે શોભે છે).

वृत्ति सामला।

સંબોધન (એકવચન)માં :—

ઉદા० (૨) ढोल्ला, मइँ तुहुँ वारिआ 'मा करु दीहा माणु।
निद्दएँ गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु'॥

शब्दार्थ ढोल्ला (दे.)—नायक। मइँ—मया। तुहुँ—त्वम्। वारिआ—वारितः। मा—मा। करु—कुरु। दीहा—दीर्घम्। माणु—मानम्। निद्दएँ—निद्रया। गमिही—गमिष्यति। रत्तडी—रात्रिः। दडवड (दे.)—शीघ्रम्। होइ—भवति (=भविष्यति)। विहाणु (दे)—प्रभातम्॥

छाया नायक, मया त्वम् वारितः 'दीर्घम् मानम् मा कुरु। (यत) रात्रिः निद्रया गमिष्यति। शीघ्रम् प्रभातम् भवति (=भविष्यति)' (इति)।

પ્રિયતમ, મેં તને વાર્યો (તો ખરો કે) બહુ માન ન કર (= માનને બહુ પકડી ન રાખ); (કેમ કે) નિદ્રામાં (જ [illegible]) રાત વહી

જશે (અને) ઢચકાર કરવું વહાલું થશે (=ઘોટ દેવું અને સવાર થઈ જશે)

वृत्ति स्त्रियाम् ।

સ્ત્રીલિંગમાં—

ઉદા૦ (૧) बिट्टीए, मइँ भणिअ तुहुँ मा करु वंकी दिट्ठि' ।
पुत्ति, सकण्णी भल्लि जिवँ मारइ हिअइ पइट्ठि ॥

શબ્દાર્થ बिट्टीए (दे.)—पुत्रिके । मइँ—मया । भणिअ—भणिता । तुहुँ—त्वम् । मा—मा । करु—कुरु । वंकी—वक्राम् । दिट्ठि—दृष्टिम् । पुत्ति—पुत्रि । सकण्णी—सकर्णा । भल्लि—भल्ली । जिवँ—यथा, इव । मारइ—मारयति । हिअइ—हृदये । पइट्ठि—प्रविष्टा ॥

છાયા पुत्रिके, मया त्वम् भणिता 'वक्राम् दृष्टिम् मा कुरु' (इति) । पुत्रि, हृदये प्रविष्टा (सा) सकर्णा भल्ली इव मारयति ॥

બેટી, મેં તને કહ્યું (તો ખરું કે તું) વાંકી દૃષ્ટિ ન કર (=નાખ). પુત્રી આંકડાવાળી બરછીની જેમ, (તે દૃષ્ટિ) હૃદયમાં પેસી જઈ (તો તેને) મારી (જ) નાખે.

वृत्ति जसि ।

જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો જસ્ પ્રત્યય) લાગતાં—

ઉદા૦ (૪) एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिआ खग्ग ।
एत्थु मुणीसिम जाणिअइ जो नवि वालइ वग्ग ॥

શબ્દાર્થ एइ—एते । ति—ते । घोडा—घोटकाः, अश्वाः । एह—एषा । थलि—स्थली । एइ—एते । ति—ते । निसिआ—निशिताः । खग्ग—खड्गाः । एत्थु—अत्र । मुणीसिम—मनुष्यत्वम्, पौरुषम् । जाणिअइ—ज्ञायते । जो—यः । नवि—न अपि । वालइ—वालयति । वग्ग—वल्गाम् ॥

છાયા एते ते अश्वाः । एषा (रण-)स्थली । एते ते निशिताः खड्गाः । यः वल्गाम् न अपि वालयति (स वीरः इति) अत्र पौरुषम् ज्ञायते ॥

એ (રથ) તે ચોઘ, એ (રણ) સ્થળી, (અને) એ (છે) તે દીવડ બ્રહ્મ અહીં જ મનુષ્યત્વ (=પૌરુષ) જણાઈ આવે છે—(કે) જે (યોદ્ધો) સંગ્રામ પાછો ન જ વાળે (=ફેરવે) (તે જ સાચો વીર).

વૃત્તિ एवं विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

એ પ્રમાણે અન્ય વિભક્તિઓને લગતાં ઉદાહરણ પણ આપવાં (=સમજવાં).

३३१ स्यमोरस्योत् ॥

— सि અને अम् લાગતાં -अ નો -उ.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारस्य स्यमोः परयोरुकारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં सि (=પ્રથમા એકવચનનો स् પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો म् પ્રત્યય) લાગતાં (નામના અંત્ય સ્વર તરીકે રહેલા) अ કારનો उ કાર થાય છે.

ઉદા॰ दहमुहु भुवण-भयंकरु तोसिअ-संकरु णिग्गउ रहवरि चडिअउ ।
चउमुहु छंमुहु झाइवि एक्कहिं लाइवि णावइ दइवें घडिअउ ॥

શબ્દાર્થ दहमुहु—दशमुखः । भुवण-भयंकरु—भुवन-भयङ्करः । तोसिअ संकरु—तोषित-शङ्करः । णिग्गउ—निर्गतः । रहवरि—रथवरे । चडिअउ (દે.)—आरूढः । चउमुहु—चतुर्मुखम् । छंमुहु—षण्मुखम् । झाइवि—ध्यात्वा । एक्कहिं—एकस्मिन्, एकत्र । लाइवि—लगित्वा कृत्वा । णावइ [दृश्यते]—इव, यथा । दइवें—दैवेन । घडिअउ—घटितः निर्मितः ॥

છાયા भुवन-भयङ्करः दशमुखः तोषित-शङ्करः रथवरे आरूढः निर्गतः । (दृश्यते) यथा दैवेन चतुर्मुखम् षण्मुखम् ध्यात्वा एकत्र कृत्वा (सः) निर्मितः ।

(ત્રિ)ભુવનને ભયંકર દશમુખ (=રાવણ) શંકરને તુષ્ટ કર્યો છે તેવો (=તુષ્ટ કરી), ઉત્તમ રથ પર ચડ્યો અને (=ચડીને) નીકળ્યો—જાણે કે ચતુર્મુખ (=બ્રહ્મા અને) ષણ્મુખ (=કાર્તિકેય)નું ધ્યાન ધરી, (તેમને) એકત્ર લાવીને (=એક સાથે જોડી દઈને) (તેને) દૈવે ઘડ્યો હોય (=ઘડ્યો ન હોય!).

ઉદા० (१) सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइँ ।
सामि सुभिच्चु वि परिहरइ सम्माणेइ खलाइँ ॥

શબ્દાર્થ सायरु—सागरः । उप्परि—उपरि । तणु—तृणम् । धरइ—धरति । तलि—तले । घल्लइ (दे.)—क्षिपति । रयणाइँ—रत्नानि । सामि—स्वामी । सु-भिच्चु—सु-भृत्यम् । वि—अपि । परिहरइ—परिहरति । सम्माणेइ—संमानयति । खलाइँ—खलान् ॥

છાયા सागरः तृणम् उपरि धरति, रत्नानि (तु) तले क्षिपति । स्वामी अपि सु-भृत्यम् परिहरति खलान् (तु) संमानयति ॥

સાગર તૃણને (સપાટી) ઉપર ધારણ કરે છે (=રાખે છે), (જ્યારે) રત્નોને તળિયે નાખે છે. સ્વામી પણ સારા સેવકનો ત્યાગ કરે છે (પણ) ખલોનું સન્માન કરે છે.

ઉદા० (२) तले घल्लइ । 'तळिये नाखे छे'

३३५ मिसेदु वा ॥

मिस् लागता विकल्पे ए

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકારનો, પાછળ भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, एकार વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા गुणहिँ न संपय, कित्ति पर फल लिहिआ भुंजंति ।
केसरि न लहइ बोड्डिअ वि गय लक्खेहिँ घेप्पंति ॥

શબ્દાર્થ गुणहिँ—गुणैः । न—न । संपय—सम्पद् । कित्ति—कीर्तिः । पर—परम्, केवलम् । फल—फलानि । लिहिआ—लिखितानि । भुंजंति—भुञ्जन्ति । केसरि—केसरी । न—न । लहइ—लभते । बोड्डिअ (दे.)—कपर्दिकाम् । वि—अपि । गय—गजाः । लक्खेहिँ—लक्षैः । घेप्पंति (दे.)—गृह्यन्ते ।

છાયા गुणैः सम्पद् न केवलम् कीर्तिः (सम्पद्यते) । फलानि (तु) जनाः लिखितानि भुञ्जन्ति । केसरी कपर्दिकाम् अपि न लभते, गजाः (तु) लक्षैः गृह्यन्ते ॥

छाया सखि, अक्ष्णोः अक्षि न मिलितम्, न अधरेण अधरः प्राप्तः । प्रियस्य मुख-कमलम् पश्यन्त्याः एवम् एव सुरतम् समाप्तम् ।

સખી, ન નેત્રોનાં આંખો સાથે (મારું) આંખ મળ્યું, ન તો (તેના) અધરે (મારો) અધર પહોંચ્યો. પ્રિયતમનું મુખકમળ (જોતી રહી) જોતાં (જોતાં) મારું સુરત એમ જ (=જોવાની ક્રિયામાં જ) સમાપ્ત થયું.

३३३ एट्टि ॥

टा આગળ -ए.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारस्य टायामेकारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં टा (=તૃતીયા એકવચનનો ના પ્રત્યય) આગળ (નામના અન્ત્ય) અકારનો એકાર થાય છે.

ઉદા जे महु दिण्णा दिअहडा दइएं पवसन्तेण ।
ताण गणन्तिएँ अंगुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥

શબ્દાર્થ जे—ये । महु—मह्यम् । दिण्णा—दत्ताः । दिअहडा—दिवसाः । दइएं—दयितेन । पवसन्तेण—प्रवसता । ताण—तेषाम् (=तान्) । गणन्तिएँ—गणयन्त्याः । अंगुलिउ—अङ्गुल्यः । जज्जरिआउ—जर्जरिताः । नहेण—नखेन ॥

छाया दयितेन प्रवसता ये दिवसा मह्यम् दत्ताः तेषाम् (=तान्) गणयन्त्याः (मम) अङ्गुल्यः नखेन जर्जरिताः ॥

પ્રવાસે જતા પ્રિયતમે મને (અવધિના) જે દિવસો દીધેલા, તે ગણતાં (અંગુલ, મારી) આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ.

३३४ ङिनेच्च ॥

ङि સાથે -ए પણ.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारस्य ङिना सह इकार एकारश्च भवतः ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અન્ત્ય) અકારને ङि (=સપ્તમી એકવચનનો इ પ્રત્યય) સહિત इकार તથા एकार થાય છે.

૩૩૭ भ्यसो हुँ ॥

भ्यस्‌नो हुँ

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारात् परस्य भ्यस पञ्चमी-बहुवचनस्य 'हुँ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અન્ત્ય) અકાર પછી આવતા પંચમી બહુ વચનના 'भ्यस्' (પ્રત્યય)નો हुँ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ दूरुड्डाणें पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ ।
जिह गिरि-सिंगहुँ पडिअ सिल अन्नु वि चूरु करेइ ॥

શબ્દાર્થ दूरुड्डाणें—दूरोड्डानेन । पडिउ—पतित । खलु—खल । अप्पणु—आत्मानम् । जणु—जनम् । मारेइ—मारयति । जिह—यथा । गिरि-सिंगहुँ—गिरि-शृङ्गेभ्य । पडिअ—पतिता । सिल—शिला । अन्नु—अन्यद् । वि—अपि । चूरु करेइ—चूर्णीकरोति ॥

છાયા दूरोड्डानेन पतित खल आत्मानम् जनम् (च अपि) मारयति । यथा गिरिशृङ्गेभ्य पतिता शिला अन्यद् अपि चूर्णीकरोति ॥

દૂર સુધી ઉડ્ડયન કરવાને (= ખૂબ ઊંચે ચડવાને) કારણે પડેલો દુર્જન પોતાને (તેમ જ બીજા) માણસને (પણ) મારે છે—જેમ ગિરિશૃંગો પરથી પડેલી શિલા અન્યને (= અન્યનો) પણ ચૂરો કરે છે.

૩૩૮ ङसः सु हो स्सवः ॥

ङस्‌ના 'सु', 'हो' અને 'स्सु'

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारात् परस्य ङस स्थाने 'सु' 'हो' 'स्सु' इति त्रय आदेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અન્ત્ય) અકાર પછી આવતા ङस् (= ષષ્ઠી એકવચનનો 'अस्' પ્રત્યય)ને સ્થાને सु, हो, स्सु એમ ત્રણ આદેશ થાય છે

ઉદા૦ जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।
तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहो बलि किज्जउँ सुअणस्सु ॥

ગુણો વડે સંપત્તિ નહીં, માત્ર કીર્તિ (પ્રાપ્ત થાય છે). (સંપત્તિ વગેરે જેવા) ફળ (તો લોકો ભાગ્યમાં) લખ્યા (હોય તે) ભોગવે. (જેમ કે) કેસરીને કોડીએ મળતી નથી (=કેસરીની 'કોડીએ' નથી ઉપજતી), (જ્યારે) હાથીઓ લાખોએ લેવાય છે

૩૩૬ ङसेर्हे हु ॥

ङसि નો हे અને हु

વૃત્તિ ङसेरिति पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते । अपभ्रंशेऽकारात् परस्य ङसेर्हे 'हु' इत्यादेशौ भवतः ॥

એટલે કે ङसि પછીના પંચમીના પ્રત્યયનું પરિવર્તન હવે પ્રતિપાદિત કરાય છે. અપભ્રંશમાં (નામના અંત) અકાર પછી આવતા ङसि (=પંચમી એકવચનનો अस् પ્રત્યય)ના हे અને हु એવા આદેશ થાય છે

ઉદા (૧) वच्छहे गृण्हइ फलइँ जणु कडु पल्लव वज्जेइ ।
तो वि महद्दुमु सुअणु जिवँ ते उच्छंगि धरेइ ॥

शब्दार्थ वच्छहे—वृक्षात् । गृण्हइ—गृह्णाति । फलइँ—फलानि । जणु—जनः । कडु—कटून् । पल्लव—पल्लवान् । वज्जेइ—वर्जयति । तो-वि—तथा अपि तथा अपि । महद्दुमु—महाद्रुमः । सुअणु—सुजनः । जिवँ—यथा इव । ते—तान् । उच्छंगि—उत्सङ्गे । धरेइ—धरति ।

छाया जनः वृक्षात् फलानि गृह्णाति, कटून् पल्लवान् (तु) वर्जयति । तथा अपि महाद्रुमः सुजनः इव तान् उत्सङ्गे धरति ॥

માણસ વૃક્ષ પાસેથી ફળો સ્વીકારે છે, (જ્યારે) કડવાં પાન તજી દે છે. તો પણ મહાન વૃક્ષ, સજ્જનની જેમ, તેમને (=માણસોને) ઉત્સંગમાં ધારણ કરે છે.

ઉદા૰ वच्छहु गृण्हइ ।

વૃક્ષ પાસેથી સ્વીકારે છે.

३४० हुं चेदुद्भ्याम् ॥

इ अने उ पछी हुं पण

वृत्ति अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो "हुं" "हं" चादेशौ भवतः ।

अपभ्रंशमां (नामना अन्त्य) इकार अने उकार पछी आवता आम् (= षष्ठी बहुवचननो प्रत्यय)ना -हुं अने -हं एम बे आदेश थाय छे

उदा० (१) दइवु घडावइ वणि तरुहुं सउणिहुं पक्क-फलाइं ।
सो वरि सुक्खु, पइट्ठ न-वि कण्णहिं खल-वयणाइं ॥

शब्दार्थ दइवु–दैव । घडावइ–घटयति । वणि–वने । तरुहुं–तरूणाम् (=तरुषु) । सउणिहुं–शकुनीनाम् । पक्क-फलाइं–पक्व-फलानि । सो–स (=तद्) । वरि–वरम् । सुक्खु–सौख्यम् । पइट्ठ–प्रविष्टानि । न-वि–नापि, नैव । कण्णहिं–कर्णयोः । खल-वयणाइं–खल-वचनानि ॥

छाया वने दैवं शकुनीनाम् (कृते) तरूणाम् (=तरुषु) पक्व-फलानि घटयति । तद् वरम् सौख्यम्, नैव कर्णयोः प्रविष्टानि खल-वचनानि ॥

वनमां दैव पंखीओ माटे वृक्ष उपर पाका फळ निर्मित करे (छ) छे. एतम तो ओ (वनवासनुं फळभक्षणनुं) सुख, नहीं के कानमा पेठेला दुर्जनोना वेण.

वृत्ति प्रायोऽधिकारात् क्वचित् सुपोऽपि "हुं" ॥

(पहेला सूत्र ३२९मां) अभिहृत करेला प्रायः शब्दथी क्वचित् सुप् (=सप्तमी बहुवचननो सु प्रत्यय)नो पण -हुं आदेश (थाय छे).

उदा० (२) धवलु विसूरइ सामिअहो गरुआ भरु पेक्खेवि ।
हउं किं न जुत्तउ दुहुं दिसिहिं खंडइं दोण्णि करेवि ॥

शब्दार्थ धवलु–धवल. । विसूरइ (दे.)–खिद्यति । सामिअहो–स्वामिनः । गरुआ–गुरुम् । भरु–भारम् । पेक्खेवि–प्रेक्ष्य । हउं–अहम् । किं–किम् । न–न । जुत्तउ–युक्तः । दुहुं–द्वयोः । दिसिहिं–दिशोः । खंडइं–खण्डानि । दोण्णि–द्वे । करेवि–कृत्वा ।

शब्दार्थ जो—य । गुण—गुणान् । गोवइ—गोपयति । अप्पणा—आत्मीयान् । पयडा—प्रकटान् । करइ—करोति । परस्सु—परस्य । तसु—तस्मै । हउँ—अहम् । कलि-जुगि—कलि-युगे । दुल्लहहो—दुर्लभस्य । बलि किज्जउँ—बलीक्रिये । सुअणस्सु—सुजनाय ॥

छाया यः आत्मीयान् गुणान् गोपयति परस्य (तु) प्रकटान् करोति तस्मै कलि-युगे दुर्लभाय सुजनाय अहम् बलीक्रिये ॥

જે પોતાના ગુણ છુપાવે છે (પણ) પારકાના પ્રગટ કરે છે તેવા કળિયુગમાં દુર્લભ સજ્જન પર હું બલિદાન તરીકે અર્પાઉં છું (=મારી જાતનું બલિદાન કરી દઉં છું, વારી જાઉં છું).

४३९ आमो हं ॥

आम्नो हं

वृत्ति अपभ्रंशेऽकारात् परस्यामो हमित्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા आम् (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય)નો हं એવો આદેશ થાય છે.

८१० तणहँ तइज्जी भंगि न-वि ते अवड-यडि वसंति ।
अह जणु लग्गिवि उत्तरइ अह सह सइँ मज्जंति ॥

शब्दार्थ तणहँ—तृणानाम् । तइज्जी—तृतीया । भंगि—भङ्गी । न-वि—नापि, नैव । ते—तानि । अवड-यडि—अवट-तटे । वसंति—वसन्ति । अह—अथ । जणु—जनः । लग्गिवि—लगित्वा । उत्तरइ—उत्तरति । अह—अथ । सह—सह । सइँ—स्वयम् । मज्जंति—मज्जन्ति ॥

छाया तृणानाम् तृतीया भङ्गी नैव । (यतः) तानि अवट-तटे वसन्ति । अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ (तानि) स्वयं (तेन) सह मज्जन्ति ॥

તૃણની ત્રીજી ગતિ (भंगि) જ નથી, (કેમ કે) તે ખાડાને કાંઠે રહે છે—કાં તો માણસ (તેને) વળગીને (સાહીને) પાર જાય છે કાં તો (તે) પણ (માણસની) સાથે ડૂબે છે.

ઉદા० (२) तरुहुँ वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहंति ।
सामिहुँ एत्तिउ अग्गलउँ आयरु भिच्चु गृहंति ॥

શબ્દાર્થ तरुहुँ—तरुभ्यः । वि—अपि । वक्कलु—वल्कलम् । फलु—फलम् । मुणि—मुनयः । वि—अपि । परिहणु—परिधानम् । असणु—असनम् । लहंति—लभन्ते । सामिहुँ—स्वामिभ्यः । एत्तिउ—इयत् । अग्गलउँ—अधिकम् । आयरु—आदरम् । भिच्चु—भृत्याः । गृहंति—गृह्णन्ति ॥

છાયા तरुभ्यः अपि मुनयः वल्कलम् परिधानम् फलम् अपि भोजनम् लभन्ते । स्वामिभ्यः (तु) भृत्याः आदरम् गृह्णन्ति इयत् अधिकम् ॥

તરુઓ પાસેથી પણ મુનિઓને પરિધાન (તરીકે) વલ્કલ (ને) ભોજન (તરીકે) ફળ પણ મળે છે (પણ) સ્વામીઓ પાસેથી સેવકો આદર ગ્રહણ કરે છે એટલું વધારે (=સેવકોને આદર પણ મળે છે એટલો વિશેષ).

વૃત્તિ ऐर्हि' ॥

हि નો -हि.

ઉદા० (३) अह विरल-पहाउ जि कलिहि धम्मु ॥

શબ્દાર્થ अह—अथ । विरल-पहाउ—विरल-प्रभावः । जि—एव । कलिहि—कलौ । धम्मु—धर्मः ॥

છાયા अथ कलौ धर्मः विरल-प्रभावः एव ॥

હવે (અથવા, જો) કલિયુગમાં ધર્મ વિરલ પ્રભાવ વાળો જ છે તો—

३४२ आहो णानुस्वारौ ॥

'आ' પછીના ट ના -ण અને અનુસ્વાર.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारात् परस्य टा-वचनस्य णानुस्वारावादेशौ भवतः ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અ૦કાર પછી આવતા टा (=તૃતીયા એકવચનના आ) પ્રત્યયના -ण અને અનુસ્વાર (એમ બે) આદેશ થાય છે.

ઉદા० दइएँ पवसन्तेण (જુઓ સૂ. ૩૩૩)

छाया। स्वामिन् गुरुम् भारम् प्रेक्ष्य धवलः विसूरति—यौ खण्डौ कृत्वा अहम् (एव) किम् द्वयो (अपि) दिशो न युक्त ! (इति) ॥

માલિકનો ભારે બોજો જોઈને ધવલ (=બળવાન વૃષભ) ખેદ કરે છે, ‘(બળદના) બે ટુકડા કરીને હું (જ) બંને દિશામાં કેમ ન જૂતો ?’

३४१ ङसि-भ्यस् ङीनां हे हुं हयः ॥

ङसि भ्यस्, અને ङि ના हे, हुं ને हि

वृत्ति अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां 'ङसि' 'भ्यस्' 'ङि' इत्येषां यथासंख्यं 'हे' 'हुं' 'हि' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । ङसेर्हे ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) इ અને उ પછી આવતા ङसि (=પંચમી એકવચનનો अस् પ્રત્યય), भ्यस् (=ચતુર્થી ને પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને ङि (=સપ્તમી એકવચનનો इ પ્રત્યય)ના અનુક્રમે हे, हुं અને हि એમ ત્રણ આદેશ થાય છે (જેમ કે) ङसिनो हे —

ઉદા० (१) गिरिहे सिलायलु तरुहे फलु घेप्पइ नीसावँन्नु ।
घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तो वि न रुच्चइ रन्नु ॥

शब्दार्थ गिरिहे—गिरेः । सिलायलु—शिलातलम् । तरुहे—तरोः । फलु—फलम् । घेप्पइ—गृह्यते । नीसावँन्नु—निःसामान्यम्, सर्वसामान्येन । घरु—गृहम् । मेल्लेप्पिणु (दे.)—मुक्त्वा । माणुसहं—मनुष्याणाम् (=मनुष्येभ्यः) । तो वि—तत् अपि तथा अपि । न—न । रुच्चइ—रोचते । रन्नु—अरण्यम् ॥

छाया गिरेः शिलातलम् तरोः फलम् (च) सर्वसामान्यम् (अरण्ये) गृह्यते । तथा अपि गृहं मुक्त्वा मनुष्येभ्यः अरण्यम् न रोचते ॥

(સૂવા માટે) પર્વત પાસેથી શિલાતલ, (અને ભોજન માટે) વૃક્ષ પાસેથી ફળ (કશા) ભેદભાવ વગર (અરણ્યમાં) સહુ પામે છે. તેમ છતાં એ મનુષ્યોને ઘર છોડીને અરણ્ય(માં વસવું) ગમતું નથી !

वृत्ति भ्यसो हुं ।

भ्यस् नो हुं —

)

ઉદા૦ (૨) तरुहुँ वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहंति ।
सामिहुँ एत्तिउ अग्गलउँ आयरु भिच्चु गृण्हंति ॥

શબ્દાર્થ तरुहुँ—तरुभ्यः । वि—अपि । वक्कलु—वल्कलम् । फलु—फलम् । मुणि—मुनयः । वि—अपि । परिहणु—परिधानम् । असणु—अशनम् । लहंति—लभन्ते । सामिहुँ—स्वामिभ्यः । एत्तिउ—इयत् । अग्गलउँ—अधिकम् । आयरु—आदरम् । भिच्चु—भृत्याः । गृण्हंति—गृह्णन्ति ॥

છાયા तरुभ्यः अपि मुनयः वल्कलम् परिधानम् फलम् अपि भोजनम् लभन्ते । स्वामिभ्यः (तु) भृत्याः आदरम् गृह्णन्ति इयत् अधिकम् ॥

તરુઓ પાસેથી પણ મુનિઓને પરિધાન (તરીકે) વલ્કલ (ને) ભોજન (તરીકે) ફળ પણ મળે છે. (પણ) સ્વામીઓ પાસેથી સેવકો આદર ગ્રહણ કરે છે એટલું વધારે (=સેવકોને આદર પણ મળે છે એટલો વિશેષ).

વૃત્તિ हेर्हिं ॥

ङि નો हिं

ઉદા૦ (૩) अह विरल-पहाउ जि कलिहि धम्मु ॥

શબ્દાર્થ अह—अथ । विरल-पहाउ—विरल-प्रभावः । जि—एव । कलिहि—कलौ । धम्मु—धर्मः ॥

છાયા अथ कलौ धर्मः विरल-प्रभावः एव ॥

હવે (અથવા એ) કલિયુગમાં ધર્મ વિરલ પ્રભાવ વાળો જ છે તો—

૩૪૨ आट्टो णानुस्वारौ ॥

અ પછીના ટા ના ण અને અનુસ્વાર.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽकारात् परस्य टा-वचनस्य णानुस्वारावादेशौ भवतः ॥

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) અકાર પછી આવતા ટા (=તૃતીયા એકવચનના ટા) પ્રત્યયના ण અને અનુસ્વાર (એમ બે) આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ दइएं पवसन्तेण (જુઓ સૂ. ૩૩૩)

३४३ एं चेदुतः ॥

इ अने उ पछी -एं पण

वृत्ति अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य एं, चकारात् णानुस्वारौ च भवन्ति । एं ।

અપભ્રંશમાં (નામના અંત્ય) ઇકાર અને ઉકાર પછી આવતા ટા (=તૃતીયા એકવચનના 'આ') પ્રત્યયનો -એં, અને (સૂત્રમાં આવતા) ચકારથી, -ણ તેમ જ અનુસ્વાર થાય છે. (જેમ કે) -એં —

ઉદા० (१) अग्गिएँ उण्हउँ होइ जगु वाएँ सीअलु तेवँ ।
जो पुणु अग्गि सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ ॥

शब्दार्थ अग्गिएँ—अग्निना । उण्हउँ—उष्णम् । होइ—भवति । जगु—जगत् । वाएँ—वातेन । सीअलु—शीतलम् । तेवँ—तथा । जो—यः । पुणु—पुनः । अग्गि—अग्निना । सीअला—शीतलः । तसु—तस्य । उण्हत्तणु—उष्णत्वम् । केवँ—कथम् ॥

छाया जगत् अग्निना उष्णम् भवति, तथा वातेन शीतलम् । यः पुनः अग्निना शीतलः (भवति) तस्य उष्णत्वम् कथम् ॥

જગત (આખું) અગ્નિએ કરીને ઉષ્ણ થાય છે તેમ જ પવને કરીને શીતળ. પણ જે અગ્નિએ કરીને શીતળ (થતો હોય) તેનું ઉષ્ણત્વ કઈ રીતે (સાધવું)?

वृत्ति णानुस्वारौ ।

-ણ અને અનુસ્વાર —

ઉદા (२) विप्पिअआरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ।
अग्गिण दड्ढा जइ वि घरु तो तें अग्गिं कज्जु ॥

शब्दार्थ विप्पिअआरउ—विप्रियकारकः । जइ वि—यदि अपि । पिउ—प्रियः । तो वि—तत् अपि तथा अपि । तं—तम् । आणहि—आनय । अज्जु—अद्य । अग्गिण—अग्निना । दड्ढा—दग्धम् । जइ वि—यद्यपि । घरु—गृहम् । तो—तत् तदपि । तें—तेन । अग्गिं—अग्निना । कज्जु—कार्यम् ।

છાયા यदि अपि प्रिय निष्प्रिय-करकः, तथा अपि तम् अत्र आनय ।
यद्यपि अग्निना गृहम् दग्धम्, तदपि तेन अग्निना कार्यम् ॥

પ્રિયુ ભલે અપરાધી (હોય), તો પણ તેને આજે લઈ આવજે
અગ્નિએ ઘર બાળ્યું હોય, તો યે તે અગ્નિ સાથે (જ) કામ પાડવાનું
છે (=અગ્નિ વિના ચાલતું નથી)

વૃત્તિ एवमुकारात्यमुदाहार्यम् ॥

એ પ્રમાણે (નામના અંત્ય) ઉકાર પછી (આવતા -ર્ં વગેરેના)
પણ ઉદાહરણ આપવા

૩૪૪ स्यम्-जस्-शसां लुक् ॥

સિ અમ્, જસ્ શસ્નો લોપ

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'सि अम् जस्, शस्' इत्येतेषां लोपो भवति ।
અપભ્રંશમાં સિ (=પ્રથમા એકવચનનો સ્ પ્રત્યય) અમ્ (દ્વિતીય
એકવચનનો મ્ પ્રત્યય), જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય)
અને શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો અસ્ પ્રત્યય) એમનો લોપ થાય છે

ઉદા० (૧) एइ ति घोडा, एह थलि' इत्यादि । (જુઓ ૩૩૦।૪).

વૃત્તિ अत्र स्यम्-जसां लोपः ।
અહીં (=ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) સિ, અમ્ ને જસ્નો લોપ થયો છે.

ઉદા० (२) जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहँ णिरु सामलि सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥

શબ્દાર્થ जिवँ जिवँ—यथा यथा । वंकिम—वक्रिमाणम् । लोअणहँ—लोचनयोः ।
णिरु—निरराम् । सामलि—श्यामला । सिक्खेइ—शिक्षते । तिवँ तिवँ—
तथा तथा । वम्महु—मन्मथः । निअय—निजकान् । सर—शरान् । खर
पत्थरि—खर-प्रस्तरे । तिक्खेइ—तीक्ष्णयति ॥

છાયા यथा यथा श्यामला लोचनयोः निरराम् वक्रिमाणम् शिक्षते, तथा
तथा मन्मथः निजकान् शरान् खर-प्रस्तरे तीक्ष्णयति ।

જેમ જેમ (તે) શ્યામા લોચનની અતિશય વક્રતા (=કટાક્ષપાત) શીખે છે, તેમ તેમ (જાણે કે) મન્મથ પોતાનાં શર (બાણોના) કઠિન પથ્થર પર (ઘસીને) તીક્ષ્ણ બનાવતો જાય છે

वृत्ति अत्र स्यम्-शसाम् ॥

અહીં (=ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં) સિ અમ્ ને શસ્ નો (લોપ થયો છે).

૩૪૫ षष्ठ्याः ॥

ષષ્ઠીનો

वृत्ति अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्याः प्रायो लुग् भवति ।

અપભ્રંશમાં ષષ્ઠી વિભક્તિ(ના પ્રત્યય)નો ઘણીવાર લોપ થાય છે.

ઉદા० संगर-सएहिं जु वण्णिअइ देक्खु अम्हारा कन्तु ।
अइमत्तहं चत्तंकुसहं गय कुम्भइं दारन्तु ॥

શબ્દાર્થ संगर-सएहिं—संगर-शतैः । जु—यः । वण्णिअइ—वर्ण्यते । देक्खु—पश्य । अम्हारा—अस्मदीयम् । कन्तु—कान्तम् । अइमत्तहं—अतिमत्तानाम् । चत्तंकुसहं—त्यक्ताङ्कुशानाम् । गय—गजानाम् । कुम्भइं—कुम्भान् । दारन्तु—दारयन्तम् ॥

છાયા यः संगर-शतैः वर्ण्यते (तम्) अस्मदीयम् कान्तम् अतिमत्तानाम् त्यक्ताङ्कुशानाम् गजानाम् कुम्भान् दारयन्तम् पश्य ॥

સેંકડો સંગ્રામો દ્વારા જે વર્ણવાય છે (તે) અમારા કાન્તને, અંકુશને નહીં ગણકારતા એવા અતિ મત્ત હાથીના કુંભ(સ્થળો) વિદારતો જો.

वृत्ति पृथग्योगो लक्ष्यानुसरणार्थः ॥

(અત્રમાં ગય અને કુમ્ભઇં) ભિન્ન ભિન્ન (=અસમસ્ત) લીધા છે, તે પ્રતિપાદ્યને અનુસરવા માટે.

૩૪૬ आमन्त्र्ये जसो होः ॥

સંબોધનમાં જસ્નો હોં

वृत्ति अपभ्रंशे आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्न: परस्य जसो 'हों' इत्यादेशो भवति । लोपापवाद: ॥

અપભ્રંશમાં સંબોધનના અર્થમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=સંબોધન બહુવચનનો પ્રત્યય 'जस्') નો -हों એવો આદેશ થાય છે (આ) લોપનો અપવાદ છે

ઉદા० तरुणहों तरुणिहों मुणिउ मइँ 'करहु म अप्पहों घाउ' ॥

શબ્દાર્થ तरुणहों–(हे) तरुणा । तरुणिहों–(हे) तरुण्य । मुणिउ–ज्ञातम् । मइँ–मया । करहु–कुरुत । म–मा । अप्पहों–आत्मन । घाउ–घातम् ॥

છાયા (हे) तरुणा, (हे) तरुण्य., मया ज्ञातम्, (यूयम्) आत्मन: घातम् मा कुरुत (इति) ॥

ઓ તરુણો, ઓ તરુણીઓ, મારુ (એવું) સમજવું છે (કે) તમે પોતાનો ઘાત ન કરો (આપઘાત ન કરો)

४४७ भिस्सुपोर्हिं ॥

भिस् ने सुप्नो 'हिं'

वृत्ति अपभ्रंशे भिस्सुपो: स्थाने 'हिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને सुप् (=સપ્તમી બહુવચનનો 'सु प्रत्यय)ને સ્થાને -हिं એવો આદેશ થાય છે

ઉદા० (१) गुणहिँ न संपय कित्ति पर ॥ (જુઓ ૩૩૫).

ઉદા० (२) भाईरहि जिवँ भारइ मग्गहिँ तिहिँ वि पयट्टइ ॥

શબ્દાર્થ भाईरहि–भागिरथी । जिवँ–यथा इव । भारइ–भारती । मग्गहिँ–मार्गेषु । तिहिँ–त्रिषु । वि–अपि । पयट्टइ–प्रवर्तते ॥

છાયા भागीरथी इव भारती त्रिषु मार्गेषु प्रवर्तते ॥
ભાગીરથીની જેમ ભારતી (=વાણી) ત્રણેય માર્ગે પ્રવર્તે છે.

३४८ स्त्रियां जस्-शसोरुदोत् ॥

स्त्रीलिंगमां जस् ने शस्नो 'उ', अने 'ओ'.

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य जसः शसश्च प्रत्येकमुदोतावादेशौ भवतः । लोपापवादौ । जस ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) એ પ્રત્યેકના 'उ', 'ओ' એમ બે આદેશ થાય છે. (આ) લોપના અપવાદ છે (જેમકે) जस्ना —

ઉદા (१) अंगुल्लिउ जज्जरियाओ नहेण ॥ (સૂ० ३३३).

શબ્દાર્થ अंगुल्लिउ—अङ्गुल्य । जज्जरियाओ—जर्जरिता । नहेण—नखेन ॥

છાયા अङ्गुल्य नखेन जर्जरिता ॥

આંગળીઓ નખે કરીને જર્જરિત થઈ ગઈ

वृत्ति शस ।

शस् ना :—

ઉદા (२) सुन्दर-सव्वंगाओ विलासिणीओ पेच्छन्ताण ॥

શબ્દાર્થ सुन्दर-सव्वंगाओ—सुन्दर-सर्वाङ्गीः । विलासिणी—विलासिनी । पेच्छन्ताण—प्रेक्षमाणानाम् ॥

છાયા सुन्दर-सर्वाङ्गी विलासिनी प्रेक्षमाणानाम् ॥

સર્વાંગસુંદર વિલાસિનીઓને જોતા

वृत्ति वचन-भेदान्न यथासंख्यम् ॥

(સૂત્રમાં આપેલાનું) વચન (મૂળથી) ભિન્ન હોવાથી (આદેશ મૂકવા) અનુક્રમે (લેવાનો) નથી.

३४९ ट ए ॥

टानो 'ए'

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्याष्टायाः स्थाने 'ए' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા टा (=તૃતીયા એકવચનનો ના પ્રત્યય)ને સ્થાને 'ए' એવો આદેશ થાય છે

ઉદા० (१) निअ-मुह-करहिँ वि मुद्ध किर अंधारइ पडिपेक्खइ ।
ससि-मंडल-चंदिमएँ पुणु काइँ न दूरे देक्खइ ।

શબ્દાર્થ निअ-मुह-करहिँ—निज मुख-करैः । वि—अपि । मुद्ध—मुग्धा । किर—किल । अंधारइ—अन्धकारे । पडिपेक्खइ—प्रतिप्रेक्षते । ससि-मंडल-चंदिमएँ—शशि-मण्डल-चन्द्रिकया । पुणु—पुन । काइँ—किम् । न—न । दूरे—दूरे । देक्खइ—पश्यति ॥

છાયા निज-मुख-करैः अपि मुग्धा किल अन्धकारे प्रतिप्रेक्षते । शशि-मण्डल-चन्द्रिकया पुन किम् न दूरे पश्यति ॥

કહે છે કે (એ) મુગ્ધા પોતાના મુખ(ની કાન્તિ)ના કિરણો વડે અંધારામાં પણ જોઈ શકે છે તો પછી ચન્દ્રબિંબની ચંદ્રિકામાં કાં દૂર સુધી નથી જોતી (=જોઈ શકતી)?

ઉદા० (२) जहिँ मरगय-कंतिएँ संवलिअं ॥

શબ્દાર્થ जहिँ—यत्र । मरगय-कंतिएँ—मरकत-कान्त्या । संवलिअं—संवलितम् ॥

છાયા यत्र मरकत-कान्त्या संवलितम् ।

જ્યાં મરકત(મણિ)ની કાન્તિથી વીંટળાયેલું

૩૫૦ ङस्-ङस्योर्हे ॥

ङस् ને ङसि નો 'हे'

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्ङस् 'ङसि' इत्येतयो 'हे' इत्यादेशो भवति । ङस् ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ङस् (=ષષ્ઠી એકવચનનો 'अस्' પ્રત્યય) અને ङसि (=પંચમી એકવચનનો 'अस' પ્રત્યય)નો 'हे' એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે) ङस् નું —

ઉદા० (१) तुच्छ-मज्झहे तुच्छ-जंपिरहे ।
तुच्छच्छ-रोमावलिहे तुच्छ राय तुच्छयर-हासहे ।
पिअ-वयणु अलहंतिअहे तुच्छ-काय-वम्मह-निवासहे ॥

अन्नु जु तुच्छउं तहें धणहें तं अक्खणउं न जाइ।
कटरि थणन्तरु मुद्धडहें जें मणु विच्चि न माइ॥

शब्दार्थ तुच्छ-मज्झहें—तुच्छ-मध्यायाः । तुच्छ-जम्पिरहें—तुच्छ-जल्प
नशीलायाः (=तुच्छम् जल्पन्त्याः)। तुच्छच्छ-रोमावलिहें—तुच्छाच्छ-रोमावल
तुच्छ-राय-(हे) तुच्छ-राग। तुच्छयर-हासहें—तुच्छतर-हासायाः । ि
वयणु—प्रिय वचनम्। अलहन्तिअहें—अलभमानायाः । तुच्छ-काय-व
निवासहें—तुच्छ-काय-मन्मथ-निवासायाः । अन्नु—अन्यद्। जु—
तुच्छउं—तुच्छकम्। तहें—तस्याः । धणहें (दे)—प्रियायाः।
तद्। अक्खणउं—आख्यातुम्। न—न। जाइ—याति। कटरि—
(=आश्चर्यम्)। थणन्तरु—स्तनान्तरम्। मुद्धडहें—मुग्धायाः। जें—
मणु—मनः। विच्चि—मध्ये। न—न। माइ—माति॥

छाया (हे) तुच्छ-राग, तुच्छ-मध्यायाः तुच्छ-जल्पनशीलायाः (=
जल्पन्त्याः) तुच्छाच्छ-रोमावल्याः तुच्छतर-हासायाः प्रिय-वचनम्
अलभमानायाः तुच्छ-काय-मन्मथ निवासायाः तस्याः प्रियायाः यद् अन्यद्
कम् तद् आख्यातुम् न याति (=न शक्यम्)। मुग्धायाः स्तना
आश्चर्यम्, येन (मार्गेण) मनः मध्ये न माति॥

(હે) તુચ્છ પ્રેમવાળા, જેની કટિ સૂક્ષ્મ છે જે સૂક્ષ્મ બોલ
છે જેની રોમાવલિ સૂક્ષ્મ ને સુંદર છે પ્રિય વચનથી વંચિત અ
જેનું હાસ્ય સૂક્ષ્મતર છે તેમ જેની મન્મથના નિવાસરૂપ કાય
સૂક્ષ્મ છે એવી તે પ્રેયસીનું બીજું (એક વધુ એવું) સૂક્ષ્મ છે
તે કહ્યું જાય તેમ નથી (એ) મુગ્ધાના સ્તન વચ્ચેનું અંતર! આ
(એ તો એટલું સૂક્ષ્મ છે) કે વચ્ચે મન (જેવો સૂક્ષ્મતમ
પણ) માય નહીં!

वृत्ति स्पष्ट।

वळीनुं —

૭૧૦ (२) फोडेंति जे हियडउं अप्पणउं ताहं पराई कवण घण।
रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा बालहें जाया विसम थणा॥

शब्दार्थ फोडेंति–स्फोटयत । जे–यौ । हियडउँ–हृदयम् । अप्पणउँ–आत्मीयम् । ताहँ–तयो । पराई–परकीया (=परकृत) । कवण–का । घण–घृणा । रक्खेज्जहु–रक्षत । लोअहो–(हे) लोका । अप्पणा–आत्मानम् । बालहे–बालाया । जाया–जातौ । विसम–विषमौ । थणा–स्तनौ ।

छाया यौ आत्मीयम् (एव) हृदयम् स्फोटयतः, तयोः परकृता का घृणा । (हे) लोकाः आत्मानम् बालाया रक्षत, (एतौ) (तस्याः) स्तनौ विषमौ जातौ ॥

જે પોતાનું (જ) હૈયું ફોડે છે તેને પારકાની દયા કેવી? (હે) લોકો, (તમે) (આ) બાળાથી જાતને બચાવજો, (કેમ કે) (તેના) સ્તન વિષમ બન્યા છે

३५१ भ्यसामोर्हुः ॥

ભ્યસ્ અને આમ્‌નો હું

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस आमश्च 'हु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ભ્યસ્ (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને આમ્ (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય)નો હુ આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कंतु ।
लज्जेज्जं तु वयंसिअहु जइ भग्गा घरु एंतु ॥

शब्दार्थ भल्ला–साधु । हुआ–भूतम् । जु–यत् । मारिआ–मारित । बहिणि–(हे) भगिनि । महारा–मदीय । कंतु–कान्त । लज्जेज्जं–लज्जेय (=लज्जिष्यम्) । तु–तत् । वयंसिअहु–वयस्याभ्यः, वयस्यानाम् । जइ–यदि । भग्गा–भग्न । घरु–गृहम् । एंतु–ऐष्यत् ।

छाया (हे) भगिनि साधु भूतम् यद् मदीयः कान्तः मारितः । (यतः) यदि भग्नः गृहम् ऐष्यत्, ततः अहम् वयस्याभ्यः [वयस्यानाम्, वा] लज्जेय (=लज्जिष्यम्) ॥

(હે) બહેન, સારું થયું કે મારો પ્રિય મરાયો. (કેમ કે) જો ભાગીને (તે) ઘરે આવત, (તો) હું તો (મારી) સખીઓથી (કે સખીઓ વચ્ચે) લાજું (=લાજી મરત).

વૃત્તિ वयस्याभ्यो वयस्यानां मध्ये ॥

(ઉદાહરણના વયંસિઅહુંતો) અર્થ वयस्याभ्यः ('સખીઓથી') અથવા वयस्यानाम् ('સખીઓ વચ્ચે') છે

૩૫૨ ङेर्हि ॥

ङिनो हि

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य 'हि' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા ङि (એટલે કે) સપ્તમી એકવચન(ના 'इ' પ્રત્યય)નો हि એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ वायसु उड्डावन्तिअऍ पिउ दिट्ठउ सहस-त्ति ।
अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तड-त्ति ॥

શબ્દાર્થ वायसु—वायसम् । उड्डावन्तिअऍ—उड्डापयन्त्या । पिउ—प्रिय । दिट्ठउ—दृष्टः । सहस-त्ति—सहसा इति (=सहसा) । अद्धा—अर्धानि । वलया—वलयानि । महिहि—मह्याम् । गय—गतानि । अद्धा—अर्धानि । फुट्ट—स्फुटितानि । तड-त्ति—तट् इति ॥

છાયા वायसम् उड्डापयन्त्या (प्रेयस्या) प्रियः सहसा दृष्टः । (तस्मात् तस्याः) अर्धानि वलयानि मह्याम् गतानि अर्धानि (तु) तट् इति स्फुटितानि ।

કાગને ઉડાડતી (પ્રેયસી)એ સહસા પ્રિયને (આવતો) જોયો. (તેથી) અરધાં વલય ભોંય પર ગયાં (=પડ્યાં), અરધાં તડ દઈને ફૂટ્યાં (=તૂટ્યાં).

૩૫૩ क्लीबे जस्-शसोरिं ॥

નપુંસકલિંગમાં जस् ને शस्‌નો इं

વૃત્તિ अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस्-शसोः 'इं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા નામની પછી આવતા जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય)નો इँ એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ कमलइँ मेल्लवि अलि-उलइँ करि-गंडाइँ महंति ।
असुलहमेच्छण जाहँ भलि ते न-वि दूरु गणंति ॥

શબ્દાર્થ कमलइँ–कमलानि । मेल्लवि (दे.)–मुक्त्वा । अलि-उलइँ–अलि-कुलानि । करि-गंडाइँ–करि-गण्डान् । महंति–काङ्क्षन्ति । असुलहमेच्छण–असुलभम् एष्टुम् । जाहँ–येषाम् । भलि (दे.)–निर्बन्धः । ते–ते । न-वि–न अपि । दूरु–दूरम् । गणंति–गणयन्ति ॥

છાયા अलि-कुलानि कमलानि मुक्त्वा करि-गण्डान् काङ्क्षन्ति । येषाम् असुलभम् एष्टुम् निर्बन्धः ते दूरम् न अपि गणयन्ति ॥

ભ્રમર સમૂહો કમળોને છોડી હાથીઓનાં ગંડસ્થળોની અભિલાષા રાખે છે. દુર્લભને (જ) ઇચ્છવું એ જેમનો આગ્રહ રહે છે તે દૂર (અંતર)ને નથી ગણતા.

૩૫૪ कान्तस्यात उं स्यमोः ।

અંતે 'क' વાળાના 'अ'નો सि અને अम् આવતાં उं.

વૃત્તિ अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य स्यमोः परयोः 'उं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા (ને) જેને અંતે (મૂળમાં સ્વાર્થિક) 'ક'કાર છે તેવા નામનો જે (અંત્ય) અકાર છે તેની પછી सि (=પ્રથમા એકવચનનો 'स्' પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) આવતાં, (તેનો) उं એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ (१) अन्नु जु तुच्छउँ तहे धणहे ॥ (જુઓ ૩૫૦).

ઉદા૦ (२) भग्गउँ देक्खिवि निअय-बलु बलु पसरिअउँ परस्सु ।
उम्मिल्लइ ससि-रेह जिवँ करि करवालु पियस्सु ॥

શબ્દાર્થ भग्गउँ–भग्नकम्, भग्नम् । देक्खिवि–दृष्ट्वा । निअय-बलु–निजक-बलम् । बलु–बलम् । पसरिअउँ–प्रसृतकम्, प्रसृतम् । परस्सु–परस्य ।

उम्मिल्लइ—उन्मीलति । ससि-रेह—शशि-रेखा । जिवँ—यथा, इव । करि—करे । करवालु—करवालः । पिअस्सु—प्रियस्य ॥

છાયા निजक-सैन्यम् भग्नम्, परस्य सैन्यम् (च) प्रसृतम् दृष्ट्वा (मम) प्रियस्य करे करवालः शशि-रेखा इव उन्मीलति ॥

પોતાના સૈન્યમાં ભંગાણ પડેલું (અને) શત્રુનું સૈન્ય પ્રસરેલું (=આગળ વધેલું) જોઈને (મારા) પિયુના કરમાં તરવાર શશિ રેખાની જેમ ઉલ્લસે છે.

૩૫૫ सर्वादेर्ङसेर्हां ॥

સર્વાદિના ઙસિનો -હાં.

वृत्ति अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात् परस्य ङसेर्हां इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામની પછી આવતા ઙસિ (=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય અસ્)નો -હાં એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા (१) जहाँ होंतउ आगदो ॥

શબ્દાર્થ जहाँ—यस्मात् । होंतउ—भवान् । आगदो—आगतः ॥

છાયા यस्मात् भवान् (=यत्) आगतः ॥

જ્યાંથી (તે) આવ્યો.

ઉદા (२) तहाँ होंतउ आगदो ॥

છાયા तस्मात् भवान् (=तत्) आगतः ॥

ત્યાંથી (તે) આવ્યો

ઉદા० (३) कहाँ होन्तउ आगदो ॥

છાયા कस्मात् भवान् (=कुतः) आगतः ॥

ક્યાંથી (તે) આવ્યો?

૩૫૬ किमो डिहे वा ॥

કિમ્‌ના ઙસિનો ડિહે (=ઇહે).

वृत्ति अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात् परस्य ङसेर्डिहे इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત (સર્વનામ) કિમ્‌ના અકાર પછી આવતા ઙસિ(=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય)નો ડિત્ 'इहे' એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે

ઉદા० जइ तहो तुट्टउ नेहडा मइँ सहुँ न-वि तिल-तार।
तं किहे वङ्केहिं लोअणेहिं जोइज्जउँ सय-वार॥

શબ્દાર્થ जइ—यदि। तहो—तस्य। तुट्टउ—त्रुटितः। नेहडा—स्नेहः। मइँ—मया। सहुँ—सह। न-वि—न अपि। तिल-तार—(?)। तं—तत्। किहे—कस्मात्। वङ्केहिं—वक्राभ्याम्। लोअणेहिं—लोचनाभ्याम्। जोइज्जउँ—दृश्ये। सय-वार—शत-वारम्॥

છાયા यदि तस्य स्नेहः त्रुटितः, यदि मया सह तिल-तारा (?) अपि न (तर्हि) कस्मात् (अहम्) (तस्याः) वक्राभ्याम् लोचनाभ्याम् शत-वारम् दृश्ये?

જો તેનો (મારા પ્રત્યેનો) સ્નેહ (ખરેખર) નષ્ટ થયો હોય, (ને જો) મારી સાથે તલતાર (?) પણ ન હોય, તો (પછી) શા માટે સેંકડો વાર (તેની) ત્રાંસી આંખો વડે (હું) જોવાઉં છું? (=શાને તે મારા તરફ જુએ છે?)

૩૫૭ ङेर्हिं॥

ङિનો हिं

વૃત્તિ अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात् परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य 'हिं' इत्यादेशो भवति॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વનામના ङિ(એટલે કે સપ્તમી એકવચનના પ્રત્યય)નો हिं એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) जहिँ कप्पिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खग्गिण खग्गु।
तहिँ तेहइ भड-घड-निवहि कन्तु पयासइ मग्गु॥

શબ્દાર્થ जहिँ—यस्मिन् यत्र। कप्पिज्जइ—कल्प्यते। सरिण—शरेण। सरु—शरः। छिज्जइ—छिद्यते। खग्गिण—खड्गेन। खग्गु—खड्गः। तहिँ—तस्मिन्,

तत्र। तेहइ—तादृशे। भड-घड-निवहि—भट-घटा-निवहे। कन्तु—कान्तः। पयासइ—प्रकाशयति। मग्गु—मार्गम्॥

छाया यत्र शरेण शरः कृत्यते, खड्गेन खड्गः छिद्यते, तत्र तादृशे भट-घटा-निवहे (मम) कान्तः मार्गम् प्रकाशयति॥

જ્યાં શરથી શર કપાય છે અને ખડ્ગ વડે ખડ્ગ છેદાય છે, ત્યાં તેવા (પ્રકારની) સુભટોનાં જૂથોના જૂથોમાં (મારો ને મારો) કંથ માર્ગ પ્રકટ કરે છે (= માગ કાઢે છે).

ઉદા૦ (૨) एक्कहिँ अक्खिहिँ सावणु अन्नहिँ भद्दवउ।
माहउ महिअल-सत्थरि गण्ड-त्थले सरउ॥
अङ्गिहिँ गिम्ह सुहच्छी-तिलवणि मग्गसिरु।
तहे मुद्धहे मुह-पङ्कइ आवासिउ सिसिरु॥

શબ્દાર્થ एक्कहिँ—एकस्मिन्। अक्खिहिँ—अक्षिणि। सावणु—श्रावणः। अन्नहिँ—अन्यस्मिन्। भद्दवउ—भाद्रपदः। माहउ—माघकः माघः। महिअल-सत्थरि—महीतल-स्रस्तरे। गण्ड-त्थले—गण्ड-स्थले। सरउ—शरद्। अङ्गिहिँ—अङ्गेषु। गिम्ह—ग्रीष्मः। सुहच्छी-तिलवणि—सुखासिका-तिलवने। मग्गसिरु—मार्गशीर्षः। तहे—तस्याः। मुद्धहे—मुग्धायाः। मुह-पङ्कइ—मुख-पङ्कजे। आवासिउ—आवासितः। सिसिरु—शिशिरः॥

छाया तस्याः मुग्धायाः एकस्मिन् अक्षिणि श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः महीतल-स्रस्तरे माघः गण्ड-स्थले शरद् अङ्गेषु ग्रीष्मः, सुखासिका-तिलवने मार्गशीर्षः मुख-पङ्कजे (च) शिशिरः आवासितः॥

તે મુગ્ધાની એક આંખમાં શ્રાવણે (ને) બીજીમાં ભાદરવાએ, ભોંયપથારીમાં માઘે, કપોલપ્રદેશ પર શરદે અંગોમાં ગ્રીષ્મે, સુખશાતા-રૂપી તલના વનમાં માગશરે (અને) મુખપંકજ પર શિશિરે (ક્રમશઃ) આવાસ કર્યો છે.

ઉદા (૧) हिअडा फुट्टि तडत्ति करि कालक्खेवें काइँ।
देक्खउँ हय-विहि कहिँ ठवइ पइँ विणु दुक्ख-सयाइँ॥

શબ્દાર્થ हिअडा—(हे) हृदय। फुट्टि—स्फुट। तडत्ति करि—तडद् इति कृत्वा। कालक्खेवें—कालक्षेपेण। काइँ—किम्। देक्खउँ—पश्यामि। हय-विहि—

हत्त-विधि । कहिँ–कस्मिन्, कुत्र । ठवइ–स्थापयति । पइँ–त्वया । विणु–विना । दुक्ख-सयाइँ–दुःख-शतानि ॥

છાયા (हे) हृदय, स्फुट् इति कृत्वा स्फुट । कालक्षेपेण किम् । पश्यामि, त्वया विना हत-विधिः दुःख-शतानि कुत्र स्थापयति इति ॥

(હે) હૃદય, (તું) તડ લઈને ફૂટ (= ફૂટી જા). વિલંબ (કરવા)-થી શું લાભ? જોઉં તો ખરી કે બળ્યો વિધાતા તારી વિના સેંકડો દુઃખોને ક્યાં રાખે છે?

३५८ यत्तत्किम्भ्यो ङसो डासुर्न वा ॥

यद्, तद् ने किम् પછીના ङस्‌નો डासु (= आसु), અથવા નહીં.

वृत्ति अपभ्रंशे यत्तत्किम् इत्येतेभ्योऽकारान्तेभ्यः परस्य ङसो डासु' इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં यद्, तद् ને किम् એ અકારાન્ત (સર્વનામો) પછી આવતા ङस्(= ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય)નો डासु (= 'आसु) એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) कन्तु महारउ हलि सहिएँ, निच्छइँ रूसइ जासु । अत्थिहिँ सत्थिहिँ हत्थिहिँ वि ठाउ वि फेडइ तासु ॥

શબ્દાર્થ कंतु–कान्त । महारउ–मदीयक मदीय । हलि–हला । सहिएँ–सखिके । निच्छइँ–निश्चयेन । रूसइ–रुष्यति । जासु–यस्य (= यस्मै) । अत्थिहिँ–अर्थैः । सत्थिहिँ–शस्त्रैः । हत्थिहिँ–हस्ताभ्याम् । वि–अपि । ठाउ–स्थानम् । वि–अपि । फेडइ–स्फेटयति । तासु–तस्य ॥

છાયા हला सखिके, मदीय कान्त निश्चयेन यस्मै रुष्यति तस्य स्थानम् अपि अस्त्रैः, शस्त्रैः, हस्ताभ्याम् अपि स्फुटयति ॥

અલી ઓ સખી, મારો કંથ જેના પર નક્કી રૂઠ્યો જ હોય તેનું ઠામઠેકાણું યે અસ્ત્રો વડે, શસ્ત્રો વડે, (અરે શંઈ ન હોય તો) હાથો વડે પણ (એ) નષ્ટ કરે છે.

ઉદા० (२) जीविउ कासु न वल्लहउँ धणु पुणु कासु न इट्ठु । दोण्णि वि अवसरि निवडिआइँ तिण-सम गणइ विसिट्ठु

शब्दार्थ जीविउ—जीवितम् । कासु—कस्य । न—न । वल्लहउँ—वल्लभकम्, वल्लभम् । धणु—धनम् । पुणु—पुनः । कासु—कस्य । न—न । इट्ठु—इष्टम् । दोण्णि—द्वे । वि—अपि । अवसरि—अवसरे । निवडिआइँ—निपतिते, निपतिते । तिण-सम—तृण-समे । गणइ—गणयति । विसिट्ठु—विशिष्टः ॥

छाया जीवितम् कस्य न वल्लभम्? धनम् पुनः कस्य न इष्टम्? अवसरे निपतिते (तु) विशिष्टः (तत्) द्वे अपि तृण-समे गणयति ॥

જીવતર કોને વહાલું નથી? ધન પણ કોને ઇષ્ટ નથી? (પણ) અવસર આવી પડશે, વિશિષ્ટ જન (એ) બંનેને તૃણ સમાન ગણે છે.

૩૫૯ स्त्रियां डहे ॥

સ્ત્રીલિંગમાં डहे (= अहे).

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः यत्तत्किंभ्यः परस्य ङसो 'डहे' इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેલા यद्, तद् ने किम्‌ની પછી આવતા ङस्(= ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય)નો डहे (= अहे) એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા (१) जहे केरउ । (२) तहे केरउ । (३) कहे केरउ ॥

છાયા (१) यस्याः सम्बन्धी । (२) तस्याः सम्बन्धी । (३) कस्याः सम्बन्धी ।
(૧) જે (સ્ત્રી) કેરું. (૨) તે (સ્ત્રી) કેરું. (૩) કઈ (સ્ત્રી) કેરું?

૩૬૦ यत्तदः स्यमोर्ध्रुं त्रं ॥

सि ने अम् લાગતાં यद्‌ने तद्‌ના ध्रुं અને त्रं.

वृत्ति अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोर्यथासंख्यं 'ध्रुं' 'त्रं' इत्यादेशौ वा भवतः ॥

અપભ્રંશમાં यद् અને तद्‌ના સ્થાને, सि (= પ્રથમા એકવચનનો 'स्' પ્રત્યય) અને अम् (= દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં અનુક્રમે ध्रुं અને त्रं એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) प्रंगणि चिट्ठदि नाहु ध्रु त्रं रणि करदि न भ्रंत्रि ॥

શબ્દાર્થ प्रंगणि–प्राङ्गणे । चिट्ठदि–तिष्ठति । नाहु–नाथ । ध्रुं–यद् । त्रं–तद् । रणि–रणे । करदि–करोति । न–न । भ्रंत्रि–भ्रान्तिम् भ्रमणम् ॥

છાયા यद् नाथ प्राङ्गणे तिष्ठति तद् रणे भ्रमणम् न करोति ।

[કારણ કે] (મારો) પતિ આંગણામાં બેસો છે એટલે સમજવું કે તે રણ(સ્થળી)માં ભ્રમણ નથી કરતો.

वृत्ति पक्षे ॥

બીજે પક્ષે :—

ઉદા० (२) तं बोल्लिअइ जु निव्वहइ ॥

શબ્દાર્થ तं–तद् । बोल्लिअइ–ब्रूयते । जु–यद् । निव्वहइ–निर्वहति ॥

છાયા तद् ब्रूयते, यद् निर्वहति ॥

તે જ બોલીએ, જે પળે.

३६१ इदम इमुः क्लीवे ॥

ઇદમનું નપુંસકલિંગમાં ઇમુ.

वृत्ति अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदम स्यमोः परयोः 'इमु' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગમાં રહેલા ઇદમ્‌નો સિ (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને અમ્ (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં ઇમુ એવો આદેશ થાય છે

ઉદા० (१) इमु कुलु तुह तणउं ॥ (२) इमु कुलु देक्खु ॥

શબ્દાર્થ इमु–इदम् । कुलु–कुलम् । तुह तणउं–तव सम्बन्धि ॥ इमु–इदम् । कुलु–कुलम् । देक्खु–पश्य ॥

છાયા (१) इदम् कुलम् तव सम्बन्धि ॥ (२) इदम् कुलम् पश्य ॥

(૧) આ કુળ તુજ તણું (=તારું). (૨) આ કુળ જો.

૩૬૨ एतदः स्त्री-पुं-क्लीबे 'एह' 'एहो' 'एहु' ॥

एतद्‌ના સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં एह, एहो एहु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां पुंसि नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्यमोः परयोर्यथा-संख्यम् 'एह' 'एहो' 'एहु' इत्यादेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ, પુંલિંગ અને નપુંસકલિંગમાં રહેલા एतद्‌ને સ્થાને, सि (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, અનુક્રમે एह, एहो एहु એવા આદેશ થાય છે

ઉદા 'एह कुमारी एहो नरु एहु मणोरह-ठाणु'।
एहउँ, वढ चिन्तन्ताहँ पच्छइ होइ विहाणु ॥

શબ્દાર્થ एह—एषा। कुमारी—कुमारी। एहो—एषः। नरु—नरः। एहु—एतद्। मणोरह-ठाणु—मनोरथ-स्थानम्। एहउँ—एतद्। वढ (दे.)—(हे) मूर्ख। चिन्तन्ताहँ—चिन्तयमानानाम्। पच्छइ—पश्चात्। होइ—भवति। विहाणु—प्रभातम्॥

છાયા (हे) मूर्ख, 'एषा कुमारी एषः (अहम्) नरः, एतद् मनोरथ-स्थानम्' एतद् चिन्तयमानानाम् पश्चात् प्रभातम् भवति ॥

(હે) મૂર્ખ, 'આ કુમારી ને આ (હું) પુરુષ, આ (મારા) મનોરથનું સ્થાન (=સાધન) છે'—એ (=એવું) ચિંતવતાં ચિંતવતાં તો પછી પ્રભાત થાય છે (સવાર થઈ).

૩૬૩ एइर्जस्-शसोः ॥

जस् અને शस् લાગતાં एइ

વૃત્તિ अपभ्रंशे एतदो जस्-शसोः परयोः 'एइ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં एतद्‌નો जस् (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને शस् (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં एइ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા (१) एइ ति घोडा, एह थलि ॥ (જુઓ ૩૩ ૪)

ઉદા (२) एइ पेच्छ ॥

છાયા एतान् प्रेक्षस्व ॥

આ(ઓ)ને જો.

૩૬૪ अदस ओइ ॥

अदसूनो ओइ

वृत्ति अपभ्रंशे अदसः स्थाने जस्-शसो: परयो: 'ओइ' इत्यादेशो भवति

અપભ્રંશમાં અદસ્‌ને સ્થાને જસ્ (પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, ઓઇ એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ जइ पुच्छह घर वड्डाइं तो वड्डा घर ओइ ।

विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु कन्तु कुडीरइ जोइ ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । पुच्छह–पृच्छथ । घर–गृहाणि । वड्डाइं (दे)–महान्ति । तो–तत् । वड्डा–महान्ति । घर–गृहाणि । ओइ–अमूनि । विहलिअ-जण-अब्भुद्धरणु–विफलित-जनाभ्युद्धरणम् । कन्तु–कान्तम् । कुडीरइ–कुटीरके । जोइ–पश्य ॥

છાયા यदि महान्ति गृहाणि पृच्छथ तत् महान्ति गृहाणि अमूनि । विफलित-जनाभ्युद्धरणम् कान्तम् कुटीरके पश्य ।

જો મોટા ઘર પૂછતા હો, તો ઓ (રહ્યા) મોટાં ઘર: નિધન જનોના ઉદ્ધારક (મારા) કાન્તને (ત્યાં) ઝુંપડીમાં જો

वृत्ति अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा ॥

(ઉદાહરણમાં ઓઇને પ્રથમા બહુવચન લેતાં) ઓ રહ્યા (અને દ્વિતીયા બહુવચન લેતા) ઓઆઓને પૂછ (એમ અર્થ થઈ શકશે)

૩૬૫ इदम आयः ।

इदम्‌नो आय

वृत्ति अपभ्रंशे 'इदम्' शब्दस्य स्यादौ 'आय' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં इदम् શબ્દનો सि (=પ્રથમા એકવચનનો) વગેરે (વિભક્તિ પ્રત્યય) લાગતા आय- એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ (૧) आयइँ लोअहाँ लोअणइँ जाई-सरइँ न भन्ति ।

अ-प्पिए दिट्ठइ मउलिअहिँ पिऍ दिट्ठइ विहसन्ति ॥

શબ્દાર્થ आयइँ—इमानि । लोअहो—लोकस्य । लोअणइँ—लोचनानि । जाइँ-सरइँ—जाति-स्मराणि । न—न । भन्ति—भान्ति । अ-प्पिऍ—अप्रिये । दिट्ठइ—दृष्टे, दृष्टे । मउलिअहिं—मुकुलन्ति । पिऍ—प्रिये । दिट्ठइ—दृष्टे, दृष्टे । विहसन्ति—विकसन्ति ॥

છાયા लोकस्य इमानि लोचनानि जाति-स्मराणि न भान्ति । (यतः तानि) अप्रिये दृष्टे मुकुलन्ति प्रिये दृष्टे (तु) विकसन्ति ॥

લોકોનાં આ લોચનોને પૂર્વજન્મનું સ્મરણ હોય છે (એમાં) શક નથી. (કેમ કે તે) અપ્રિય જનને જોતાં મિંચાઈ જાય છે (જ્યારે) પ્રિયને જોતાં વિકસે છે (=ખીલી ઊઠે છે)

ઉદા૦ (२) सोसउ म सोसउ च्चिअ उअही वडवानलस्स किं तेण ।
जं जलइ जले जलणो, आएण वि किं न पज्जत्तं ॥

શબ્દાર્થ सोसउ—शुष्यतु । म—मा । सोसउ—शुष्यतु । च्चिअ—एव । उअही—उदधि । वडवानलस्स—वडवानलस्य । किं—किम् । तेण—तेन । जं—यद् जलइ—ज्वलति । जले—जले । जलणो—ज्वलनः । आएण—अनेन । वि—अपि । किं—किं । न—न । पज्जत्तं—पर्याप्तम् ॥

છાયા उदधि शुष्यतु मा (वा) शुष्यतु एव । वडवानलस्य तेन किं । यद् जले ज्वलनः ज्वलति अनेन अपि किम् न पर्याप्तम् ॥

સમુદ્ર શોષાઈ જાઓ કે ન જ શોષાઓ—તેમાં વડવાનલનું શું જાય છે? શું જળમાં અગ્નિ બળે છે એનાથી (=એટલું) પણ પૂરતું નથી?

ઉદા૦ (३) आयहो दड्ढ-कलेवरहो जं वाहिउ तं सारु ।
जइ उट्ठब्भइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥

શબ્દાર્થ आयहो—अस्य । दड्ढ-कलेवरहो—दग्ध-कलेवरस्य । जं—यद् । वाहिउ—वाहितम् (=लब्धम्) । तं—तद् । सारु—सारम् । जइ—यदि । उट्ठब्भइ—उत्तभ्नाति । तो—तत् । कुहइ—कुप्यति । अह—अथ । डज्झइ—दह्यते । तो—तत् । छारु—क्षार ।

છાયા अस्य दग्ध-कलेवरस्य यद् लब्धम् तद् सारम् । (यतः) यदि (तद्) उत्तभ्नाति तत् कुप्यति । अथ दह्यते तत् क्षारः ॥

આ આખા દુનિયાનો જે (કંઈ) લાભ લેવાય, તે ઉત્તમ. (કેમ કે જીવ ઊડી ગયા પછી તો) જો (તેને) પણ રહેવા દે તો મીઠી થાય, ને જો (તેને) આણી નાખે તો રાખ (થઈ જાય)

३६६ सर्वस्य साहो वा ॥

सर्वनो विकल्पे साह

वृत्ति अपभ्रंशे 'सर्व' शब्दस्य 'साह' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં सर्व શબ્દનો साह એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે

उदा० साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहों तणेण ।
वड्डप्पणु पर पाविअइ हत्थें मोक्कलडेण ॥

शब्दार्थ साहु—सर्व । वि—अपि । लोउ—लोक । तडप्फडइ (दे.)—प्रस्पन्दते । वड्डत्तणहों (दे.)—महत्त्वस्य । तणेण—सम्बन्धिना । वड्डप्पणु—महत्त्वम् । पर—परम् । पाविअइ—प्राप्यते । हत्थें—हस्तेन । मोक्कलडेण—मुक्तेन ॥

छाया सर्व अपि लोकः महत्त्वस्य सम्बन्धिना (कारणेन) प्रस्पन्दते । परम् महत्त्वम् मुक्तेन हस्तेन प्राप्यते ।

બધુંયે લોક મોટાઈ (ભોગવવા)ને માટે તડફડિયાં મારે છે—પણ મોટાઈ (તો) મોકળા હાથ હોય જ ભોગવાય (=ભોગવી શકાય).

वृत्ति पक्षे ॥

બીજે પક્ષે (सर्व નું सव्व થાય. તે રીતે ઉપરનું જ)

उदा० (२) सव्वु वि (એમ વાંચવું).

छाया सर्व अपि ॥

સહુયે.

३६७ किमः काइं-कवणौ वा ॥

किम्नो विकल्पे काइं ने कवण ॥

वृत्ति अपभ्रंशे किमः स्थाने 'काइं' 'कवण' इत्यादेशौ वा भवतः ॥

અપભ્રંશમાં किम्ने સ્થાને काइं, कवण એમ વિકલ્પે આદેશ થાય છે.

उदा (१) जइ न सु आवइ दूइ, घरु काइं अहो मुहु तुज्झु ।
वयणु जु खंडइ तउ सहिएँ सो पिउ होइ न मज्झु ॥

शब्दार्थ जइ—यदि । न—न । सु—सः । आवइ (दे.)—आयाति । दूइ—दूति । घरु—गृहम् । काइं—किम् । अहो—अधः । मुहु—मुखम् । तुज्झु—तव । वयणु—(१) वचनम्, (२) वसनम् । जु—यः । खंडइ—खण्डयति । तउ—तव । सहिएँ—सखिके । सो—सः । पिउ—प्रियः । होइ—भवति । न—न । मज्झु—मम ॥

छाया दूति, यदि सः गृहम् न आयाति, तव मुखम् अधः किम् ? (हे) सखिके, यः तव वचनम् (पक्षे वसनम्) खण्डयति सो मम प्रियः न भवति ॥

દૂતી, જો તે ઘેર નથી આવતો, તો (તેમાં) તારું મુખ કાં નીચું છે? હે સખી, જે તારું વચન (કે વસ્ત્ર) ખંડિત કરે, તે મારો પ્રિય (જ) ન હોય.

उदा० (२) काइं न दूरे देक्खइ ॥ (જુઓ ૩૪૯।૧)

उदा० (३) फोडेंति जे हिअडउं अप्पणउं ताहं पराई कवण घण ।
(જુઓ ૩૫।૨)

उदा (४) 'सुपुरिस कंगुहे अणुहरहिं भण कज्जें कवणेण' ।
'जिवँ जिवँ वड्डत्तणु लहहिं तिवँ तिवँ नवहिं सिरेण' ॥

शब्दार्थ सुपुरिस—सुपुरुषाः । कंगुहे—कङ्गोः । अणुहरहिं—अनुहरन्ति । भण—भण । कज्जें—कार्येण । कवणेण—केन । जिवँ जिवँ—यथा यथा । वड्डत्तणु (दे.)—महत्त्वम् । लहहिं—लभन्ते । तिवँ तिवँ—तथा तथा । नवहिं—नमन्ति । सिरेण—शिरसा ।

छाया 'भण, सुपुरुषाः केन कार्येण कङ्गोः अनुहरन्ति ?' 'यथा यथा (ते) महत्त्वम् लभन्ते, तथा तथा (ते) शिरसा नमन्ति' ॥

(પ્રશ્ન) 'કહે, સત્પુરુષો કયા કારણે (=કઈ રીતે) કાંગ(ના ભેદ)ને મળતા આવે છે?'

(ઉત્તર:) (તેઓ) જેમ જેમ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ મસ્તકથી નમે છે.

વૃત્તિ પક્ષે ॥ (બીજે) પક્ષે—

ઉદા૦ (૫) जइ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ, निण्णेह ।
बिहिँ वि पयारेहिँ गइअ धण किं गज्जहि, खल मेह ! ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । ससणेही–सस्नेहा । तो–तत । मुइअ–मृता । अह–अथ । जीवइ–जीवति । निण्णेह–निःस्नेहा । बिहिँ वि–द्वाभ्याम् अपि । पयारेहिँ–प्रकाराभ्याम् । धण (दे.)–प्रिया । गइअ–गता । किं–किम् । गज्जहि–गर्जसि । खल मेह–खल मेघ ॥

છાયા यदि सस्नेहा तत मृता । अथ जीवति, तर्हि निःस्नेहा । द्वाभ्याम् अपि प्रकाराभ्याम् (मम) प्रिया गता । (तत) खल मेघ किं (वृथा) गर्जसि ? ॥

જો (મારા પ્રત્યે) સસ્નેહ (સ્ત્રી હશે) તો (અત્યારે=તે) મરી ગઈ (હશે); અને જો (તે) જીવતી હોય, (તો મારા પ્રત્યે) નિઃસ્નેહ (હશે) (આમ) બંને પ્રકારે પ્રિયા ગઈ (જ છે; તો) હે દુષ્ટ મેઘ, (હવે વ્યર્થ) શા માટે ગર્જે છે?

૩૬૮ युष्मदः सौ तुहुं ॥

યુષ્મદ્‌નો, સિ લાગતાં, તુહું.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे 'तुहुं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્‌નો, સિ (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, તુહું એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ भमर, म रुणझुणि रण्णडइ सा दिसि जोइ म रोइ ।
सा मालइ देसंतरिअ जसु तुहुं मरहि विओइ ॥

શબ્દાર્થ भमर–(हे) भ्रमर। म–मा। रुणझुणि–रुणझुण-शब्दं कुरु। रण्णडइ–अरण्ये। सा–ताम्। दिसि–दिशम्। जोइ–पश्य। म–मा। रोइ–रुदिहि। सा–सा। मालइ–मालती। देसंतरिअ–देशान्तरिता। जसु–यस्याः। तुहुं–त्वम्। मरहि–म्रियसे। विओइ–वियोगे॥

છાયા (हे) भ्रमर अरण्ये रुणझुण-शब्दम् मा कुरु। ताम् दिशम् पश्य (च) मा रुदिहि। यस्या वियोगे त्वम् म्रियसे, सा मालती (तु) देशान्तरिता॥

હે ભ્રમર, અરણ્યમાં રુણઝુણ કર મા, (ને) તે દિશા તરફ જોઈને રડ મા. જેના વિયોગમાં તું મરી રહ્યો છે એ માલતી (તો) દેશાન્તરમાં (ચાલી ગઈ) છે.

૩૬૯ जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइं॥

જસ્ અને શસ્ લાગતાં તુમ્હે, તુમ્હઇં

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च प्रत्येकं 'तुम्हे' 'तुम्हइं' इत्यादेशौ भवतः।

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્‌ના જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, પ્રત્યેકના તુમ્હે (અને) તુમ્હઇં એવા આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) तुम्हे (२) तुम्हइं जाणह॥

છાયા यूयम् जानीथ॥

તમે જાણો છો.

ઉદા० (२) तुम्हे (२) तुम्हइं पेच्छइ॥

છાયા युष्मान् प्रेक्षते।

તમને જુએ છે.

વૃત્તિ वचनभेदो यथासंख्य-निवृत्त्यर्थः॥

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુદું છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે છે (એવી સમજ) નિવારવા માટે.

૩૭૦ टाङ्यमा पइं तइं ॥

टा, ङि अम् સાથે पइं तइं

वृत्ति अपभ्रंशे टा, ङि, अम् इत्येतैः सह 'पइं' 'तइं' इत्यादेशौ भवतः । टा ।

અપભ્રંશમાં टा (=તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ङि (=સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) એમના સહિત (युष्मद्‌ના) पइं तइं એવા આદેશ થાય છે. (જેમ કે) टा સાથે:—

ઉદા० (१) पइं मुक्काहं वि वर-तरु फिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं ।
तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह-वि ता तेहिं पत्तेहिं ॥

શબ્દાર્થ पइं—त्वया । मुक्काहं—मुक्तानाम् । वि—अपि । वर-तरु—वर-तरु । फिट्टइ—भ्रंश्यति । पत्तत्तण—पत्रत्वम् । न—न । पत्ताणं—पत्राणाम् । तुह—तव । पुणु—पुनः । छाया—छाया । जइ—यदि । होज्ज—भवेत् । कह-वि—कथम् अपि । ता—तावत्, तर्हि । तेहिं—तैः । पत्तेहिं—पत्रैः ॥

छाया (हे) वर-तरु त्वया मुक्तानाम् अपि पत्राणाम् पत्रत्वम् न भ्रंश्यति । तव पुनः यदि छाया भवेत् तर्हि (सा) कथम् अपि तैः पत्रैः (एव) ॥

હે તરુવર, તારાથી ત્યજાયેલાં (હોય) તો યે પાંદડાંનું પાંદડાપણું (કંઈ) નાશ પામતું નથી. જ્યારે જો તારી છાયા હોય તો (તે) ગમે તેમ પણ એ પાંદડાંને લીધે (જ).

ઉદા० (२) महु हिअउं तइं, ताएं तुहुं स वि अन्नें विनडिज्जइ ।
पिअ काइं करउं हउं काइं तुहुं मच्छें मच्छु गिलिज्जइ ॥

શબ્દાર્થ महु—मम । हिअउं—हृदयम् । तइं—त्वया । ताएं—तया । तुहुं—त्वम् । स—सा । वि—अपि । अन्नें—अन्येन । विनडिज्जइ (दे.)—व्याकुलीक्रियते । पिअ—प्रिय । काइं—किम् । करउं—करोमि । हउं—अहम् । काइं—किम् । तुहुं—त्वम् । मच्छें—मत्स्येन । मच्छु—मत्स्य । गिलिज्जइ—गिल्यते ॥

छाया मम हृदयम् त्वया त्वम् तया सा अपि अन्येन व्याकुलीक्रियते । प्रिय, किम् अहम् करोमि, किम् त्वम्, (यत्र) मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते ॥

આ હૃદય તારા વડે, તું પેલી વડે, અને તેમ બીજા વડે વ્યાકુળ કરાય છે. (આમ ત્યાં) આકળું ભાગ્ય વડે જણાય છે (ત્યાં) હે પ્રિય, શું કરું, (કે) શું તું?

वृत्ति किना।

ङि साथे

ઉદા૦ (૨) पइँ मइँ बेहिँ वि रण-गयहिँ को जय-सिरि तक्केइ।
केसहिँ लेप्पिणु जम-घरिणि भण सुहु को थक्केइ॥

શબ્દાર્થ पइँ—त्वयि। मइँ—मयि। बेहिँ—द्वयो। वि—अपि। रण-गयहिँ—रण-गतयो। को—कः। जय-सिरि—जय-श्रियम्। तक्केइ—तर्कयति। केसहिँ—केशै.। लेप्पिणु—गृहीत्वा। जम-घरिणि—यम-गृहिणीम्। भण—भण। सुहु—सुखम्। को—कः। थक्केइ (दे.)—तिष्ठति॥

છાયા त्वयि मयि (च) द्वयोः अपि रण-गतयो· कः जय-श्रियम् तर्कयति? भण यम-गृहिणीम् केशै गृहीत्वा कः सुखम् तिष्ठति?

તું અને હું બન્નેય રણભૂમિમાં હોઈએ ત્યારે પછી વિજયશ્રીને (બીજો) કોણ તાકે (=તાકી શકે)? કહે, યમગૃહિણીને કેશે ઝાલીને (પછી) કોણ સુખે રહી શકે?

वृत्ति एव तइँ॥ अमा॥

એ જ પ્રમાણે तइँ (તું ઉપરથી આવી શકાય), अम् साथे:—

ઉદા૦ (૪) पइँ मेल्लन्तिहें महु मरणु मइँ मेल्लन्तहो तुज्झु।
सारस, जसु जो वेग्गला सो वि कृदन्तहो सज्झु॥

શબ્દાર્થ पइँ—त्वाम्। मेल्लन्तिहें (दे.)—मुञ्चन्त्या·। महु—मम। मरणु—मरणम्। मइँ—माम्। मेल्लन्तहो (दे.)—मुञ्चत। तुज्झु—तव। सारस—(हे) सारस। जसु—यस्य। जो—य·। वेग्गला (दे.)—दूरस्थ·। सो-वि—स· अपि। कृदन्तहो—कृतान्तस्य। सज्झु—साध्य·॥

છાયા त्वाम् मुञ्चन्त्या मम मरणम् माम् मुञ्चत· तव। (हे) सारस, यस्य य· दूरस्थ· स अपि कृतान्तस्य साध्य·॥

તને જોઈ જતા મારું મરણ (થાય), (તેમ) મને જોઈ જતાં તારું. જે સારસ, જે જેનાથી દૂર રહે, તે કૃતાંતને સાધ્ય થાય (=કૃતાંતનો ભોગ બને).

वृत्ति एवं तइं ॥

એ (જ) પ્રમાણે तइं (ઉદાહરી શકાય).

૩૭૧ भिसा तुम्हेहिं ॥

भिस् સાથે तुम्हेहिं

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह 'तुम्हेहिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં युष्मद् નો भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત तुम्हेहिं એવો આદેશ થાય છે

ઉદા० तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउँ दिट्ठउँ बहुअ-जणेण ।
तं तेवड्डउँ समर-भरु निज्जिउ एक्क-खणेण ॥

શબ્દાર્થ तुम्हेहिं—युष्माभिः । अम्हेहिं—अस्माभिः । जं—यत् । किअउँ—कृतम् । दिट्ठउँ—दृष्टम् । बहुअ-जणेण—बहु-जनेन । तं—तत्, तदा । तेवड्डउँ—तावन्मात्रः । समर-भरु—समर भरः । निज्जिउ—निर्जितः । एक्क-खणेण—एक-क्षणेन ॥

છાયા युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतम् (तत्) बहु-जनेन दृष्टम् । तदा तावन्मात्रः समर-भरः एक-क्षणेन निर्जितः ॥

તમે (અને) અમે જે કર્યું, (તે) ઘણા જણે જોયું. તે વેળા તેવડો સમરભાર (આપણે) એક ક્ષણમાં જીતી લીધો.

૩૭૨ ङसि-ङस्भ्यां तउ तुज्झ तुध्र ॥

ङसि અને ङस् સહિત तउ, तुज्झ, तुध्र.

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदो ङसि-ङस्भ्यां सह 'तउ' 'तुज्झ' 'तुध्र' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્‌ના ङसि (=પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને ङस् (ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત तउ, तुज्झ, तुध्र એમ એ ત્રણ આદેશ થાય છે.

(ङसि સહિત:—)

ઉદા० (१) तउ होंतउ आगदो । तुज्झ होंतउ आगदो । तुध्र होंतउ आगदो ॥

છાયા त्वत् भवान् (=आगत) आगत ॥

તારી પાસેથી આવ્યો.

वृत्ति स्पष्टा ॥

ङस् સહિત:—

ઉદા० (२) तउ गुण-सम्पइ तुज्झ मदि तुध्र अणुत्तर खंति ।
जइ उप्पत्ति अण्ण जण महि-मंडलि सिक्खन्ति ॥

શબ્દાર્થ तउ—तव। गुण-सम्पइ—गुण-सम्पदम्। तुज्झ—तव। मदि—मतिम्। तुध्र—तव। अणुत्तर—अनुत्तराम्। खंति—क्षान्तिम्। जइ—यदि। उप्पत्ति—उत्पद्य (?)। अण्ण—अन्ये। जण—जनाः। महि-मंडलि—मही-मण्डले। सिक्खन्ति—शिक्षन्ते।

છાયા। यदि मही-मण्डले उत्पद्य (?) अन्ये जनाः तव गुण-सम्पदम्, तव मतिम्, तव अनुत्तराम् क्षान्तिम् (च) शिक्षन्ते (तर्हि वरम्) ॥

જો મહીમંડળમાં ઉત્પન્ન થઈને (?) અન્ય જનો તારી ગુણસંપત્તિ, તારી બુદ્ધિ (ને) તારી અનુપમ ક્ષમા શીખે (તો—).

૩૭૩ भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं ॥

भ्यस् ने आम् સહિત तुम्हहं.

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्याम् सह 'तुम्हहं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્‌નો, भ्यस् (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને आम् (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય) એમ એ બે પ્રત્યયો સહિત, तुम्हहं એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) तुम्हहं होन्तउ आगदो ॥

છાયા युष्मत् भवान् (= युष्मत्तः) आगतः ॥

તમારી પાસેથી આવ્યો.

ઉદા૦ (૨) तुम्हहं केरउं धणु ॥

છાયા युष्माकम् सम्बन्धि धनम् (કે धनु)

તમ કેરુ (=તમારુ) ધન (કે, ધનુષ્ય).

૩૭૪ तुम्हासु सुपा ॥

सुप् सहित तुम्हासु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह 'तुम्हासु' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં युष्मद् નો, सुप् (=સપ્તમી બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત तुम्हासु એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ तुम्हासु ठिअं ॥

युष्मासु स्थितम् ॥

તમારામાં રહેલું

૩૭૫ सावस्मदो हउं ॥

અસ્મદ્ નું, સિ લાગતાં, हउं.

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे 'हउं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ નો, સિ (=પ્રથમા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, हउं એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ तसु हउं कलि-जुगि दुल्लहहो ॥ (જુઓ ૩૩૮।૧)

૩૭૬ जस्-शसोरम्हे अम्हइं ॥

જસ્ ને શસ્ લાગતાં અમ્હે, અમ્હઇં

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे प्रत्येकम् 'अम्हे' 'अम्हइं' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ ના, જસ્ (=પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય) અને શસ્ (=દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં, પ્રત્યેકમાં અમ્હે અમ્હઇં એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) 'अम्हे थोवा रिउ बहुअ' कायर एँव भणन्ति।
मुद्धि निहालहि गयण-यलु कइ जण जोण्ह करन्ति॥

શબ્દાર્થ अम्हे—वयम्। थोवा—स्तोकाः। रिउ—रिपवः। बहुअ—बहवः। कायर—कातराः। एँव—एवम्। भणन्ति—भणन्ति। मुद्धि—मुग्धे। निहालहि—निभालय विलोकय। गयण-यलु—गगन-तलम्। कइ—कति। जण—जनाः। जोण्ह—ज्योत्स्नाम्। करन्ति—कुर्वन्ति॥

છાયા वयम् स्तोकाः, रिपवः बहवः एवम् कातराः भणन्ति। मुग्धे गगन-तलम् विलोकय। कति जनाः ज्योत्स्नाम् कुर्वन्ति?

અમે થોડા (ઓછા, અલ્પ) શત્રુ (તો) બહુ (છે)' એમ કાયરો કહે છે. મુગ્ધા, ગગનતલ નિહાળ—કેટલા જણ જ્યોત્સ્ના (પ્રકાશ) કરે છે?

ઉદા० (૨) अंबणु लाइवि जे गया पहिअ पराया के-वि।
अवसु न सुअहिँ सुहच्छिअहिँ जिवँ अम्हइँ तिवँ ते-वि॥

શબ્દાર્થ अंबणु—अम्लत्वम्। लाइवि—लागयित्वा। जे—ये। गया—गताः। पहिअ—पथिकाः। पराया—परकीयाः। के-वि—के अपि। अवसु—अवश्यम्। न—न। सुअहिँ—स्वपन्ति। सुहच्छिअहिँ—सुखासिकायाम्। जिवँ—यथा। अम्हइँ—वयम्। तिवँ—तथा। ते-वि—ते अपि॥

છાયા ये के-अपि परकीयाः पथिकाः अम्लत्वम् लागयित्वा गताः (ते) अवश्यम् सुखासिकायाम् न स्वपन्ति। यथा वयम्, तथा ते अपि॥

જે કેટલાક પરાયા પથિકો સ્નેહનો ખટરાગ લગાડીને ગયા છે, (તે) અવશ્ય નીરાંતે સુતા નહીં હોય. જેવા અમે (=એવી અમારી દશા), તેવા તે પણ (=એવી તેમની પણ દશા).

ઉદા० (૩) अम्हे देक्खइ। अम्हइँ देक्खइ॥

છાયા अस्मान् पश्यति ।

અમને જુએ છે.

વૃત્તિ वचन-भेदो यथासंख्य-निवृत्त्यर्थः ।

(સૂત્રમાં આદેશનું) વચન જુદું છે તે, (આદેશ) અનુક્રમે છે (એવી સમજ) નિવારવા માટે

૩૭૭ टा-ङ्यमा मइँ ॥

टा ङि अम् सहित मइँ

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदः टा, ङि, अम् इत्येतैः सह 'मइँ' इत्यादेशो भवति । टा ।

અપભ્રંશમાં अस्मद्‌નો टा (=તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય), ङि (=સપ્તમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને अम् (=દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) એમના સહિત मइँ એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે) टा સહિત —

ઉદા૦ (૧) मइँ जाणिउँ, प्रिअ-विरहिअहँ कवि धर होइ विआलि ।
णवर मिअंकु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥

શબ્દાર્થ मइँ—मया । जाणिउँ—ज्ञातम् । प्रिअ-विरहिअहँ—प्रिय-विरहितानाम् । कवि—का अपि । धर—धृतिः, अवलम्बनम् । होइ—भवति । विआलि—विकाले सन्ध्या-काले । णवर—परन्तु । मिअंकु—मृगाङ्कः । वि—अपि । तिह—तथा । तवइ—तपति । जिह—यथा । दिणयरु—दिनकरः । खय-गालि—क्षय-काले ।

છાયા मया ज्ञातम् (यद्) प्रिय-विरहितानाम् संध्याकाले का-अपि धृतिः भवति । परन्तु मृगाङ्कः अपि तथा तपति यथा क्षय-काले दिनकरः ॥

મેં જાણ્યું કે પ્રિયથી વિરહિત થયેલાંને સાંજે (=સાંજ પડ્યે) તો કંઈક ધારણ (ધરતી) હશે. પણ ચંદ્ર (ત્યારે તો) ખૂબ એવો તપે છે, જેવો પ્રલયકાળે સૂર્ય।

વૃત્તિ ङिना ।

ङि સહિત —

ઉદા૦ (૨) पइं मइं बेहिं वि रण-गयहिं ॥ (જુઓ ૩૭૦।૧)

વૃત્તિ अमा ॥

अम् સહિત —

ઉદા (૧) मइं मेल्लन्तहो तुज्झु ॥ (જુઓ ૩૭૦।૪)

૩૭૮ अम्हेहिं भिसा ॥

भिस् સહિત अम्हेहिं

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह 'अम्हेहिं' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં अस्मद्‌ને भिस् (=તૃતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત अम्हेहिं એવો આદેશ થાય છે

ઉદા૦ तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउं ॥ (જુઓ ૩૭૧)

૩૭૯ महु मज्झु ङसि-ङस्भ्याम् ॥

ङसि અને ङस् સહિત महु, मज्झु

વૃત્તિ अपभ्रंशे अस्मदो ङसिना ङसा च सह प्रत्येकं 'महु' 'मज्झु' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં अस्मद्‌ના ङसि (પંચમી એકવચનનો પ્રત્યય) અને ङस् (=ષષ્ઠી એકવચનનો પ્રત્યય) સહિત પ્રત્યેકમાં महु, मज्झु એવા બે આદેશ થાય છે. (ङसि સહિત :—)

ઉદા૦ (૧) महु होन्तउ गदो । मज्झु होन्तउ गदो ॥

છાયા मद् भवान् (=मत्तः) गतः ॥

મારી પાસેથી ગયો.

વૃત્તિ ङसा ॥

ङस् સહિત :—

ઉદા० (૨) महु कन्तहो बे दोसडा, हेल्लि, म झङ्खहि आलु।
देन्तहो हउँ पर उव्वरिअ जुज्झन्तहो करवालु॥

શબ્દાર્થ महु—मम। कन्तहो—कान्तस्य। बे—द्वौ। दोसडा—दोषौ। हेल्लि—हे सखि। म—मा। झङ्खहि (दे.)—वद। आलु (दे.)—अनर्थकम्। देन्तहो—ददतः। हउँ—अहम्। पर—परम्, केवलम्। उव्वरिअ (दे.)—अवशिष्टा। जुज्झन्तहो—युध्यमानस्य। करवालु—करवालः।

છાયા हे सखि, (त्वम्) अनर्थकम् मा वद। मम कान्तस्य (तु) द्वौ दोषौ। ददतः (तस्य) अहम् केवलम् अवशिष्टा युध्यमानस्य (तस्य) करवालः (अवशिष्टः)।

(મારા કંથની પ્રશંસા કરીને) હે સખી, (તું) અમથું વગરનું બોલ મા. (કેમ કે) મારા કંથમાં (તો) બે દોષ છે. (કાસ્તુ) દાન દેતાં કેવળ હું (હજી) બાકી રહી ગઈ (છું) (ને) યુદ્ધ કરતાં (હજી એક) તલવાર (બાકી રહી ગઈ છે).

ઉદા० (૩) जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि, मज्झु प्रिएण।
अह भग्गा अम्हहँ तणा तो तें मारिअडेण॥

શબ્દાર્થ जइ—यदि। भग्गा—भग्ना। पारक्कडा—परकीया। तो—ततः। सहि—(हे) सखि। मज्झु—मम। प्रिएण—प्रियेण। अह—अथ। भग्गा—भग्नाः। अम्हहँ तणा—अस्माकम् सम्बन्धिनः। तो—ततः। तें—तेन। मारिअडेण—मारितेन।

છાયા (हे) सखि यदि परकीया (सुभटा) भग्नाः, ततः (ते) मम प्रियेण (भग्नाः)। अथ अस्माकम् सम्बन्धिनः भग्नाः, ततः तेन मारितेन॥

હે સખી, ભાગ્યા જો શત્રુના (સુભટો) હોય તો (તે) મારા પિયુને લીધે (જ); પણ ભાગ્યા જો આપણા (સુભટો) પણ (હોય), તો તે (=મારો પિયુ) મરવાને લીધે (જ).

૩૮૦ अम्हहं भ्यसाम्भ्याम्॥

ભ્યસ્ અને આમ્ સહિત અમ્હહં

वृत्ति अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा आमा च सह 'अम्हहं' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્‌નો, भ्यस् (=પંચમી બહુવચનનો પ્રત્યય) અને आम् (=ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય) સહિત अम्हहं એવો આદેશ થાય છે. (જેમ કે भ्यस् સહિત —)

ઉદા० (१) अम्हहं होन्तउ आगदो ॥

છાયા अस्मत् भवान् (=अस्मत्तः) आगतः ॥

અમારી પાસેથી આવ્યો

ઉદા० (२) अह भग्गा अम्हहं तणा ॥ (જુઓ ૩૭૯ । ૨)

३८१ सुपा अम्हासु ॥

सुप् સહિત अम्हासु.

वृत्ति अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह 'अम्हासु' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્‌નો सुप् સહિત अम्हासु એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० अम्हासु ठिअं ॥

છાયા अस्मासु स्थितम् ॥

અમારામાં રહેલું

३८२ त्यादेराद्य-त्रयस्य बहुत्वे हिं न वा ॥

ત્યાદિ ના આદ્ય ત્રણમાંથી બહુવચનમાં વિકલ્પે हिं

वृत्ति त्यादीनामाद्यत्रयस्य सम्बन्धिनो बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्य वचनस्यापभ्रंशे 'हिं' इत्यादेशो वा भवति ॥

(વર્તમાનકાળ, વગેરેના) ति આદિ (પ્રત્યયો માં)ના આદ્યના ત્રણમાંથી બહુવચનના પ્રત્યયનો અપભ્રંશમાં –हिं એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે

ઉદા० मुह कवरि-बंध तहें सोह धरहिं नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहिं ।
तहें सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ नं तिमिर-डिम्भ खेल्लन्ति मिलिअ ।

शब्दार्थ मुह-कवरिबंध–मुख-कबरीबन्धौ । तहें–तस्याः । सोह–शोभाम् । धरहिं–धरतः । नं–ननु, यथा । मल्ल-जुज्झु–मल्लयुद्धम् । ससि-राहु–

शशि-राहू । करहिँ-कुर्वत । तोँ-तस्या । सहहिँ (दे)-शोमन्ते । कुरल-कुरला । भमर-उल-तुलिअ-भमर-कुल-तुलिता । नं-ननु, यथा । तिमिर-डिंभ-तिमिर-डिम्भा । खेल्लंति (दे.)-क्रीडन्ति । मिलिअ-मिलिता ॥

छाया तस्या मुख-कबरीबन्धौ शोभां धरतः, यथा शशि-राहू मल्ल-युद्धम् कुरुत । तस्या भमर-कुल-तुलिता कुरला शोभन्ते, यथा तिमिर-डिम्भा मिलिता क्रीडन्ति ॥

तेनुं मुख अने वेणीबंध (एवी) शोभा धारण करे छे जाणे चंद्र ने राहु मल्लयुद्ध करी रह्या छे। भ्रमरसमूह साथे तुलना करायं तेवी तेनी वांकडी लटो (एवी) शोभे छे जाणे तिमिरना बच्चां भळीने खेली रह्यां छे।

३८३ म्भ्य-त्र्यस्याद्यस्य हिः ॥

बच्चेला त्रणना आद्यनो हि.

वृत्ति त्यादीनां मध्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्यापभ्रंशे 'हि' इत्यादेशो वा भवति ।

ति आदि (प्रत्ययोमा)ना वच्चेला त्रणनुं जे आद्य वचन तेना (प्रत्ययनो) अपभ्रंशमां -हि एवो आदेश विकल्पे थाय छे.

ઉદા० (२) बप्पीहा, 'पिउ पिउ' भणवि किस्तिउ रुअहि हयास ।
तुह जलि, महु पुणु वल्लहइ बिहुँ वि न पूरिअ आस ॥

शब्दार्थ बप्पीहा-चातक । 'पिउ' 'पिउ'-पिबामि, पिबामि (पक्षे प्रियः प्रिय)। भणवि-भणित्वा । किस्तिउ-कियद् । रुअहि-रोदिषि । हयास-हताश । तुह-तव । जलि-जले । महु-मम । पुणु-पुन । वल्लहइ-वल्लभके, वल्लभे । बिहुँ-द्वयो । वि-अपि । न-न । पूरिअ-पूरिता । आस-आशा ॥

छाया (हे) चातक, 'पिबामि पिबामि' (पक्षे 'प्रियः प्रियः') (इति) भणित्वा, हताश, कियद् रोदिषि । तव जले मम पुन वल्लभे, द्वयोः अपि आशा न पूरिता ॥

(હે) બપૈયા, 'પીઉ પીઉ' ('પિઉ, પિઉ') (એમ) બોલીને (તું) કેટલું રડે છે! હતાશ, તારી જળની બાબતમાં તેમ મારી વાલમની બાબતમાં (એમ) બન્નેની આશા પૂરી ન થઈ.

वृत्ति आत्मनेपदे ।

આત્મનેપદમાં —

ઉદા० (२) बप्पीहा, काइँ बोल्लिऍण निग्घिण वार-इ-वार ।
सायरि भरिअइ विमल-जलि लहहि न एक्कइ धार ॥

शब्दार्थ बप्पीहा—चातक । काइँ—किम् । बोल्लिऍण (दे.)—भणितेन । निग्घिण—निर्घृण । वार-इ-वार—वारंवारम् । सायरि—सागरे । भरिअइ—भरिते । विमल-जलि—विमल-जलेन । लहहि—लभसे । न—न । एक्कइ—एकाम् अपि । धार—धाराम् ॥

अन्वय (हे) चातक, (हे) निर्घृण, वारंवारम् भणितेन किम् । विमल-जलेन भरिते (अपि) सागरे, (त्वम्) एकाम् अपि धाराम् न लभसे ॥

બપૈયા, નિર્લજ્જ વારે વારે બોલવાથી શો લાભ? સાગર નિર્મળ જળે ભર્યો હોવા છતાં તને એકે ધાર મળવાની નથી.

वृत्ति सप्तम्याम् ।

સપ્તમીમાં —

ઉદા० (१) आयहिँ जम्महिँ अन्नहिँ वि गोरि सु दिज्जहि कन्तु ।
गय-मत्तहँ चत्तंकुसहँ जो अब्भिडइ हसन्तु ॥

शब्दार्थ आयहिँ—अस्मिन् । जम्महिँ—जन्मनि । अन्नहिँ—अन्यस्मिन् । वि—अपि । गोरि—(हे) गौरि । सु—तम् । दिज्जहि—दद्याः । कन्तु—कान्तम् । गय-मत्तहँ—मत्त-गजानाम् । चत्तंकुसहँ—त्यक्ताङ्कुशानाम् । जो—यः । अब्भिडइ (दे.)—सङ्गच्छते । हसन्तु—हसन् ॥

अन्वय (हे) गौरि अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन् अपि तम् कान्तम् दद्याः, यः त्यक्ताङ्कुशानाम् मत्त-गजानाम् हसन् संगच्छते ॥

હે ગૌરી, આ જન્મે તેમ જ અન્ય જન્મમાં (મને) એ વર દેજે જે અંકુશને ન ગણકારતા એવા મત્ત હાથી સાથે હસતા (=હસતો) ભીડે.

વૃત્તિ પક્ષે 'हसति' इत्यादि ।

ઉદા० (૪) બીજે પક્ષે, (हसइ વગેરેને બદલે) हसति વગેરે (થાય).

૩૮૪ बहुत्वे हुः ॥

બહુવચનમાં हु

વૃત્તિ त्यादीनां मध्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्यापभ्रंशे 'हु' इत्यादेशो वा भवति ।

ति આદિ (પ્રત્યયો)ના વચલા ત્રણ (પ્રત્યયો)ને લગતા બહુત્વના અર્થમાં રહેલું જે વચન છે તે(ના પ્રત્યય)નો અપભ્રંશમાં हु એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० बलि-अब्भत्थणि महु-महणु लहुईहूआ सोइ ।

जइ इच्छहु वड्डत्तणउं देहु म मग्गहु कोइ ॥

શબ્દાર્થ बलि-अब्भत्थणि—बल्यभ्यर्थने । महुमहणु—मधुमथन । लहुईहूआ—लघुकीभूत । सोइ—स अपि । जइ—यदि । इच्छहु—इच्छथ । वड्डत्तणउं (દે)—महत्त्वम् । देहु—दत्त । म—मा । मग्गहु—मार्गयत (याचध्वम्) । कोइ—कम् अपि ॥

છાયા स अपि मधुमथन', बल्यभ्यर्थने लघुकीभूत । यदि महत्त्वम् इच्छथ (तर्हि) दत्त मा कम् अपि याचध्वम् ॥

એવા (મહાન) વિષ્ણુને પણ બલિની (પાસે) અભ્યર્થના કરવામાં લઘુક થવું પડ્યું. (એટલે) જો મહત્ત્વ ઇચ્છતા હો, (તો) (દાન) આપો, કોઈની પાસે માગો મા.

વૃત્તિ पक्षे 'इच्छथ' इत्यादि ॥

ઉદા० (૨) બીજે પક્ષે, (इच्छहु વગેરેને બદલે) इच्छथ વગેરે (થાય).

३८५ अन्त्य-त्रयस्याद्यस्य उं ॥

અન્ત્ય ત્રયના આદ્યનો ઉં.

વૃત્તિ त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्यापभ्रंशे उं इत्यादेशो वा भवति ।

ત્યાદિ વગેરે (પ્રત્યયો)માંના અંત્ય ત્રણનું જે આદ્ય વચન તે(ના પ્રત્યય)ને અપભ્રંશમાં ઉં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા૦ (१) विहि विणडउ पीडन्तु गह मं धणि करहि विसाउ ।
संपइ कड्ढउं वेस जिवँ छुडु अग्घइ ववसाउ ॥

શબ્દાર્થ विहि—विधिः । विणडउ—व्याकुलीकरोतु । पीडन्तु—पीडयन्तु । गह—ग्रहाः । म—मा । धणि (दे.)—प्रिये । करहि—कुरु । विसाउ—विषादम् । संपइ—सम्पदम् । कड्ढउं—कर्षयामि । वेस—वेश्याम् । जिवँ—यथा इव । छुडु—यदि । अग्घइ—अर्घति । ववसाउ—व्यवसायः ॥

છાયા विधिः व्याकुलीकरोतु । ग्रहाः पीडयन्तु । हे प्रिये (त्वम्) विषादम् मा कुरु । यदि व्यवसायः अर्घति (? स्यात् ?), (अहम्) सम्पदम् वेश्याम् इव कर्षयामि ॥

વિધાતા ભલે વ્યાકુળ કરે. ગ્રહો ભલે પીડે. હે પ્રિયે, વિષાદ કર મા. જો (માત્ર મારો) અનુકૂળ વ્યવસાય હોય, (તો) સંપત્તિને (હું) વેશ્યાની જેમ ખેંચી લાઉં

ઉદા (२) बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥ (જુઓ ३३८).

વૃત્તિ पक्षे ॥ અન્ય પક્ષે,

ઉદા૦ (१) कड्ढामि इत्यादि ॥
(कड्ढउं વગેરેને બદલે) कड्ढामि વગેરે (થાય).

३८६ बहुत्वे हुं ॥

બહુવચનમાં हुं

વૃત્તિ त्यादीनामन्त्य-त्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्य 'हुं' इत्यादेशो वा भवति ।

સિ વગેરે (પ્રત્યયો)ના અત્ય પ્રયુમાં જે વચન બહુત્વના અર્થમાં રહેલું છે, તે(ના પ્રત્યય)નો -હું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (૧) खग्ग-विसाहिउ जहिँ लहहुँ पिअ, तहिँ देसहिँ जाहुँ ।
रण-दुब्भिक्खें भग्गाइँ विणु जुज्झें न वलाहुँ ॥

શબ્દાર્થ खग्ग-विसाहिउ—खड्ग-विसाधितम् । जहिँ—यत्र । लहहुँ—लभामहे । पिअ—प्रिय । तहिँ—तस्मिन् । देसहिँ—देशे । जाहुँ—याम । रण-दुब्भिक्खें—रण-दुर्भिक्षेण । भग्गाइँ—भग्नाः । विणु—विना । जुज्झें—युद्धेन । न—न । वलाहुँ—वलामहे ।

છાયા प्रिय यत्र खड्ग-विसाधितम् लभामहे तस्मिन् देशे याम । रण-दुर्भिक्षेण भग्ना (वयम्) युद्धेन विना न वलामहे ॥

(હે) પ્રિય, ખડ્ગથી સાધેલું (ખડ્ગ વાપરીને પ્રાપ્ત કરી વસ્તુ) જ્યાં આપણને મળે, તે દેશમાં જઈએ. યુદ્ધના દુકાળથી આપણે (તો) ભાગી પડ્યા, યુદ્ધ વિના આપણે નહીં વળીએ.

વૃત્તિ पक्षे ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા० 'लहिमु' इत्यादि ॥

(લહહું વગેરેને બદલે) લહિમુ વગેરે (થાય).

૩૮૭ हि-स्वयोरिदुदेत् ॥

'हि, 'स नो इ, उ, ए.

વૃત્તિ पञ्चम्या हि-स्वयोरपभ्रंशे 'इ' 'उ', 'ए' इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥ इत् ।

આજ્ઞાર્થના 'हि, 'स्वના, અપભ્રંશમાં इ उ, ए એમ ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે (જેમ કે) इ:—

ઉદા० (૧) कुंजर सुमरि म सल्लइउ सरला सास म मेल्लि ।
कवल जि पाविय विहि-वसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥

शब्दार्थ कुंजर—कुञ्जर । सुमरि—स्मर । म—मा । सल्लइउ—सल्लकीः । सरला—सरलान् । सास—श्वासान् । म—मा । मेल्लि (दे.)—मुञ्च । कवल—कवलाः । जि—ये । पाविय—प्राप्ताः । विहि-वसिण—विधि-वशेन । ते—तान् । चरि—चर । माणु—मानम् । म—मा । मेल्लि (दे.)—मुञ्च ॥

अथवा कुञ्जर, सल्लकीः मा स्मर । सरलान् श्वासान् मा मुञ्च । ये कवलाः विधि-वशेन प्राप्ताः तान् चर । मानम् मा मुञ्च ॥

(ગુ) કુંજર, સલ્લકીઓને સંભાર મા. લાંબા નિઃશ્વાસ મૂક મા. વિધિવશ જે કોળિયા મળ્યા, તે ચર. માન મૂક મા.

वृत्ति उत् ।

उः—

उदा॰ (२) भमरा एत्थु वि लिम्बडइ केवि दियहडा विलंबु ।
घण-पत्तलु छाया-बहुलु फुल्लइ जाम कयंबु ।

शब्दार्थ भमरा—भ्रमर । एत्थु—अत्र । वि—अपि । लिम्बडइ—निम्बे । केवि—कानपि । दियहडा—दिवसान् । विलंबु—विलम्बस्व । घण-पत्तलु—घन-पत्रवान् । छाया-बहुलु—छाया-बहुलः । फुल्लइ—फुल्लति । जाम—यावत् । कयंबु—कदम्बः ।

अथवा भ्रमर, अत्र निम्बे अपि (तावत्) कानपि दिवसान् विलम्बस्व । यावत् घनपत्रवान् छाया-बहुलः कदम्बः फुल्लति ॥

(ગુ) ભમર, ઘણાં પત્રવાળો (=પાંદડાંવાળો), ઘાટી છાયાવાળો કદંબ ખીલે, ત્યાંસુધી કેટલાક દિવસ તો અહીં લીમડા પર થોભ (=મુકામ કર).

वृत्ति एत् ।

एः—

उदा॰ (३) प्रिय एवहिं करे सेल्लु करि छड्डहि तुहुं करवालु ।
जं कावालिय बप्पुडा लेहिं अभग्गु कवालु ॥

શબ્દાર્થ पिय—प्रिय। एम्वहिं—इदानीम्। करे—कुरु। सेल्लु (दे.)—भल्लम्। करि—करे। छड्डहि (दे.)—मुञ्च। तुहुं—त्वम्। करवालु—करवालम्। जं—यद्। कावालिय—कापालिकाः। बप्पुडा (दे.)—वराकाः। लेहिं—गृह्णन्ति। अभग्गु—अभग्नम्। कवालु—कपालम्॥

છાયા प्रिय, इदानीम् करे भल्लम् कुरु। त्वम् करवालम् मुञ्च। यद् वराकाः कापालिकाः अभग्नम् कपालम् गृह्णन्ति॥

(હે) પ્રિય, હવે તું તલવાર છોડ, (ને) હાથમાં ભાલો ધર (= લે), જેથી બાપડા કાપાલિકો (= કાપાલિકોને) આખી ખોપરી (તો) લે (= મળે).

વૃત્તિ पक्षे 'सुमरहि' इत्यादि।

બીજે પક્ષે, (सुमरि ને બદલે) सुमरहि વગેરે (થાય).

૩૮૮ वर्त्स्यति-स्यस्य सः॥

ભવિષ્યકાળના 'स्य' નો स.

વૃત્તિ अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति॥

ति વગેરે (પ્રત્યયો લાગતાં) ભવિષ્ય અર્થને બતાવતા કાળના 'स्य'નો વિકલ્પે स થાય છે.

ઉદા૦ दिअहा जन्ति झडप्पडहिं पडहिं मणोरह पच्छि।
जं अच्छइ तं माणिअइ 'होसइ' करतु म अच्छि॥

શબ્દાર્થ दिअहा—दिवसाः। जन्ति—यान्ति। झडप्पडहिं (दे.)—वेगैः। पडहिं—पतन्ति। मणोरह—मनोरथाः। पच्छि—पश्चात्। जं—यद्। अच्छइ—अस्ति। तं—तद्। माणिअइ—मान्यते (= भुज्यते)। होसइ—भविष्यति। करतु—कुर्वन्। म—मा। अच्छि—आस्स्व।

છાયા दिवसाः वेगैः यान्ति मनोरथाः (तु) पश्चात् पतन्ति। (अतः) यद् अस्ति तद् मान्यते (=भुङ्क्ष्व)। 'भविष्यति' (इति) कुर्वन् मा आस्स्व॥

દિવસો ઝટપટ ચાલી જાય છે, (ને) મનોરથ પાછળ પડતા જાય છે. (તો) જે છે તે માણીએ, (=માણ્યું ને) 'થશે, (થશે)' કરતો બેસી રહે મા.

વૃત્તિ पक्षे 'होसिइ'।

બીજે પક્ષે, (હોસઇ ને બદલે) હોસિઇ (થાય).

૩૮૯ क्रियेः कीसु ॥

क्रिये નો कीसु.

વૃત્તિ 'क्रिये' इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे कीसु इत्यादेशो वा भवति।

क्रिये એ ક્રિયાપદ(=કર્મણ્યાદિ રૂપ)નો અપભ્રંશમાં कीसु એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) संता भोग जु परिहरइ तसु कंतहो बलि कीसु।
तसु दइवेण वि (?) मुंडियउं जसु खल्लिहडउं सीसु॥

શબ્દાર્થ संता—सतः। भोग—भोगान्। जु—यः। परिहरइ—परिहरति। तसु—तस्मै। कंतहो—कान्ताय। बलिकीसु—बलीक्रिये। तसु—तस्य। दइवेण—दैवेन। वि—अपि। मुंडियउं—मुण्डितकम्, मुण्डितम्। जसु—यस्य। खल्लिहडउं (दे.)—खल्वाटम्। सीसु—शीर्षम्।

છાયા यः च सतः भोगान् परिहरति तस्मै कान्ताय (अहम्) बलीक्रिये।
यस्य (तु) खल्वाटम् शीर्षम्, तस्य दैवेन अपि (?) मुण्डितम्।

છતા ભોગોને જે ત્યજે છે, તે કાન્ત પર (હું) બલિદાન વારી જાઉં (=તેના પર વારી જઉં તેની બલિહારી). બાકી તો જેનું શીશ ટાલિયું છે, તેનું (તો) દૈવે પણ (? દૈવે જ) મુંડ્યું છે.

વૃત્તિ पक्षे साध्यमानावस्थात् 'क्रिये' इति संस्कृतशब्दादेष प्रयोगः।

બીજે પક્ષે, क्रिये એ સાધ્યમાન અવસ્થાવાળા સંસ્કૃત શબ્દમાંથી આવો પ્રયોગ (થાય)—

ઉદા० (२) बलिकिज्जउं सुअणस्सु। (જુઓ ૩૩૮).

३६० भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ॥

ભૂનો 'પર્યાપ્તિ' અર્થમાં હુચ્ચ

વૃત્તિ अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमानस्य 'हुच्च' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં પર્યાપ્તિના અર્થમાં રહેલા ભૂ ધાતુનો હુચ્ચ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ अइ-तुंगत्तणु जं थणहं सो छेअउ न-हु लाहु ।
सहि जइ केवँइ तुडि-वसेण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥

શબ્દાર્થ अइ-तुंगत्तणु—अति-तुङ्गत्वम् । जं—यद् । थणहं—स्तनयोः । सो—स । छेअउ—छेदः । न-हु—न खलु । लाहु—लाभ । सहि—सखि । जइ—यदि । केवँइ—कथमपि । तुडि-वसेण—त्रुटि-वशेन, कालविलम्बेन । अहरि—अधरे । पहुच्चइ—प्रभवति । नाहु—नाथ ॥

છાયા स्तनयोः यद् अति-तुङ्गत्वम्, स छेदः, न खलु लाभः । सखि, यदि नाथः अधरे प्रभवति, कथमपि कालविलम्बेन (एव प्रभवति) ॥

સ્તનનું જે અતિ તુંગત્વ (છે), તે હાનિ (રૂપ છે), નહીં કે લાભ (રૂપ), (કેમ કે) સખી, (તેથી કરીને) નાથ જો હોઠ સુધી પહોંચે છે તો (તે) કેમેય કરીને વિલંબે (જ) (પહોંચે છે).

३६१ ब्रुगो ब्रुवो वा ॥

બ્રૂગ્(=બ્રૂ)નો વિકલ્પે બ્રુવ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे ब्रुगो धातोर्ब्रुव इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં બ્રૂગ્ (=બ્રૂ) ધાતુનો બ્રુવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) ब्रुवह सुहासिउ किं-पि ॥

શબ્દાર્થ ब्रुवह—ब्रूत । सुहासिउ—सुभाषितम् । किं-पि—किमपि॥

છાયા किमपि सुभाषितम् ब्रूत ॥

કંઈક સુભાષિત બોલો.

વૃત્તિ पक्षे ॥ બીજે પક્ષે,

ઉદા૦ (૨) इत्तउँ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि ।
'तो हउँ जाणउँ एहो हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥'

શબ્દાર્થ इत्तउँ—इयत् । ब्रोप्पिणु—उक्त्वा । सउणि—शकुनिः । ठिउ—स्थितः । पुणु—पुनः । दूसासणु—दुःशासनः । ब्रोप्पि—उक्त्वा । तो—तदा । हउँ—अहम् । जाणउँ—जानामि । एहो—एषः । हरि—हरिः । जइ—यदि । महु—मम । अग्गइ—अग्रे । ब्रोप्पि—उक्त्वा ।

છાયા इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः । पुनः दुःशासनः (एवं) उक्त्वा (स्थितः) । 'यदि मम अग्रे उक्त्वा (तिष्ठति), तदा अहम् जानामि एषः हरिः' इति ॥

એટલું બોલીને શકુનિ રહી ગયો. પછી દુઃશાસન આ પ્રમાણે બોલીને (રહી ગયો)—'મારી આગળ બોલીને જો એ (ઊભો રહે), તો હું જાણું કે એ (ખરો) હરિ.'

૩૯૨ व्रजेर्वुञः ॥

व्रजि (= व्रज्)नो वुञ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे व्रजतेर्धातोर्'वुञ' इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં વ્રજિ (= વ્રજ્) ધાતુનો વુઞ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ वुञइ । वुञेप्पि । वुञेप्पिणु ॥

છાયા व्रजति । व्रजित्वा । व्रजित्वा ।

જાય છે. જઈને. જઈને.

૩૯૩ दृशेः प्रस्सः ॥

दृशि (= दृश्)नो प्रस्स.

વૃત્તિ अपभ्रंशे दृशेर्धातोः 'प्रस्स' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં દૃશિ (દૃશ્) ધાતુનો પ્રસ્સ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ प्रस्सदि ।

છાયા पश्यति । જુએ છે.

૩૯૪ ग्रहेर्गृण्हः ॥

ग्रहि (= ग्रह्)નો गृण्ह.

વૃત્તિ अपभ्रंशे ग्रहेर्धातोर्'गृण्ह' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં ग्रहि (= ग्रह्) ધાતુનો गृण्ह એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા॰ पढ गृण्हेप्पिणु व्रतु ॥

શબ્દાર્થ पढ—पठ । गृण्हेप्पिणु—गृहीत्वा । व्रतु—व्रतम् ।

છાયા व्रतम् गृहीत्वा पठ ।

વ્રત લઈને ભણ.

૩૯૫ तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ॥

तक्षि (= तक्ष्) વગેરેના छोल्ल વગેરે

વૃત્તિ अपभ्रंशे तक्षिप्रभृतीनां धातूनां 'छोल्ल' इत्यादय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં तक्षि (= तक्ष्) વગેરે ધાતુઓના छोल्ल વગેરે આદેશો થાય છે

ઉદા॰ (१) जिवँ तिवँ तिक्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।
तो जइ गोरिहे मुह-कमलि सरिसिम का-वि लहन्तु ॥

શબ્દાર્થ जिवँ तिवँ—यथा तथा । तिक्खा—तीक्ष्णान् । लेवि—गृहीत्वा । कर—करान् । जइ—यदि । ससि—शशी । छोल्लिज्जन्तु (दे.)—अतक्षिष्यत । तो—तत । जइ—जगति । गोरिहे—गौर्याः । मुह-कमलि—मुख-कमलेन । सरिसिम—सादृश्यताम् । का-वि—कामपि । लहन्तु—अलप्स्यत ।

છાયા यथा तथा तीक्ष्णान् करान् गृहीत्वा यदि शशी अतक्षिष्यत, ततः (सः) जगति गौर्या मुख-कमलेन कामपि सदृशताम् अलप्स्यत ।

જેમ તેમ કરીને તીક્ષ્ણ કિરણો લઈ (લઈને, પછી) જો શશીને છોલવામાં આવ્યો હોત, તો (તે) જગતમાં ગૌરીના મુખકમળ સાથે કિંચિત્ સમાનતા પામ્યો હોત.

वृत्ति आदिग्रहणात् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः।

(સૂત્રમાં) આદિ(શબ્દ)ના (ગ્રહણ) સમાવેશથી, દેશી (ભાષા)ઓમાં જે ક્રિયાવાચક શબ્દો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનાં ઉદાહરણ આપવાં:—

उदा० (२) चूडुल्लउ चुण्णीहोइसइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ।
सासानल-जाल-झलक्किअउ बाह-सलिल-संसित्तउ॥

शब्दार्थ चूडुल्लउ-कङ्कणम्। चुण्णीहोइसइ-चूर्णीभविष्यति। मुद्धि-मुग्धे। कवोलि-कपोले। निहित्तउ-निहितम्। सासानल-जाल-झलक्किअउ (दे.)-श्वासानल-ज्वाला-संतप्तम्। बाह-सलिल-संसित्तउ-बाष्प-सलिल-संसिक्तम्।

छाया मुग्धे कपोले निहितम् कङ्कणम् श्वासानल-ज्वाला-संतप्तम् बाष्प-सलिल-संसिक्तम् चूर्णीभविष्यति।

મુગ્ધા, ગાલ નીચે (=ગાલે) મૂકેલો (ને તેથી) નિઃશ્વાસાગ્નિની જ્વાળાથી તપી ગયેલો (અને) આંસુજળથી સીંચાયેલો (ચૂડો) ચૂરેચૂરો બની જશે.

उदा० (३) अब्भडवंचिउ बे पयइँ पेम्मु निअत्तइ जावँ।
सव्वासण-रिउ-संभवहो कर परिअत्ता तावँ॥

शब्दार्थ अब्भडवंचिउ-अनुगम्य। बे-द्वे। पयइँ-पदे। पेम्मु-प्रेम (=प्रिया)। निअत्तइ-निवर्तते। जावँ-यावत्। सव्वासण-रिउ-संभवहो-सर्वाशनरिपु-सम्भवस्य (=चन्द्रस्य)। कर-करा। परिअत्ता-परिवृत्ताः। तावँ-तावत्।

छाया (प्रियम्) अनुगम्य यावत् द्वे पदे प्रेम (=प्रिया) निवर्तते तावत् चन्द्रस्य किरणाः परिवृत्ताः।

(પ્રિયને) વળાવીને પ્રિયા જ્યાં બે પગલાં પાછી વળે છે, ત્યાં (તો) ચંદ્રનાં કિરણ પ્રસરી ગયાં.

उदा० (४) हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु।
वासारत्ति पवासुअहँ विसमा संकडु एहु॥

શબ્દાર્થ हिअइ—हृदये । खुडुक्कइ—शल्यायते । गोरडी—गौरी । गयणि—गगन । घुडुक्कइ—गर्जति । मेहु—मेघः । वासारत्ति—वर्षारात्रे, वर्षासु । पवासुअहं—प्रवासिनाम् । विसमा—विषमम् । संकडु—सङ्कटम् । एहु—एतद् ।

છાયા हृदये शल्यायते गौरी । गगने गर्जति मेघः । वर्षासु प्रवासिनाम् एतद् सङ्कटम् विषमम् ।

હૃદયમાં ગોરી(નો વિરહ) ખટકે છે. ગગનમાં મેઘ ગર્જે છે. વર્ષામાં (નીકળેલા) પ્રવાસીઓને આ સંકટ આકરું હોય છે.

ઉદા० (५) अम्मि पओहर वज्जमा निच्चु जे संमुह थंति ।
मज्झु कंतहों समरंगणइ गय-घड भज्जिउ जंति ॥

શબ્દાર્થ अम्मि—अम्ब (=सखि) । पओहर—पयोधरौ । वज्जमा—वज्रमयौ । निच्चु—नित्यम् । जे—एव । संमुह—सम्मुखौ । थंति—तिष्ठत । मज्झु—मम । कंतहों—कान्तस्य (=कान्तेन) । समरंगणइ—समराङ्गणे । गय-घड—गज-घटाः । भज्जिउ—भग्ना । जंति—यान्ति ।

છાયા अम्ब (=सखि) (मम) पयोधरौ वज्रमयौ । (यत तौ) नित्यम् एव (मम कान्तस्य) सम्मुखौ तिष्ठत । समराङ्गणे गज-घटा (अपि) मम कान्तस्य भग्ना यान्ति ।

માડી, (મારા) સ્તન વજ્રના છે (કારણ કે તે) સદૈવ (મારા કાન્તની) સંમુખ રહે છે (=કાન્તનો સામનો કરે છે)—જ્યારે સમરાંગણમાં ગજઘટાઓ (પણ) મારા કાન્ત પાસેથી હારીને નાસે છે

ઉદા० (६) पुत्तें जाएं कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण ।
जा बप्पीकी भुंहडी चंपिज्जइ अवरेण ॥

શબ્દાર્થ पुत्तें—पुत्रेण । जाएं—जातेन । कवणु—कः । गुणु—गुणः । अवगुणु—अवगुणः । कवणु—कः । मुएण—मृतेन । जा—यावत् । बप्पीकी (दे.)—पैतृकी । भुंहडी—भूमिः । चंपिज्जइ (दे.)—माराक्रान्ता क्रियते (=आक्रम्यते) । अवरेण—अपरेण ।

છાયા (तेन) पुत्रेण जातेन को गुणः, मृतेन (वा) कः अवगुणः, यावत् पैतृकी भूमिः अपरेण आक्रम्यते ।

જ્યાં સુધી ચાંદીની ભૂમિ ભીની થઈને સ્નાયમ (=સ્નાયેલી રહે), ત્યાં સુધી, પુત્રના જન્મથી શો લાભ, (તેમ) તેના મરવાથી શી હાનિ!

ઉદા० (७) तं तेत्तिउ जलु सायरहों सो तेवडु वित्थारु।
तिसहे निवारणु पलु वि न-वि पर धुट्ठुअइ असारु॥

शब्दार्थ तं–तद्। तेत्तिउ–तावत्। जलु–जलम्। सायरहों–सागरस्य। सो–सः। तेवडु–तावन्मात्रः। वित्थारु–विस्तारः। तिसहे–तृषायाः। निवारणु–निवारणम्। पलु–पलम्। वि–अपि। न-वि–नापि (=नैव) पर–परम्। धुट्ठुअइ (दे.)–शब्दायते। असारु–असारः।

छाया सागरस्य तद् तावत् जलम्। सः तावन्मात्रः विस्तारः। तृषायाः निवारणम् (तु) पलम् अपि नैव। परम् असारः शब्दायते।

સાગરનું એટલું એ જળ, ને એવડો એ વિસ્તાર! પણ પળ માટે પે તરસનું નિવારણ (તેનાથી થતું) નથી. કેવળ નકામો (તે) ઘૂઘવાટ કરે છે।

३९६ अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग-घ-द-ध-ब-भाः॥

અનાદિ, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક' 'ખ' 'ત' 'થ' 'પ' 'ફ'ના 'ગ' 'ઘ' 'દ' 'ધ' 'બ' 'ભ'.

वृत्ति अपभ्रंशेऽनादौ वर्तमानानां स्वरात् परेषामसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां स्थाने यथासंख्यं ग-घ-द-ध-ब-भाः प्रायो भवन्ति॥

અપભ્રંશમાં પદના આરંભે ન હોય તેવા, સ્વર પછી આવતા ને અસંયુક્ત એવા 'ક' 'ખ' 'ત' 'થ' 'પ' 'ફ' ને સ્થાને અનુક્રમે 'ગ' 'ઘ' 'દ' 'ધ' 'બ' 'ભ' ઘણું કરીને થાય છે.

वृत्ति कस्य गः।

કનો ગ

ઉદા० (१) जं दिट्ठउं सोम-ग्गहणु असइहिं हसिउ निसंकु।
'पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु गिलि गिलि राहु मियंकु'॥

शब्दार्थ जं—यद् । दिट्ठउँ—दृष्टकम्, दृष्टम् । सोमग्गहणु—सोमग्रहणम् । असइहिँ—असतीभि । हसिउ—हसितम् । निसंकु—निःशङ्कम् । पिअ-माणुस-विच्छोह-गरु—प्रिय-मनुष्य-विक्षोभ-(=वियोग-)करम् । गिलि गिलि —गिल गिल । राहु—राहो । मियंकु—मृगाङ्कम् ।

छाया यद् सोमग्रहणम् दृष्टम्, (तत्) असतीभिः निःशङ्कम् हसितम् । (उक्तम् च) 'राहो, प्रिय-मनुष्य-वियोग-करम् मृगाङ्कम् गिल गिल' ।

ચન્દ્રનું ગ્રહણ (થતું) જોયું એટલે અસતીઓ નિઃશંક રીતે હસી પડી (અને બોલી) 'રાહુ, પ્રિયજનનો વિયોગ કરાવનાર ચન્દ્રને ગળી જા ગળી જા !'

वृत्ति खस्य घः ।

ખ નો 'ઘ

ઉદા० (२) अम्मिएँ सत्थावत्थेहिँ सुधेँ चिंतिज्जइ माणु ।
पिएँ दिट्ठे हल्लोहलेँण को चेअइ अप्पाणु ॥

शब्दार्थ अम्मिएँ—अम्ब (=सखि) । सत्थावत्थेहिँ—स्वस्थावस्थैः । सुधेँ—सुखेन । चिंतिज्जइ—चिन्त्यते । माणु—मान । पिएँ—प्रिये । दिट्ठे—दृष्टे । हल्लोहलेँण (दे.)—व्याकुलत्वेन । को—कः । चेअइ—चेतयति । अप्पाणु—आत्मानम् ।

छाया अम्ब (=सखि) स्वस्थावस्थैः मान सुखेन चिन्त्यते । प्रिये दृष्टे (तु) व्याकुलत्वेन को आत्मानम् चेतयति ।

માડી, સ્વસ્થ (મનો)દશાવાળા (લોક તો) માન(માં રહેવા)નો સુખેથી વિચાર કરે (=કરી શકે). (પણ અહીં તો) પ્રિયને જોતા સાથે વ્યાકુળતામાં આતનું ભાન (જ) કોને રહે છે (કે માનનો વિચાર કરે)?

वृत्ति त-थ-प-फानां द-ध-ब-भाः ।

'ત, 'થ 'પ 'ફ ના 'દ 'ધ 'બ 'ભ થાય

ઉદા० (३) सबधु करेप्पिणु कधिदु मइँ तसु पर सभलउँ जम्मु ।
जासु न चाउ न चारहडि न-य पम्हट्ठउ धम्मु ॥

शब्दार्थ सवधु—शपथम्। करेप्पिणु—कृत्वा। कधिदु—कथितम्। मइँ—मया। तसु—तस्य। पर—परम्, केवलम्। सभलउँ—सफलकम्, सफलम्। जम्मु—जन्म। जासु—यस्य। न—न। चाउ—त्यागः। न—न। चारहडि—चारभटी, शौर्यवृत्ति। न-य—न च। पम्हट्ठउ (दे.)—विस्मृत। धम्मु—धर्म।

छाया मया शपथम् कृत्वा कथितम् (यद्) केवलम् तस्य जन्म सफलम् यस्य त्यागः शौर्यवृत्ति धर्मः च न विस्मृत ॥

મેં શપથ લઈને કહ્યું (કે) જેની દાન(વૃત્તિ), શૌર્યવૃત્તિ ને ધર્મ લુપ્ત નથી થયા તેનો જ માત્ર જન્મ સફળ છે.

वृत्ति अनादौ इति किम्। 'सवधु करेप्पिणु' अत्र कस्य गत्वं न भवति। स्वरादिति किम्। 'गिलि गिलि राहु मियंकु'। असंयुक्तानामिति किम्। 'एक्कहिँ अक्खिहिँ सावणु'।

(સૂત્રમાં) અનાદિ એમ (છે તો એ) કેમ? (જેમ કે) 'સવધુ કરેપ્પિણુ' એમાં (કરેપ્પિણુનો) ક (આદ્ય હોવાથી તે)નો ગ નથી થતો, (સૂત્રમાં) સ્વરાત્ એમ (છે તો એ) કેમ? (જેમ કે) 'ગિલિ ગિલિ રાહુ મિયંકુ' (જુઓ ૪૪૧૫). (સૂત્રમાં) અસંયુક્તાનામ્ એમ (છે તો એ) કેમ? (જેમ કે) 'એક્કહિં અક્ખિહિં સાવણુ' (જુઓ ૪૫૭૨).

वृत्ति प्रायोऽधिकारात् क्वचिन्न भवति।

(સૂત્ર ૪૨૯માં) અધિકૃત કરેલા પ્રાય (= ઘણું કરીને) શબ્દથી, ક્યાંક નથી પણ થતો. (જેમ કે—)

ઉદા૦ (૧) जइ केवँइ पावीसु पिउ अकिआ कुड्डु करीसु।
पाणिउ नवइ सरावि जिवँ सव्वंगें पइसीसु ॥

शब्दार्थ जइ—यदि। केवँइ—कथम् अपि। पावीसु—प्राप्स्ये। पिउ—प्रियम्। अकिआ—अकृतम्। कुड्डु—कौतुकम्। करीसु—करिष्यामि। पाणिउ—पानीयम्। नवइ—नवे। सरावि—शरावे। जिवँ—यथा। सव्वंगें—सर्वाङ्गेण। पइसीसु—प्रवेक्ष्यामि।

છાયા यदि कथम् अपि प्रियम् प्राप्स्ये, अकृतम् कौतुकम् करिष्यामि । यथा नवे शरावे पानीयम्, (तथा) सर्वाङ्गेन प्रवेक्ष्यामि ।

જો કેમેય (કરીને) પ્રિયને પામીશ, (તો) (કોઈએ) ન કર્યું (હોય એવું) કૌતુક કરીશ. નવા શરાવમાં પાણીની જેમ (હું મારા) સર્વાંગથી (જ) (પ્રિયમાં) પ્રવેશ કરીશ।

ઉદા० (૫) उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कंचण-कंति-पयासु ।
गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु ॥

શબ્દાર્થ उअ (दे.)-पश्य । कणिआरु—कर्णिकारः । पफुल्लिअउ—प्रफुल्ल । कंचण-कंति-पयासु—काञ्चन-कान्ति-प्रकाश । गोरी-वयण-विणिज्जिअउ—गौरी-वदन-विनिर्जित । नं—ननु । सेवइ—सेवते । वण-वासु—वन-वासम् ।

છાયા कर्णिकार प्रफुल्लित काञ्चन-कान्ति-प्रकाश । गौरी-वदन-विनिर्जित ननु (अयम्) वन-वासम् सेवते ।

જો, કરેણ ખીલી (છે તે કેવી) સોનેરી કાંતિથી પ્રકાશે છે! જાણે કે ગૌરીના વદનથી પરાજિત થઈને (એ) વનવાસ સેવી રહી છે!

૩૯૭ मोऽनुनासिको वो वा ॥

'મ'નો અનુનાસિક વ વિકલ્પે.

વૃત્તિ अपभ्रंशेऽनादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં અનાદ્ય, અસંયુક્ત મકારનો અનુનાસિક વકાર વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० कवँलु । कमलु ॥ भवँरु । भमरु ॥

છાયા कमलम् ॥ भ्रमरः ॥

કમળ. ભ્રમર.

વૃત્તિ लाक्षणिकस्यापि ।

(અહીં અપેક્ષા) નિયમાનુસાર સિદ્ધ થયેલાનો પણ

ઉદા० जिवँ । तिवँ । जेवँ । तेवँ ।

છાયા यथा । तथा । यथा । तथा ।

જેમ. તેમ. જેમ. તેમ.

वृत्ति अनादावित्येव । 'मयणु' । असंयुक्तस्येत्येव । 'तसु पर सभलउँ जम्मु' ।

અનાદ્યનો જ 'मयणु' (=मदनः के मदनम्).

અસંયુક્તનો જ तसु पर सभलउँ जम्मु (જુઓ ૩૯૬।૩).

૩૯૮ वाऽधो रो लुक् ॥

પાછળનો 'र' વિકલ્પે લુપ્ત.

वृत्ति अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति ।

અપભ્રંશમાં સંયુક્ત વ્યંજનોમાં પરવર્તી रेफ વિકલ્પે લુપ્ત થાય છે.

ઉદા (૧) जइ केवँइ पावीसु पिउ । (જુઓ ૩૯૬।૪)

वृत्ति पक्षे । બીજે પક્ષે

ઉદા (૨) जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रियेण (જુઓ ૩૭૯।૨).

૩૯૯ अभूतोऽपि क्वचित् ॥

ન હતો તેવો પણ ક્યાંક

वृत्ति अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोऽपि रेफो भवति ।

અપભ્રંશમાં ક્યાંક (મૂળમાં) ન હોય તેવો रेफ પણ હોય છે

ઉદા (૧) व्रासु महा-रिसि एउ भणइ 'जइ सुइ-सत्थु पमाणु ।
मायहँ चलण नवंताहँ दिवें दिवें गंगा-ण्हाणु' ॥

શબ્દાર્થ व्रासु—व्यासः । महा-रिसि—महर्षिः । एउ—एतद् । भणइ—भणति, कथयति । जइ—यदि । सुइ-सत्थु श्रुति-शास्त्रम् । पमाणु—प्रमाणम् । मायहँ—मातृणाम् । चलण—चरणौ । नवंताहँ—नमताम् । दिवें दिवें—दिवा दिवा (= દિવસે દિવસે) । गंगा-ण्हाणु—गङ्गा-स्नानम् ।

છાયા મહર્ષિ વ્યાસ एतद् कथयति—यदि श्रुति-शास्त्रम् प्रमाणम् (तत्) मातॄणाम् चरणौ नमताम् दिवसे दिवसे गङ्गा-स्नानम् (इति)।

મહર્ષિ વ્યાસ આમ કહે છે: જો શ્રુતિશાસ્ત્ર પ્રમાણરૂપ હોય, (તો) માતાઓના ચરણને નમનારાઓને દિવસે દિવસે ગંગાસ્નાન (સમું પુણ્ય પ્રાપ્ત થતું હોવાનું માનજો)

वृत्ति क्वचिदिति किम्।

(સૂત્રમાં) क्वचित् (=ક્યાંક) એવું (છે એ) કેમ? (જુઓ આ ઉદાહરણ)

ઉદા૦ (२) वासेण वि भारह-खंभि बद्ध।

શબ્દાર્થ वासेण—व्यासेन। वि—अपि। भारह-खंभि—भारत-स्तम्भे। बद्ध—बद्धा।

છાયા व्यासेन अपि भारत-स्तम्भे बद्धा।

વ્યાસે પણ ભારતરૂપી સ્તંભે બાંધ્યા. ..

४०० आपद्विपत्सम्पदां द इः॥

આપદ્, વિપદ્ સમ્પદ્‌ના દનો ઇ

वृत्ति अपभ्रंशे 'आपद्' विपद् सम्पद्' इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति।

અપભ્રંશમાં 'આપદ્', 'વિપદ્' 'સમ્પદ્' એમના દકારનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા૦ (१) अनउ करंतहो, पुरिसहो आवइ आवइ।

શબ્દાર્થ अनउ—अनयम्। करंतहो—कुर्वतः। पुरिसहो—पुरुषस्य। आवइ—आपद्। आवइ—आगच्छति।

છાયા अनयम् कुर्वतः पुरुषस्य आपद् आगच्छति।

અવિવેક કરતા પુરુષ પર આપત્તિ આવે છે.

ઉદા૦ (२) विवइ। सम्पइ।

છાયા विपद्। सम्पद्।

વિપત્તિ. સંપત્તિ.

वृत्ति प्रायोऽधिकारात्।

(સૂત્ર ૩૯૬માં) અભિપ્રેત ઘર (= 'ધનુષ') ને શબ્દ અનુસાર:

ઉદા (૧) गुणहिँ न संपय कित्ति पर ॥ (જુઓ ૩૩૫).

४०१ कथं-यथा-तथां थादेरेमेमेहेधा डितः ॥

કથમ્, યથા, તથાના અંત્ય શબ્દ અંશ(આદિ)ના એમ, ઇમ, ઇહ, ઇધ (એ) ડિત્.

वृत्ति अपभ्रंशे 'कथं' 'यथा' 'तथा' इत्येषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् 'एम' 'इम' 'इह' 'इध' इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં કથં, યથા, તથા એ શબ્દોના થથી શરૂ થતા અંશના એમ, ઇમ, ઇહ, ઇધ એવા ચાર ડિત્ આદેશ થાય છે.

ઉદા (૧) 'केम समप्पउ दुट्टु दिणु किध रयणी छुडु होइ' ।
नववहु-दंसण-लालसउ वहइ मणोरहइं सो इ ॥

શબ્દાર્થ केम—कथम् । समप्पउ—समाप्यताम् । दुट्टु—दुष्ट । दिणु—दिन । किध—कथम् । रयणी—रजनी । छुडु—शीघ्रम् । होइ—भवति । नववहु-दंसण-लालसउ—नववधू-दर्शन-लालसः । वहइ—वहति । मणोरहइं—मनोरथान् । सो-इ—स अपि ।

છાયા नववधू-दर्शन-लालसः स अपि 'दुष्टः दिनः कथम् समाप्यताम्, रजनी कथम् शीघ्रम् भवति' (इति) मनोरथान् वहति ।

નવોઢાને જોવાની લાલસાવાળો તે પણ 'દુષ્ટ દિવસ કેમ પૂરો થાય? રાત કેમ જલદી પડે?' (એવા) મનોરથ સેવે છે.

ઉદા० (२) ओ गोरी-मुह-निज्जिअउ वद्दलि लुक्कु मियंकु ।
अन्नु वि जो परिहविय-तणु सो किवँ भवँइ निसंकु ॥

શબ્દાર્થ ओ—ओ । गोरी-मुह-निज्जिअउ—गौरी-मुख-निर्जित । वद्दलि—अभ्रे । लुक्कु—निलीन । मियंकु—मृगाङ्कः । अन्नु वि—अन्यद् अपि । जो—यः । परिहविय-तणु—परिभूत तनुः । सो—स । किवँ—कथम् । भवँइ—भ्रमति । निसंकु—निःशङ्कम् ।

છાયા ओ गौरी-मुख-निर्जितः मृगाङ्कः अभ्रे निलीनः । अन्यद् अपि च परि मृदिततनुः स कथम् निःशङ्कम् भ्रमति ।

અરે ! ગોરીના મુખ પાસે હારેલો ચંદ્ર વાદળમાં સંતાઈ ગયો ! અને જે અન્ય-પરાભવ પામ્યો હોય તે નિઃશંક ભમે (પણ) કેમ ?

ઉદા० (३) 'बिम्बाहरि तणु रयण-वणु किह ठिउ सिरि-आणंद ।
निरुवम-रसु पिएँ पिअवि जणु सेसहों दिण्णी मुद्द' ॥

શબ્દાર્થ बिम्बाहरि—बिम्बाधरे । तणु—तनु । रयण-वणु—रदन-व्रण । किह—कथम् । ठिउ—स्थित । सिरि-आणंद—श्री-आनन्द । निरुवम-रसु—निरुपम-रसम् । पिएँ—प्रियेण । पिअवि—पीत्वा । जणु—इव । सेसहों—शेषस्य । दिण्णी—दत्ता । मुद्द—मुद्रा ।

છાયા श्री-आनन्द बिम्बाधरे तनु रदन-व्रण कथम् स्थित' । 'प्रियेण निरुपम-रसम् पीत्वा शेषस्य मुद्रा इव दत्ता' ।

શ્રી આનંદ, બિંબાધર પર ઝીણો નખક્ષો દંતક્ષત કેવો છે ?' 'અનુપમ (અધર-)રસ પીને પ્રિયે બાકીના પર જાણે કે મુદ્રા લગાવી (દીધી) !'

ઉદા० (४) भण सहि निहुअउँ तेवँ मइँ जइ पिउ दिट्ठु स-दोसु ।
जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥

શબ્દાર્થ भण—भण, कथय । सहि—सखि । निहुअउँ—निभृतम् । तेवँ—तथा । मइँ—माम् । जइ—यदि । पिउ—प्रिय । दिट्ठु—दृष्टः । स-दोसु—स-दोष । जेवँ—यथा । न—न । जाणइ—जानाति । मज्झु—मम । मणु—मन । पक्खावडिअं—पक्षापतितम् । तासु—तस्य ।

છાયા सखि, यदि प्रिय स-दोष दृष्टः (तर्हि) माम् (प्रति) तथा निभृतम् कथय यथा तस्य पक्षापतितं मम मन न जानाति ।

સખી, જો (મારો) પ્રિયતમ અપરાધી (જોવામાં તેં) જોયું હોય, (તો) મને (તે વાત) એવી છાની રીતે કહે કે જેથી તેનું પક્ષપાતી (એવું) મારું મન (તે) જાણી ન જાય.

ઉદા० (५) जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहँ
तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर .. (જુઓ ૩૪૪।૨)

ઉદા० (६) मइँ जाणिउँ प्रिय विरहिअहँ कवि धर होइ वियालि ।
नवर मिअंकु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खय-गालि ॥
(જુઓ ૩૭૭।૧)

वृत्ति एवं तिथ-थिवादुदाहार्यौ ।

એ (૪) પ્રમાણે થિવ તિથનાં ઉદાહરણ આપવાં.

४०२ यादृक्तादृक्कीदृगीदृशां दादेर्डेहः ॥

यादृक् तादृक् कीदृक् ईदृक्ना दथी शरू थतानो डित् एहो थाय.

वृत्ति अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् 'एह' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, यादृक् વગેરેના दथी शरू थता अंशनो डित् एहो थाय आदेश थाय छे.

ઉદા० मइँ भणिअउ बलि-राय तुहुँ केहउ मग्गणु एहु ।
जेहु तेहु न-वि होइ वढ सइँ नारायणु एहु ॥

શબ્દાર્થ मइँ—मया । भणिअउ—भणित । बलि-राय—बलि-राज । तुहुँ—त्वम् । केहउ—कीदृक् । मग्गणु—मार्गण । एहु—एष । जेहु—यादृक् । तेहु—तादृक् । न-वि—न अपि । होइ—भवति । वढ—मूर्ख । सइँ—स्वयम् । नारायणु—नारायण । एहु—एष ।

છાયા बलि-राज, मया त्वम् भणित एष कीदृक् मार्गण (इति) । मूर्ख, न अपि यादृक् तादृक् भवति । स्वयम् नारायण एष ।

બલિરાજ મેં તને કહ્યું કે આ કેવો યાચક છે! મૂર્ખ, જેવો તેવો નથી (એ). એ (તો) છે સ્વયં નારાયણ!

४०३ अतां डइसः ॥

अनो डित् अइस आदेश.

वृत्ति अपभ्रंशे यादृगादीनामदन्तानां यादृश-तादृश-कीदृशेदृशानां दादेरवयवस्य डित् 'अइस' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, અકારાંત યાદૃશ્ વગેરેના—(એટલે કે) યાદૃશ, તાદૃશ, કીદૃશ, ઈદૃશના દૃથી શરૂ થતા અંશનો ડિત્ અઈસ એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० जइसो । तइसो । कइसो । अइसो ।

છાયા यादृशः । तादृशः । कीदृशः । ईदृशः ।

જેવો. તેવો. કેવો. આવો.

४०४ यत्र-तत्रयोस्त्रस्य डिदेत्थ्वत्तु ॥

યત્ર તત્રના ત્રના ડિત્ એવા એત્થુ, અત્તુ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे यत्र-तत्र शब्दयोस्त्रस्य 'एत्थु' 'अत्तु' इत्येतौ डितौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, યત્ર, તત્ર એ શબ્દોના ત્રના એત્થુ, અત્તુ એવા ડિત્ (આદેશ) થાય છે

ઉદા० (१) जइ सो घडदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।
जेत्थु-वि तेत्थु-वि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥

શબ્દાર્થ जइ–यदि । सो–स । घडदि–घटयति । प्रयावदी–प्रजापति । केत्थु-वि–कुत्र अपि । लेप्पिणु–गृहीत्वा । सिक्खु–शिक्षाम् । जेत्थु-वि–यत्र अपि । तेत्थु-वि–तत्र अपि । एत्थु–अत्र । जगि–जगति । भण–कथय । तो–तत । तहि–तस्याः । सारिक्खु–सादृश्यम् ।

છાયા यदि स प्रजापतिः अत्र जगति यत्र अपि तत्र अपि कुत्र अपि शिक्षाम् गृहीत्वा घटयति ततः अपि किं (सिध्यते) तस्याः सादृश्यम् ! भण ।

કહે, જો એ પ્રજાપતિ આ જગતમાં જ્યાં-ત્યાંથી—(ક્યાંયે) ક્યાંયથી પણ શિક્ષણ મેળવીને (કોઈ રૂપ) ઘડે, તો (પણ) તે (સ્ત્રી)નું સામ્ય (સિદ્ધ થાય ખરું)?

ઉદા० (२) जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

છાયા यत्र स्थितः । तत्र स्थितः ।

જ્યાં રહેલો. ત્યાં રહેલો.

४०५　　　　　एत्थु कुत्रात्रे ॥

कुत्र, अत्रमां एत्थु

वृत्ति अपभ्रंशे 'कुत्र' 'अत्र' इत्येतयोस्त्रशब्दस्य डित् 'एत्थु' इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशमां, कुत्र, अत्र એમના त्र શબ્દનો डित् એવો एत्थु આદેશ થાય છે.

ઉદા　　　　केत्थु-वि लेप्पिणु सिक्खु ।
　　जेत्थु-वि तेत्थु-वि एत्थु जगि ॥ (જુઓ ४०४।१)

४०६　　　　यावत्तावतोर्वादेर्म उं महिं ॥

यावत्, तावत्‌ना व थी શરૂ અન્તનો म उं, महिं

वृत्ति अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वकारादेरवयवस्य 'म' 'उं', 'महिं' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, यावत्, तावत् એ અવ્યયોના व થી શરૂ થતા અંશના म, उं महिं એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા (१) जाम न निवडइ कुम्भ-यडि　सीह-चवेड-चडक्क ।
　　　　ताम समत्तहँ मयगलहँ　पइ पइ वज्जइ ढक्क ।

શબ્દાર્થ जाम—यावत् । न—न । निवडइ—निपतति । कुम्भ-यडि—कुम्भ-तटे । सीह-चवेड-चडक्क (दे.)—सिंह चपेटा-प्रहार । ताम—तावत् । समत्तहँ—समस्तानाम् । मयगलहँ—गजानाम् । पइ पइ—पदे पदे । वज्जइ—वाद्यते । ढक्क—ढक्का ।

छाया यावत् कुम्भ-तटे सिंह-चपेटा-प्रहारः न निपतति तावत् समस्तानाम् गजानाम् पदे पदे ढक्का वाद्यते ।

જ્યાં સુધી કુંભતટ પર સિંહની થપાટનો પ્રહાર નથી પડતો, ત્યાં સુધી (જ) સમસ્ત હાથીઓને પગલે પગલે ઢોલ વાગે છે.

ઉદા૦ (२) तिलहँ तिलत्तणु ताउँ पर　जाउँ न नेह गलन्ति ।
　　　　नेहि पणट्ठइ ते जि तिल　तिल फिट्टवि खल होन्ति ॥

શબ્દાર્થ तिलहँ—तिलानाम्। तिलत्तणु—तिलत्वम्। ताउँ—तावत्। पर—मात्रम्, एव। जाउँ—यावत्। न—न। नेह—स्नेहाः। गलंति—गलन्ति। नेहि—स्नेहे। पणट्ठइ—प्रणष्टे। ते—ते। जि—एव। तिल—तिलाः। तिल—तिलाः। फिट्टवि—भ्रष्टाः। खल—खलाः। होंति—भवन्ति।

છાયા तिलानाम् तिलत्वम् तावत् एव यावत् स्नेहा न गलन्ति। स्नेहे प्रणष्टे ते एव तिलाः, तिला भ्रष्टा खला भवन्ति।

તલનું તલપણું ત્યાંસુધી જ હોય છે, જ્યાં સુધી (તેમના) સ્નેહ (=પ્રેમ, તેલ) ગળી જતા નથી. સ્નેહ નષ્ટ થતાં તેના તે જ તલ, તલ ફીટીને 'ખલ' (=ખોળ, શઠ) બને છે

ઉદા० (२) जामहिँ विसमी कज्ज-गइ जीवहँ मज्झे एइ।
तामहिँ अच्छउ इयरु जणु सुअणु-वि अंतरु देइ॥

શબ્દાર્થ जामहिँ—यावत्। विसमी—विषमा। कज्ज-गइ—कार्य-गतिः। जीवहँ—जीवानाम्। मज्झे—मध्ये। एइ—एति। तामहिँ—तावत्। अच्छउ—आस्ताम्। इयरु—इतरः। जणु—जनः। सुअणु-वि—सुजन अपि। अंतरु—अन्तरम्। देइ—ददाति।

છાયા यावत् जीवानाम् मध्ये विषमा कार्य-गतिः एति, तावत् आस्ताम् इतरः जनः, सुजन अपि अन्तरम् ददाति।

જેવી પ્રાણીઓ વચ્ચે વિષમ દશા આવે છે (=આવી પડે છે) તેવો (જ), બીજું કોઈ માણસ તો સમજ્યા—સજ્જન પણ અંતર રાખે છે (=રાખતો થઈ જાય છે)।

४०७ वा यत्तदोऽतोर्डेवडः॥

વિકલ્પે યદ્, તદ્ના અંત્યનો ડેવડ એવો આદેશ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'यद्' 'तद्' इत्येतयोरत्वन्तयोर्यावत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य डित् 'एवड' इत्यादेशो वा भवति।

અપભ્રંશમાં, અંતે અત્ હોય તેવા યદ્, તદ્ના—(એટલે કે) યાવત્,

તાવત્‌ના યકારથી શરૂ થતા અવયવનો ડિત્ એવો એવડ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) जेवडु अंतरु रावण-रामहँ, तेवडु अंतरु पट्टण-गामहँ ॥

शब्दार्थ जेवडु—यावत् । अंतरु—अन्तरम् । रावण-रामहँ—रावण-रामयोः ।
तेवडु—तावत् । अंतरु—अन्तरम् । पट्टण-गामहँ—पट्टन-ग्रामयोः ।

छाया यावत् अन्तरम् रावण-रामयोः, तावत् अन्तरम् पट्टन-ग्रामयोः ।

જેવડું રામ ને રાવણ વચ્ચે અંતર તેવડું (જ) નગર ને ગામ વચ્ચે અંતર.

वृत्ति पक्षे । બીજે પક્ષે

ઉદા० (२) जेत्तुलो । तेत्तुलो ।

यावान् । तावान् । જેટલો. તેટલો.

४०८ वेदं-किमोर्यादेः ॥

વિકલ્પે इदम्, किम्‌ના યથી શરૂ થતાનો.

वृत्ति अपभ्रंशे 'इदम्' 'किम्' इत्येतयोरत्वन्तयोरियत्-कियतोर्यकारादेरवयवस्य डित्-एवड इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, અતુ જેને છેડે હોય તેવા इदम् ને किम्‌ના—(એટલે કે) इयत् ને कियत्‌ના યકારથી શરૂ થતા અવયવનો ડિત્ એવો एवड આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

ઉદા० (१) एवडु अंतरु । केवडु अंतरु ।

छाया इयत् अन्तरम् । कियत् अन्तरम् । એવડું અંતર. કેવડું અંતર ।

वृत्ति पक्षे । બીજે પક્ષે.

ઉદા० (२) एत्तुलो । केत्तुलो ।

छाया इयान् । कियान् । એટલો. કેટલો.

४०९ परस्परस्यादिरः ॥

परस्परना आदिमां अ

वृत्ति अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति ।

अपभ्रंशमां, परस्परना आदिमां अकार आवे छे.

उदा० ते मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहँ ।

अवरोप्परु जोअंताहँ सामिउ गंजिउ जाहँ ॥

शब्दार्थ ते–ते । मुग्गडा–मुद्गा । हराविआ–हारिता । जे–ये । परिविट्ठा–परिविष्टाः । ताहँ–तेभ्य । अवरोप्परु–परस्परम् । जोअंताहँ–पश्यताम् । सामिउ–स्वामी । गंजिउ (दे.)–पराजित । जाहँ–येषाम् ।

छाया ये मुद्गा तेभ्यो परिविष्टाः, ते (तै) हारिता, येषाम् परस्परम् पश्यताम् स्वामी पराजित ।

जेओ परस्परने जोता (जोता रह्या, ने) छता स्वामीनो पराजय थयो, तेमने जे मग पीरस्या हता ते अफळ (व्यर्थ) गया.

४१० कादिस्थैदोतोरुच्चार-लाघवम् ॥

क वगेरेमां रहेला ए ने ओ नुं उच्चार-लाघव.

वृत्ति अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु स्थितयोरे ओरि इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

अपभ्रंशमां, क वगेरे व्यञ्जनोमां रहेला ए, ओ एमनुं उच्चारण प्रायः लघु थाय छे

उदा० (१) सुधें चिंतिज्जइ माणु । (जुओ ३९६।२).

उदा० (२) तसु हउँ कलि-जुगि दुल्लहहों । (जुओ ३३८).

४११ पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम् ॥

पदने अंते उंकार, हुंकार, हिंकार ने हंकारनुं

वृत्ति अपभ्रंशे पदान्ते वर्तमानानां 'उं' 'हुं' 'हिं', 'हं' इत्येतेषां उच्चारणस्य लाघवं प्रायः भवति ।

અપભ્રંશમાં, પદને અંતે આવેલ ઉં, હું, હિં ને હં એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા० (१) अन्नु जु तुच्छउँ तहेँ धणहेँ । (જુઓ ૩૫૦।૧)

ઉદા० (२) बलि-किज्जउँ सुअणस्सु । (જુઓ ૩૩૮)

ઉદા० (३) तरुहुँ-वि वक्कलु । (જુઓ ૩૪૧।૨)

ઉદા० (४) खग्ग-विसाहिउ जहिँ लहहुँ । (જુઓ ૩૮૬।૧)

ઉદા० (५) तणहँ तइज्जी भंगि न-वि (જુઓ ૩૩૯)

४१२ म्हो म्भो वा ॥

મ્હ વિકલ્પે મ્ભ

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'म्ह' इत्यस्य स्थाने 'म्भ' इति मकाराक्रान्तो भकारो वा भवति । 'म्ह' इति 'पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्मां म्हः' (८।२।७४) इति प्राकृतलक्षण-विहितोऽत्र गृह्यते । संस्कृते तस्यासंभवात् ।

અપભ્રંશમાં, મ્હને સ્થાને મ્ભ એમ પૂર્વે મકારયુક્ત ભકાર વિકલ્પે થાય છે. સંસ્કૃતમાં તે અસંભવિત હોવાથી 'મ્હ' એટલે 'પક્ષ્મ શ્મ ષ્મ સ્મ હ્માં મ્હ' । (=ક્ષ્મ, શ્મ, ષ્મ અને હ્મનો મ્હ—૮।૨।૭૪) એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણેનો અહીં સમજવાનો છે.

ઉદા० (१) गिम्भो । सिम्भो ।

છાયા ग्रीष्मः । श्लेष्मा । ગ્રીષ્મ. શ્લેષ્મ.

ઉદા० (२) बम्भ ते विरला के-वि नर जे सव्वंग-छइल्ल ।
जे वंका ते वंचयर जे उज्जुअ ते बइल्ल ॥

શબ્દાર્થ बम्भ—ब्रह्मन् । ते—ते । विरला—विरलाः । के-वि—के अपि । नर—नराः । जे—ये । सव्वंग-छइल्ल (दे.)—सर्वाङ्ग-विदग्धाः । जे—ये । वंका—वक्राः । ते—ते । वंचयर—वञ्चकाः । जे—ये । उज्जुअ—ऋजवः । ते—ते । बइल्ल (दे.)—बलीवर्दाः ।

[illegible] [illegible], पे [illegible] [illegible], ते के [illegible] [illegible] [illegible] । प [illegible], ते [illegible] । प [illegible], ते [illegible] ।

(दे) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય તેવા [illegible] [illegible] [illegible] (ન) હોય છે. ([illegible] [illegible]) જે [illegible] હોય તે [illegible] હોય (ને) જે [illegible] હોય તે [illegible] હોય

४१३ अन्यापोऽप्राप्तमायराप्मौ ॥

[illegible] ने [illegible] [illegible].

वृत्ति [illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે

उदा० मणप्पमो । मरगामो ।

[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

४१४ प्रायसः प्राउ-प्राइव-प्राइम्व-पग्गिम्वाः ॥

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

वृत्ति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] થાય છે

અપભ્રંશમાં, પદને અંતે રહેલા ઉં, હું, હિં અને હં એમનું ઉચ્ચારણ પ્રાયઃ લઘુ થાય છે.

ઉદા૦ (१) अन्नु जु तुच्छउँ तहें धणहें। (જુઓ ३५०।१).

ઉદા૦ (२) बलि किज्जउँ सुअणस्सु। (જુઓ ३३८).

ઉદા૦ (३) तरुहुँ-वि वक्कलु। (જુઓ ३४१।२).

ઉદા૦ (४) खग्ग-विसाहिउ जहिं लहहुँ। (જુઓ ३८६।१).

ઉદા૦ (५) तणहँ तइज्जी भंगि न-वि (જુઓ ३३९).

४१२ म्हो म्भो वा ॥

મ્હ વિકલ્પે મ્ભ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'म्ह' इत्यस्य स्थाने 'म्भ' इति मकाराक्रान्तो भकारो वा भवति। 'म्ह' इति 'पक्ष्म-श्म-ष्म-स्म-ह्मां म्हः' (८।२।७४) इति प्राकृतलक्षण-विहितोऽत्र गृह्यते। संस्कृते तदसंभवात्।

અપભ્રંશમાં, મ્હને સ્થાને મ્ભ એમ પૂર્વે મકારયુક્ત ભકાર વિકલ્પે થાય છે. સંસ્કૃતમાં તે અસંભવિત હોવાથી 'મ્હ' એટલે 'પક્ષ્મ-શ્મ-ષ્મ-સ્મ-હ્માં મ્હઃ' (=પક્ષ્મ, શ્મ, ષ્મ, સ્મ અને હ્મનો મ્હ—૮।૨।૭૪) એમ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પ્રમાણેનો અહીં સમજવાનો છે.

ઉદા૦ (१) गिम्भो। सिम्भो।

છાયા ग्रीष्मः। श्लेष्मा। ગ્રીષ્મ. શ્લેષ્મ.

ઉદા૦ (२) बम्भ ते विरला केवि नर जे सव्वंग-छइल्ल।
जे वंका ते वंचयर जे उज्जुअ ते बइल्ल॥

શબ્દાર્થ बम्भ—ब्रह्मन्। ते—ते। विरला—विरलाः। केवि—के अपि। नर—नराः। जे—ये। सव्वंग-छइल्ल (दे.)—सर्वाङ्ग-विदग्धाः। जे—ये। वंका—वक्राः। ते—ते। वंचयर—वञ्चकतराः। जे—ये। उज्जुअ—ऋजुकाः। ते—ते। बइल्ल (दे.)—बलीवर्दाः।

कलापः। सु—सः। अन्नु-जि—अन्य एव। प्राउ—प्रायः। विहि—विधिः। जेण—येन। णिअम्बिणि—नितम्बिनी। घडिअ—घटिता। स—सा। गुण-लायण्ण-णिहि—गुण-लावण्य-निधिः।

છાયા ते दीर्घे लोचने अन्ये। तद् भुज-युगलम् अन्यद्। सः घन-स्तन-भारः अन्यः। तद् मुख-कमलम् अन्यद् एव। सः केश-कलापः अन्यः एव। येन सा गुण-लावण्य-निधिः नितम्बिनी घटिता (सः) विधिः (अपि) प्रायः अन्यः एव।

અનેરાં છે એ દીર્ઘ લોચનો, અનેરું છે એ ભુજયુગલ, અનેરો છે એ ઘન સ્તનોનો ભાર, અનેરું જ છે એ મુખકમળ, અનેરો જ છે એ કેશકલાપ (ને) જેણે એ ગુણ ને લાવણ્યના નિધિ રૂપ નિતંબિનીને ઘડી (તે) વિધાતા (પણ), લાગે છે કે અનેરો જ છે।

ઉદા૦ (૨) प्राइव मुणिहँ-वि भन्तडी तें मणिअडा गणन्ति।
अखइ निरामइ परम-पइ अज्ज-वि लउ न लहन्ति॥

શબ્દાર્થ प्राइव—प्रायः। मुणिहँ-वि—मुनीनाम् अपि। भन्तडी—भ्रान्तिः। तें—तेन। मणिअडा—मणीन्। गणन्ति—गणयन्ति। अखइ—अक्षये। निरामइ—निरामये। परम-पइ—परम-पदे। अज्जु-वि—अद्य अपि। लउ—लयम्। न—न। लहन्ति—लभन्ते।

છાયા प्रायः मुनीनाम् अपि भ्रान्तिः। तेन (ते) मणीन् गणयन्ति। अक्षये निरामये परम-पदे (च ते) अद्य अपि लयम् न लभन्ते।

લાગે છે કે મુનિઓને પણ ભ્રાંતિ (જ) હોય છે (=મુનિઓ પણ ભ્રાંતિમાં જ હોય છે), એટલે તો (તેઓ) મણકા ગણે છે, ને હજી પણ અક્ષય ને નિરામય (એવા) પરમપદમાં લય પ્રાપ્ત કરતા નથી.

ઉદા૦ (૩) अंसु-जलें प्राइम्व गोरिअहें सहि उव्वत्ता नयण-सर।
तें संमुह संपेसिआ देन्ति तिरिच्छी घत्त पर॥

શબ્દાર્થ अंसु-जलें—अश्रु-जलेन। प्राइम्व—प्रायः। गोरिअहें—गौर्याः। सहि—सखि। उव्वत्ता—उद्वृत्तौ। नयण-सर—नयन-शरौ। तें—तेन। संमुह—

सम्मुखौ । संप्रेषिता–समिपिती । देति–दत्त । तिरिच्छी–तिर्यग् । मत्त–मात्रम् । पर–केवलम् ।

છાયા सखि, गौर्या नयन-शरौ ऋजु-बलेन प्रायः उद्वृत्तौ । तेन संमुखौ संप्रेषितौ (अपि) केवलम् तिर्यग् मात्रम् दत्त ।

સખી, લાગે છે કે ગૌરીનાં નયન-શર ઋજુપણાથી ખરડાયા છે. તેથી (તો સીધાં) સામે મોકલ્યાં (છતાં તે) માત્ર આડી ચોટ દે છે (=તેમની માત્ર આડી ચોટ લાગે છે).

ઉદા० (૪) 'एसी पिउ रूसेसु हउं रुट्ठी मइं अणुणेइ'।
पग्गिम्व एइ मणोरहइं दुक्करु दइउ करेइ ॥

શબ્દાર્થ एसी–एष्यति । पिउ–प्रिय । रूसेसु–रोषिष्यामि । हउं–अहम् । रुट्ठी–रुष्टाम् । मइं–माम् । अणुणेइ–अनुनयति (= अनुनेष्यति) । पग्गिम्व–प्रायः । एइ–एतान् । मणोरहइं–मनोरथान् । दुक्करु–दुष्कर । दइउ–दयितः । करेइ–करोति ।

છાયા 'प्रिय एष्यति । अहम् रोषिष्यामि । माम् रुष्टाम् (सः) अनुनेष्यति ।' प्रायः एतान् मनोरथान् दुष्करः दयितः करोति ।

'પ્રિયતમ આવશે. હું રિસાઈશ. મને રિસાયેલીને (એ) મનાવશે – ઘણુંખરું આવા (આવા) મનોરથ દુષ્ટ દયિત (દયિતાઓના મનમાં) કરે (=જ ભાવે) છે.

૪૧૫ वाऽन्यथोऽनुः ॥

વિકલ્પે अन्यथानो अनु.

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'अन्यथा'-शब्दस्य 'अनु' इत्यादेशो वा भवति ।

અપભ્રંશમાં, अन्यथा એ શબ્દનો વિકલ્પે अनु એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (૧) विरहाणल-जाल-करालिअउ पहिउ को-वि बुड्डिवि ठिअउ ।
अनु सिसिर-कालि सीअल-जलहु धूमु कहंतिहु उट्ठिअउ ॥

શબ્દાર્થ विरहाणल-जाल-करालिअउ–विरहानल-ज्वाला-करालित । पहिउ–पथिक । को-वि–कः अपि । बुड्डिवि–मङ्क्त्वा । ठिअउ–स्थितः ।

कलमय । सु—सः । अन्नु-जि—अन्य एव । प्राउ—प्राय । विहि—विधि
येम—येन । निप्पिम्पि—निस्पिमी । घडिअ—घटिता । स—स
गुण-लावण्ण-निहि—गुण-लावण्य-निधि ।

अथा ते दीर्घे लोचने अन्ये । तद् भुज-युगलम् अन्यद् । सः घन-स्त
अन्य । तद् मुख-कमलम् अन्यद् एव । स केश-कलाप
एव । येन सा गुण-लावण्य-निधिः निस्पिमी घटिता (स
(अपि) प्रायः अन्यः एव ।

अनेरा છે એ દીર્ઘ લોચન; અનેરું છે એ ભુજયુગલ
એ ઘન સ્તનોનો ભાર; અનેરું જ છે એ મુખકમળ, અ
કેશકલાપ; (ને) એવે આ ગુણ ને લાવણ્યના નિધિ રૂ
ઘડી (તે) વિધાતા (પણ) લાગે છે કે, અનેરો જ ।

ઉદા० (२) प्राउ मुणिहँ-वि भंतडी तें मणिअडा ग
अक्खइ निरामइ परम-पइ अज्जु-वि ल

शब्दार्थ प्राउ—प्रायः । मुणिहँ-वि—मुनीनाम् अपि ।
तेन । मणिअडा—मणीन् । गणंति—गणयन्ति । अ
निरामये । परम-पए—परम-पदे । अज्जु-वि—अद्य
न । लहंति—लभन्ते ।

अथा प्रायः मुनीनाम् अपि भ्रान्तिः । तेन (ते)
निरामये परम-पदे (च ते) अद्य अपि लया

લાગે છે કે મુનિઓને પણ ભ્રાંતિ (
પણ ભ્રાન્તિ જ હોય છે), એટલે તો (તે
પણ અક્ષય ને નિરામય (એવા) પરમપ

ઉદા० (३) अंसु-जलें प्राइम्व गोरिअहे स
नें संमुह संपेसिआ

शब्दार्थ अंसु-जलें—अश्रु-जलेन । प्राइम्व—प्राय
इति । उम्मत्त—उन्मत्ते । नयण-सर—न

४१७ तदस्तदोस्तोः ॥

तदस्, तदानो तो

वृत्ति अपभ्रंशे 'तदस्' 'तदा' इत्येतयोः 'तो' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, तदस् ને तदा એ બેનો तो એવો આદેશ થાય છે

ઉદા० जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रिएण । (જુઓ ૩૭૯।૧)

४१८ एवं-परं-सम ध्रुवं-मा-मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु मं मणाउं ॥

एवम्, परम्, समम्, ध्रुवम्, मा, मनाक्ना एम्व पर, समाणु, ध्रुवु मं, मणाउं.

वृत्ति अपभ्रंशे एवमादीनां एम्वादय आदेशा भवन्ति । एवम् एम्व ।

અપભ્રંશમાં, एवम् વગેરેના एम्व વગેરે આદેશ થાય છે.

एवम् नो एम्व—

ઉદા० (१) पिय-संगमि कउ निद्दडी पिअहों परोक्खहों केम्व ।

मइँ बिन्नि-वि विन्नासिआ निद न एम्व न तेम्व ॥

શબ્દાર્થ पिय-संगमि—प्रिय-सङ्गमे । कउ—कुतः । निद्दडी—निद्रा । पिअहों—प्रियस्य । परोक्खहों—परोक्षस्य । केम्व—कथम् । मइँ—मया । बिन्नि-वि—द्वे अपि । विन्नासिय—विनाशिते । निद—निद्रा । न—न । एम्व—एवम् । न—न । तेम्व—तथा ।

છાયા प्रिय-सङ्गमे कुतः निद्रा । प्रियस्य परोक्षस्य (सतः) कथम् । मया द्वे अपि विनाशिते । निद्रा न एवम्, न तथा ॥

પ્રિયના સંગમાં નિદ્રા ક્યાંથી (=કેવી) ? પ્રિય આંખથી દૂર હોય ત્યારે (પણ) કેવી ? મેં તો (તે) બન્ને (રીતે) ગુમાવી—નિદ્રા ન આમ (કે) ન તેમ !

વૃત્તિ परमः पर ॥ परमनो पर.

ઉદા० (२) गुणहिं न संपय कित्ति पर (જુઓ ३३५).

વૃત્તિ समम- समाणु ॥ समम्नो समाणु

ઉદા (१) कन्तु जु सीहहों उवमिअइ तं महु खण्डिउ माणु ।

सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥

अनु—अन्यथा । सिसिर-कालि—शिशिर-काले । सीअल-जलहु—शीतल-जलात् । धूमु—धूम. । कहन्तिहु—कुतः । उट्ठिअउ—उत्थित ।

છાયા विरहानल-ज्वाला-करालितः कः अपि पथिकः (अत्र) मङ्क्त्वा स्थितः । अन्यथा शिशिर-काले शीतल-जलात् कुतः धूमः उत्थितः ।

વિરહાનળની જ્વાળાથી પીડાયેલો કોઈ પથિક (અહીં) ડૂબી (=ડૂબકી મારીને) રહ્યો (લાગે છે) નહીં તો શિશિરઋતુમાં (ને વળી) શીતળ જળમાંથી ધુમાડો ક્યાંથી ઊઠે ?

વૃત્તિ પક્ષે । બીજે પક્ષે

ઉદા ૨, અન્યથા: अनु (= अन्यथा). નહીં તો.

૪૧૬ कुतसः कउ कहन्तिहु ॥

कुतस्‌ના कउ, कहन्तिहु

વૃત્તિ अपभ्रंशे 'कुतस्'-शब्दस्य 'कउ' 'कहन्तिहु' इत्यादेशौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, कुतस् એ શબ્દના कउ ને कहन्तिहु એમ બે આદેશ થાય છે.

ઉદા (૧) महु कन्तहो गुट्ठ-ट्ठिअहो कउ झुम्पडा वलन्ति ।
अह रिउ-रुहिरें उल्हवइ अह अप्पणें, न भन्ति ॥

શબ્દાર્થ महु—मम । कन्तहो—कान्तस्य । गुट्ठ-ट्ठिअहो—गोष्ठ-स्थितस्य । कउ—कुतः । झुम्पडा—कुटीरकाणि । वलन्ति—ज्वलन्ति । अह—अथ । रिउ-रुहिरें—रिपु-रुधिरेण । उल्हवइ (दे.)—निर्वापयति । अह—अथ । अप्पणें—आत्मीयेन । न—न । भन्ति—भ्रान्ति ।

છાયા मम कान्तस्य गोष्ठ-स्थितस्य (सतः), कुतः कुटीरकाणि ज्वलन्ति ? अथ रिपु-रुधिरेण निर्वापयति, अथ आत्मीयेन न भ्रान्तिः ।

મારો પ્રિયતમ ગોઠમાં હોય ને ઝૂંપડાં ક્યાંથી (=કેમ) બળે ? કાં તો તે શત્રુના લોહીથી (તેમને) ઓલવી નાખે, કાં તો પોતાના (લોહીથી)—(એમાં કોઈ) શક જ નથી.

ઉદા (૨) धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ । (જુઓ ૪૧૫।૧).

४१७ तसस्तदोस्तोः ॥

ततस्, तदानो तो

वृत्ति अपभ्रंशे 'ततस्', 'तदा इत्येतयोः' 'तो' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, ततस् ને तदा એ બેનો तो એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા૦ जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रिएण। (જુઓ ૩૭૯।૧)

४१८ एवं-परं-समं ध्रुवं-मा-मनाक एम्व पर समाणु ध्रुवु म मणाउं ॥

एवम्, परम्, समम्, ध्रुवम्, मा, मनाक्‌ના एम्व, पर, समाणु, ध्रुवु, मं मणाउं.

वृत्ति अपभ्रंशे एवमादीनां एम्वादय आदेशा भवन्ति। एवम एम्व।

અપભ્રંશમાં, एवम् વગેરેના एम्व વગેરે આદેશ થાય છે.

एवम् નો एम्व—

ઉદા (१) प्रिय-संगमि कउ निद्दडी पिअहो परोक्खहो केम्व।
मइँ बिन्नि-वि विन्नासिआ निद्द न एम्व न तेम्व ॥

શબ્દાર્થ पिय-संगमि—प्रिय-सङ्गमे। कउ—कुतः। निद्दडी—निद्रा। पिअहो—प्रियस्य। परोक्खहो—परोक्षस्य। केम्व—कथम्। मइँ—मया। बिन्नि-वि—द्वे अपि। विन्नासिय—विनाशिते। निद्द—निद्रा। न—न। एम्व—एवम्। न—न। तेम्व—तथा।

છાયા प्रिय-सङ्गमे कुतः निद्रा। प्रियस्य परोक्षस्य (सतः) कथम्। मया द्वे अपि विनाशिते। निद्रा न एवम्, न तथा ॥

પ્રિયના સંગમાં નિદ્રા ક્યાંથી (=કેવી)? પ્રિય આંખથી દૂર હોય ત્યારે (પણ) કેવી? મેં તો (તે) બન્ને (રીતે) ગુમાવી—નિદ્રા ન આમ (કે) ન તેમ!

वृत्ति परम पर ॥ परम्‌નો पर.

ઉદા૦ (२) गुणहिं न संपय कित्ति पर (જુઓ ३३५).

वृत्ति समम् समाणु ॥ समम्‌નો समाणु

ઉદા૦ (३) कंठु जु सीहहो उवमिआ तं महु खंडिउ माणु।
सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख-समाणु ॥

शब्दार्थ कंतु–कान्ता । जु–यद् । सीहहों–सिंहस्य (= सिंहेन)। उवमि-अइ–उपमीयते । त–तद् । महु–मम । खंडिउ–खण्डित । माणु–मान । सीहु–सिंहः । निरक्खय–नीरक्षकान् । गय–गजान् । हणइ–हन्ति । पिउ–प्रियः । पय-रक्खसमाणु–पदाति-रक्षक-समम् ।

छाया यद् कान्ता सिंहेन उपमीयते तद् मम मान खण्डित । (यत) सिंहः नीरक्षकान् गजान् हन्ति, प्रिय (तु) पदाति-रक्षक-समम् ।

(મારા) પ્રિયતમને જે સિંહની ઉપમા અપાય છે તેથી મારું અભિમાન ખંડિત (થાય છે. કેમ કે) સિંહ રક્ષક વિનાના હાથીને હણે છે, (જ્યારે) પ્રિયતમ પદાતિ રક્ષકો સહિત (હાથીને હણે છે).

વૃત્તિ ધ્રુમો ધ્રુ ॥ ધ્રુમ્‌નો ધ્રુ.

ઉદા (૪) चंचलु जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिज्जइ काइँ ।
होसहिँ दियहा रूसणा दिव्वइँ वरिस-सयाइँ ॥

शब्दार्थ चंचलु–चञ्चलम् । जीविउ–जीवितम् । ध्रुवु–ध्रुवम् । मरणु–मरणम् । पिअ–प्रिय । रूसिज्जइ–रुष्यते । काइँ–किम् । होसहिँ–भविष्यन्ति । दियहा–दिवसाः । रूसणा–रोषयुक्ताः । दिव्वइँ–दिव्यानि । वरिस-सयाइँ–वर्ष-शतानि ।

छाया जीवितम् चञ्चलम्, मरणम् (च) ध्रुवम् । प्रिय किं रुष्यते । रोषयुक्ताः दिवसाः दिव्यानि वर्ष-शतानि भविष्यन्ति ।

જીવિત ચંચળ છે (ને) મરણ નિશ્ચિત છે, (તો પછી) હે પ્રિયતમ શું કામ રૂસણું લે છે? રૂસણાના દિવસ સેંકડો દિવ્ય વરસ (જેટલા લાંબા) બની જશે!

વૃત્તિ મો મ। માનો મં.

ઉદા० (૫) मं धणि करहि विसाउ । (જુઓ ૩૮૫।૧)

વૃત્તિ प्रायोग्रहणात्। प्रायः लेतां

ઉદા૦ (६) माणि पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज।
मा दुज्जण-कर-पल्लवेहिँ दंसिज्जंतु भमिज्ज॥

શબ્દાર્થ माणि—माने। पणट्ठइ—प्रणष्टे। जइ—यदि। न—न। तणु—तनुम्। तो—तदा। देसडा—देशम्। चइज्ज—त्यजेत्। मा—मा (=न)। दुज्जण-कर पल्लवेहिँ—दुर्जन-कर-पल्लवैः। दंसिज्जंतु—दर्श्यमानः। भमिज्ज—भ्राम्येत्।

છાયા माने प्रणष्टे यदि तनुम् न (त्यजेत्), तदा देशम् त्यजेत्। न (तु) दुर्जन-कर-पल्लवैः दर्श्यमानः भ्राम्येत्।

માનભંગ થતાં જો શરીર ન જાય તો દેશ (તો) ત્યજી (જ) દેવો (પણ) દુર્જનોના કરપલ્લવથી ચીંધાતો ના ભમજે (=ભમીશ ના)

ઉદા (७) लोणु विलिज्जइ पाणिएण अरि खल मेह म गज्जु।
वालिउ गलइ सु झुम्पडा गोरि तिम्मइ अज्जु॥

શબ્દાર્થ लोणु—लवणम् लावण्यम्। विलिज्जइ—विलीयते। पाणिएण—पानीयेन। अरि—अरे। खल—खल। मेह—मेघ। म—मा। गज्जु—गर्ज। वालिउ—ज्वालितम् (=दग्धम्)। गलइ—गलति। सु—तद्। झुंपडा—कुटीरकम्। गोरी—गौरी। तिम्मइ—तिम्यति। अज्जु—अद्य।

છાયા लवणम् (लावण्यम्) पानीयेन विलीयते। अरे खल मेघ, मा गर्ज। तद् दग्धम् कुटीरकम् गलति, गौरी (च) अद्य तिम्यति।

લવણ (લાવણ્ય) તો પાણીથી ઓગળી જાય, રે દુષ્ટ મેઘ, ગરજ મા (=ગાજના ન કર). જે બળ્યું ઝૂપડું ગળે છે (ને) ગોરી આજ ભીંજાય છે.

વૃત્તિ मनाको मणाउं। મનાક્નો મણાઉં.

ઉદા (८) विहवि पणट्ठइ वंकुडउ रिद्धिहिँ जण-सामन्नु।
किंपि मणाउं महु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु॥

શબ્દાર્થ विहवि—विभवे। पणट्ठइ—प्रणष्टे। वंकुडउ—वक्रः। रिद्धिहिँ—ऋद्धौ। जण-सामन्नु—जन-सामान्य। किंपि—किम् अपि। मणाउं—मनाक्।

महु—मम। पियहो—प्रियस्य। ससि—शशी। अणुहरइ—अनुहरति। न—न। अन्नु—अन्य।

छाया मिथ्ये प्रलपे मा। कलौ (च) जन-सामान्यः। मम प्रियस्य शशी किम् अपि मनाक् अनुहरति। न अन्यः।

કેવળ નષ્ટ બોલ્યાં બોલે, (ને) કળિયુગમાં સૌ લોકોના જેવો–જેમ (એક માત્ર) ચંદ્ર મારા પ્રિયતમને કંઈક જરા મળતો આવે છે, બીજો કોઈ નહીં.

૪૧૯ किलाथवा-दिवा-सह-नहेः किराहवइ दिवे सहुं नाहिं ॥
किल, अथवा दिवा, सह, नहि-ना किर, अहवइ दिवे सहु, नाहिं

वृत्ति अपभ्रंशे किलादीनां किराद्य आदेशा भवन्ति। किलस्य किरः।
અપભ્રંશમાં, किल વગેરેના किर વગેરે આદેશ થાય છે. किलनो किर–

उदा (१) किर खाइ न पिअइ न विद्दवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ।
इह किवणु न जाणइ जइ जमहो खणेण पहुच्चइ दूअडउ॥

शब्दार्थ किर—किल। खाइ—खादति। न—न। पिअइ—पिबति। न—न। विद्दवइ—विद्रवति (=ददाति)। धम्मि—धर्मे। न—न। वेच्चइ—व्ययति। रूअडउ—रूपकम्। इह—इह। किवणु—कृपण। न—न। जाणइ—जानाति। जइ—यदि। जमहो—यमस्य। खणेण—क्षणेन। पहुच्चइ—प्रभवति। दूअडउ—दूत।

छाया कृपणः किल न खादति, न पिबति, (न) ददाति, न धर्मे रूपकम् व्ययति। इह (स) न जानाति यदि यमस्य दूतः क्षणेन प्रभवति।

કંજૂસ છે કે રૂપિયું નથી ખાતો નથી પીતો, નથી રૂપિયો(રોકી) ધર્માર્થે વાપરતો. આમ (એટલું એ) નથી જાણતો કે કદાચ યમનો દૂત એક ક્ષણમાં જ પહોંચી વળે (આવશે).

वृत्ति अथवोऽहवइ। અથવા નો અહવઇ

उदा० (२) अहवइ न सु-वंसहँ एह खोडि।

शब्दार्थ अहवइ—अथवा । न—न । सुवंसहँ—सुवंशानाम् । एह—एषा (=एष) । खोडि (दे.)—दोषः ।

छाया. अथवा न एष सुवंशानाम् दोषः ।

અથવા તો, કુલીનો માટે એ ખોડ નથી.

वृत्ति प्रायोऽधिकारात् । प्रायः अधिकारथी

ઉદા० (३) जाइज्जइ तहिँ देसडइ लब्भइ पिअहों पमाणु ।
जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥

शब्दार्थ जाइज्जइ—गम्यते । तहिँ—तस्मिन् । देसडइ—देशे । लब्भइ—लभ्यते । पिअहों—प्रियस्य । पमाणु—प्रमाणम् । जइ—यदि । आवइ—आगच्छति । तो—ततः । आणिअइ—आनीयते । अहवा—अथवा । तं—तद् । जि—एव । निवाणु—निर्वाणम् (=अन्त) ।

छाया तस्मिन् देशे गम्यते (यत्र) प्रियस्य प्रमाणम् लभ्यते । यदि (स) आगच्छति तत आनीयते । अथवा स एव अन्तः ।

તે દેશમાં જવાય છે (=જાઉં છું) (જ્યાં) પ્રિયના (સ્નેહનો) પુરાવો મળે. જો (તે) આવશે, તો (પાછો) લવાશે (=લાવીશ) નહીં તો, એ જ (મારું) નિર્વાણ (=મારો અંત)।

वृत्ति दिवो दिवें । दिवानो दिवें

ઉદા (४) दिवें दिवें गंगा-न्हाणु । (જુઓ ૩૯૯/૧).

वृत्ति सहस्य सहुँ । सहनो सहुँ

ઉદા० (५) जउ पवसन्तें न सहुँ गय न मुअ विओएँ तस्सु ।
लज्जिज्जइ संदेसडा दिन्तेहिँ सुहय-जणस्सु ॥

शब्दार्थ जउ—यतः । पवसन्तें—प्रवसता । न—न । सहुँ—सह । गय—गता । न—न । मुअ—मृता । विओएँ—वियोगेन । तस्सु—तस्य । लज्जिज्जइ—लज्ज्यते । संदेसडा—सन्देशान् । दिन्तेहिँ—ददद्भिः । सुहय-जणस्सु—सुभग-जनस्य ।

છાયા यतः प्रवसता सह न गता, तस्य वियोगेन न मृता, (तेन) प्रिय-
जनस्य सन्देशान् ददतीभिः (अस्माभिः) लज्ज्यते।

ન તો પ્રવાસે અમો તેની સાથે ગઈ, ન તો તેના વિયોગે મરી: (આથી) પ્રિયજન માટે સંદેશા દેતાં (અમને) લાજ આવે છે.

વૃત્તિ नहेर्नाहिं। नहिनो नाहिं।

ઉદા (६) एत्तहें मेह पिअन्ति जलु एत्तहें वडवानलु आवट्टइ।
पेक्खु गहीरिम सायरहों एक्क-वि कणिअ नाहिँ ओहट्टइ॥

શબ્દાર્થ एत्तहें—इत । मेह—मेघाः । पिअन्ति—पिबन्ति । जलु—जलम् । एत्तहें—इत । वडवानलु—वडवानलः । आवट्टइ (दे.)—विनाशयति । पेक्खु—प्रेक्षस्व । गहीरिम—गम्भीरिमाणम् । सायरहों—सागरस्य । एक्क-वि—एका अपि । कणिअ—कणिका । नाहिँ—नहि । ओहट्टइ (दे.)—हीयते ।

છાયા इतः मेघाः जलम् पिबन्ति । इत वडवानलः विनाशयति । सागरस्य गम्भीरिमाणं प्रेक्षस्व । एका अपि कणिका नहि हीयते ।

અહીં મેઘ જળ પીવે છે અહીં વડવાનલ વિનાશ કરે છે (ને છતાં) સાગરની ગંભીરતા (તો) જો! એક કણી પણ ઓછી થતી નથી!

૪૨૦ पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्व जि एम्वहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥

પશ્ચાત્, एवमेव, एव, इदानीम्, प्रत्युत, इतस्‌ના पच्छइ, एम्व, जि, एम्वहिं, पच्चलिउ, एत्तहे।

વૃત્તિ अपभ्रंशे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति । पश्चातः पच्छइ ।

અપભ્રંશમાં, પશ્ચાત્ વગેરેના પચ્છઇ વગેરે આદેશ થાય છે. પશ્ચાત્‌નો પચ્છઇ—

ઉદા (१) पच्छइ होइ विहाणु । (જુઓ ૩૬૨).

વૃત્તિ एवमेवस्य एम्व । एवमेवनो एम्व—

ઉદા૦ (२) एम्वहिँ सुरउ समत्तु। (જુઓ ૩૩૨।૨).

વૃત્તિ एवस म्व। एव નો म्व

ઉદા૦ (३) जाउ म जंतउ पल्लवह देक्खउँ कइ पय देइ।
हिअइ तिरिच्छी हउँ जि पर पिउ डंबरइँ करेइ॥

શબ્દાર્થ जाउ—यातु। म—मा। जंतउ—यान्तम्। पल्लवह—पल्लवत। देक्खउँ—पश्यामि। कइ—कति। पय—पदानि। देइ—ददाति। हिअइ—हृदये। तिरिच्छि—तिरश्चीना। हउँ—अहम्। जि—एव। पर—परम्। पिउ—प्रिय। डंबरइँ—डम्बराणि। करेइ—करोति।

છાયા यातु। यान्तम् मा पल्लवत। पश्यामि, कति पदानि ददाति (इति)। हृदये अहम् एव तिरश्चीना। परम् प्रियः डम्बराणि करोति॥

ભલે જાય. જતાને પલ્લવ પકડી ન રોકો. જોઉં છું (એ) કેટલાં ડગલાં દે છે (તે)! હું જ (તેના) હૃદયમાં આડી (પડેલી છું) પ્રિયતમ આડંબર (=ખાલી ચાળા) કરે છે.

વૃત્તિ इदानीम एम्वहिँ। इदानीम् નો एम्वहिँ

ઉદા૦ (४) हरि नच्चाविउ पंगणइ विम्हइ पाडिउ लोउ।
एम्वहिँ राह-पओहरहँ जं भावइ तं होउ॥

શબ્દાર્થ हरि—हरि। नच्चाविउ—नर्तितः। पंगणइ—प्राङ्गणे। विम्हइ—विस्मये। पाडिउ—पातितः। लोउ—लोकः। एम्वहिँ—इदानीम्। राह-पओहरहँ—राधा-पयोधरयो। जं—यद्। भावइ—भावयति। तं—तद्। होउ—भवतु।

છાયા हरिः प्राङ्गणे नर्तितः। लोकः विस्मये पातितः। इदानीम् राधा-पयोधरयोः यद् भावयति तद् भवतु।

હરિને આંગણામાં નચાવ્યા, (ને એમ) લોકોને વિસ્મય પમાડ્યો. હવે રાધાના પયોધરનું જે થાય (=થવું હોય) તે થાઓ!

વૃત્તિ प्रत्युतस्य पच्चलिउ। प्रत्युत નો पच्चलिउ.

छंद (५) साव-सलोणी गोरडी नवखी क-वि विस-गंठि।
मडु पच्चलिउ सो मरइ जासु न लग्गइ कंठि॥

शब्दार्थ साव-सलोणी—सर्व-सलावण्या। गोरडी—गौरी। नवखी—नवीना। क-वि—का अपि। विस-गंठि—विष-ग्रन्थिः। भडु—भटः। पच्चलिउ—प्रत्युत। सो—सः। मरइ—म्रियते। जासु—यस्य। न—न। लग्गइ—लगति। कंठि—कण्ठे।

छाया सर्व-सलावण्या गौरी का अपि नवीना विष-ग्रन्थिः। प्रत्युत सः भटः म्रियते यस्य कण्ठे (सा) न लगति।

સર્વાંગસુંદર ગોરી કોઈ અનોખી (=અનોખા પ્રકારની) વિષગાંઠ (=વછનાગ) છે. ઊલટું જેના કંઠે એ ન વળગે એ પ્રેમી મરે છે।

वृत्ति एवम् एम्वइँ। एवम्‌नो एम्वइँ

छंद (६) एम्वइँ मेह पिअंति जलु। (જુઓ ४१९।६)

४२१ विषण्णोक्त-वर्त्मनो वुन्न-वुत्त-विच्चं॥

વિષણ્ણ, ઉક્ત, વર્ત્મનના વુન્ન, વુત્ત, વિચ્ચ

वृत्ति अपभ्रंशे विषण्णादीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति। विषण्णस्य वुन्नः।
અપભ્રંશમાં, વિષણ્ણ વગેરેનો વુન્ન વગેરે આદેશ થાય છે. વિષણ્ણનો વુન્ન—

छंद (१) मइँ वुत्तउं तुहुँ धुरु धरहि कसरेहिँ विगुत्ताइँ।
पइँ विणु धवल न चडइ भरु एम्वइ वुन्नउ काइँ॥

शब्दार्थ मइँ—मया। वुत्तउं—उक्तम्। तुहुँ—त्वम्। धुरु—धुरम्। धरहि—धर। कसरेहिँ (तृ.)—गलिवृषभैः। विगुत्ताइँ (तृ.)—विनाटिता। पइँ—त्वया। विणु—विना। धवल—धवल। न—न। चडइ—आरोहति। भरु—भरः। एम्वइ—एवमेव। वुन्नउ—विषण्ण। काइँ—किम्।

छाया मया उक्तम् त्वम् धुरं धर। (वयम्) गलिवृषभैः विनाटिताः। (हे) धवल त्वया विना भरः न आरोहति। एवमेव किं विषण्णः।

મેં જાણ્યું, તું જ ધુંસરી ઉપાડ—અળિયા બળદોથી (અમે તો) થાક આવી ગયા। હે ધવલ (= વૃષભોત્તમ) તારા વિના ભાર નહીં ચડે. (તું) અમારાથી શું ખિન્ન થઈ ગયો?

વૃત્તિ उक्तस्य वुत्त । ઉક્તનો વુત્ત

ઉદા० (૨) मइँ वुत्तउँ। (જુઓ ઉપરનું ઉદાહરણ (૧))

વૃત્તિ वर्त्मनो विच्च । વર્ત્મનો વિચ્ચ

ઉદા० (૩) जं मणु विच्चि न माइ। (જુઓ ૩૫૦।૧)

४२२ शीघ्रादीनां वहिल्लादयः ॥

શીઘ્ર વગેરેના વહિલ્લ વગેરે

વૃત્તિ अपभ्रंशे शीघ्रादीनां वहिल्लादय आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, શીઘ્ર વગેરેના વહિલ્લ વગેરે આદેશ થાય છે.

ઉદા (૧) एक्कु कइअह-वि न आवहि अन्नु वहिल्लउ जाहि ।
मइँ मित्तडा प्रमाणिअउ पइँ जेहउ खलु नाहिँ ॥

શબ્દાર્થ एक्कु—एकम् । कइअह वि—कदा अपि । न—न । आवहि—आगच्छसि । अन्नु—अन्यद् । वहिल्लउ (दे.)—शीघ्रम् । जाहि—गच्छसि । मइँ—मया । मित्तडा—मित्र । प्रमाणिअउ—प्रमाणितम् । पइँ—त्वया । जेहउ—यादृश (=सदृश) । खलु—खल । नाहिँ—नहि ।

છાયા एकम् कदा अपि न आगच्छसि । अन्यद् शीघ्रम् गच्छसि । (हे) मित्र, मया प्रमाणितम् (यद्) त्वया सदृशः खलः नहि ।

એક તો ક્યારેય (=કેટલા સમયથી) આવતો નથી, બીજું જલદી ચાલ્યો જાય છે. હે મિત્ર, મને ખાતરી થઈ છે (કે) તારા જેવો દુષ્ટ (બીજો કોઈ) નથી.

વૃત્તિ झकटस्य घंघल । ઝઘડાનો ઘંઘલ

ઉદા० (૨) जिवँ सुपुरिस तिवँ घंघलइँ जिवँ नइ तिवँ वलणाइँ ।
जिवँ डुंगर तिवँ कोट्टरइँ हिआ विसूरहि काइँ ॥

શબ્દાર્થ जिवँ—यथा। सु-पुरिस—सु-पुरुषाः। तिवँ—तथा। घंघलइँ (दे.)—कलहाः (=कलहा)। जिवँ—यथा। नइ—नद्यः। तिवँ—तथा। वलणाइँ—वलनानि। जिवँ—यथा। डुंगर—गिरयः। तिवँ—तथा। कोट्टरइँ—कोटराणि। हिआ—(हे) हृदय। विसूरहि (दे.)—खिद्यसे। काइँ—किम्।

છાયા यथा सु-पुरुषाः तथा कलहाः। यथा नद्यः तथा वलनानि। यथा गिरयः तथा कोटराणि। (हे) हृदय, किं खिद्यसे।

જેમ સત્પુરુષો (હોય છે) તેમ કલહ (પણ હોય છે). જેમ નદીઓ હોય છે તેમ વળાંકો (પણ હોય છે). જેમ ડુંગર (હોય છે), તેમ કોટર (પણ હોય છે તો) હે હૃદય, શા ખિન્ન થાય છે?

વૃત્તિ अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टालः ॥ અસ્પૃશ્ય-સંસર્ગનો વિટ્ટાલ.

ઉદા० (૧) जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउँ तडि घल्लन्ति।
तहँ संखहँ विट्टालु पर फुक्किज्जन्त भमन्ति॥

શબ્દાર્થ जे—ये। छड्डेविणु—त्यक्त्वा। रयणनिहि—रत्ननिधिम्। अप्पउँ—आत्मानम्। तडि—तटे। घल्लन्ति (दे.)—क्षिपन्ति। तहँ—तेषाम्। संखहँ—शङ्खानाम्। विट्टालु (दे.)—अस्पृश्य-संसर्गः। पर—परम् (=केवलम्)। फुक्किज्जन्त—फूत्क्रियमाणाः। भमन्ति—भ्रमन्ति।

છાયા ये रत्ननिधिम् त्यक्त्वा आत्मानम् तटे क्षिपन्ति तेषाम् शङ्खानाम् अस्पृश्यसंसर्गः केवलम्। (ते) फूत्क्रियमाणाः भ्रमन्ति।

જેઓ રત્નનિધિ (=૧ સમુદ્ર, ૨ રત્નનો ભંડાર) છોડીને પોતાને કાંઠા પર ફેંકે છે, તે શંખોનો કેવળ વટાળ જ થાય છે: તેઓ ફુંકાતા ભમે છે.

વૃત્તિ भयस्य द्रवक्कः। ભયનો દ્રવક્ક.

ઉદા (૨) दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ संचि म एक्कु वि द्रम्मु।
को वि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु॥

શબ્દાર્થ दिवेहिँ—दिवसैः। विढत्तउँ (दे.)—अर्जितम्। खाहि—खाद। वढ (दे.)—मूर्ख। संचि—संचिनु। म—मा। एक्कु वि—एकम् अपि। द्रम्मु—

द्रम्मम्। को-वि—कः अपि (=किम् अपि)। द्रवक्कउ (दे.)—भयम्। सो—स (=तद्)। पडइ—पतति। जेण—येन। समप्पइ—समाप्यते। जम्मु—जन्म।

छाया मूर्ख, दिवसै अर्जितम् खाद। एकम् अपि द्रम्मम् मा संचिनु। कम् अपि तद् भयम् पतति, येन जन्म समाप्यते।

મૂર્ખ, દિવસે દિવસનું રળેલું ખાઈ નાખ. એક પણ દ્રમ્મ સંઘર મા. (કેમ કે અચાનક) કોઈક એવું સંકટ પડે છે કે જેથી જીવન સમાપ્ત (જ) થઈ જાય છે!

वृत्ति आत्मीयस्य अप्पण ॥ आत्मीयनो अप्पण

ઉદા० (५) फोडेंति जे हियडउँ अप्पणउँ। (જુઓ ૩૫૦।૨).

वृत्ति दृष्टेः द्रेहिः। दृष्टिनो द्रेहि

ઉદા० (६) एक्कमेक्कउँ जइ-वि जोएदि।

हरि सुट्ठु सव्वायरेण तो वि द्रेहि जहिँ कहिँ-वि राही।

को सक्कइ संवरेवि दड्ढ-नयण नेहेँ पलुट्टा ॥

शब्दार्थ एक्कमेक्कउं—एकैकम्। जइ-वि—यदि अपि। जोएदि—पश्यति। हरि—हरिः। सुट्ठु—सुष्ठु। सव्वायरेण—सर्वादरेण। तो-वि—तत् अपि। द्रेहि—दृष्टिः। जहिँ—यत्र। कहिँ-वि—कुत्र अपि। राही—राधिका। को—कः। सक्कइ—शक्नोति। संवरेवि—संवरीतुम्। दड्ढ-नयण—दग्ध-नयने। नेहें—स्नेहेन। पलुट्टा—पर्यस्ते (=व्याकुलिते)।

छाया यदि अपि हरिः एकैकम् सुष्ठु सर्वादरेण पश्यति तत् अपि (तस्य) दृष्टिः (तत्र) यत्र कुत्र अपि राधिका। स्नेहेन व्याकुलिते दग्ध-नयने संवरीतुम् कः शक्नोति।

જો કે કૃષ્ણ એકેએક (વસ્તુ)ને સારી રીતે અને પૂરા આદરથી જુએ છે તો પણ (તેની) દૃષ્ટિ (તો) જ્યાં ક્યાંક પણ રાધિકા (હોય, ત્યાં જ હોય છે). સ્નેહે વ્યાકુળ બનેલાં બળ્યાં નયનને કોણ રોકી શકે!

वृत्ति गाढस्य निव्वड । ગાઢનો નિવ્વડ

ઉદા० (७) विहवें कस्सु थिरत्तणउँ जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।
सो लेहडउ पठाविअइ जो लग्गइ निव्वट्टु ॥

शब्दार्थ विहवें–विभवे । कस्सु–कस्य । थिरत्तणउँ–स्थिरत्वम् । जोव्वणि–यौवने । कस्सु–कस्य । मरट्टु (दे.)–गर्वः । सो–स । लेहडउ–लेख । पठाविअइ–प्रस्थाप्यते (=प्रेष्यते) । जो–य । लग्गइ–लगति । निव्वट्टु (दे.)–गाढम् ।

छाया विभवे कस्य स्थिरत्वम् । यौवने कस्य गर्वः । स लेखः प्रस्थाप्यते (=प्रेष्यते), यः गाढम् लगति ।

વૈભવની અંદર સ્થિરતા કોને હોય છે? યૌવનની અંદર ગર્વ કોને હોય છે? (એટલે) એવો પત્ર પાઠવવો, જે ગાઢ (=અત્યંત) ચોંટી જાય.

वृत्ति असाधारणस्य सड्ढल । અસાધારણનો સડ્ઢલ.

ઉદા (८) कहिँ ससहरु कहिँ मयरहरु कहिँ बरिहिणु कहिँ मेहु ।
दूर-ठिआहँ-वि सज्जणहँ होइ असड्ढलु नेहु ॥

शब्दार्थ कहिँ–कुत्र । ससहरु–शशधरः । कहिँ–कुत्र । मयरहरु–मकरगृहः । कहिँ–कुत्र । बरिहिणु–बर्ही । कहिँ–कुत्र । मेहु–मेघः । दूर-ठिआहँ वि–दूर-स्थितानाम् अपि । सज्जणहँ–सज्जनानाम् । होइ–भवति । असड्ढलु (दे.)–असाधारण । नेहु–स्नेह ।

छाया कुत्र शशधरः कुत्र मकरगृहः । कुत्र बर्ही कुत्र मेघः । दूर-स्थितानाम् अपि सज्जनानाम् असाधारणः स्नेहः भवति ।

ક્યાં ચંદ્ર ને ક્યાં સાગર? ક્યાં મોર ને ક્યાં મેઘ? દૂર રહેલા સજ્જનો વચ્ચે પણ અસાધારણ સ્નેહ હોય છે.

वृत्ति कौतुकस्य कोड्ड । કૌતુકનો કોડ્ડ

ઉદા० (९) कुंजरु अन्नहँ तरुअरहँ कोड्डेण घल्लइ हत्थु ।
मणु पुणु एक्कहिँ सल्लइहिँ जइ पुच्छह परमत्थु ॥

શબ્દાર્થ કુંજરુ—કુઞ્જર । अन्नहं—अन्येषाम् । तरुअरहं—तरुवराणाम् । कोड्डेण—कौतुकेन । घल्लइ—क्षिपति । हत्थु—हस्त । मणु—मन । पुणु—पुन । एक्कहिं—एकस्याम् । सल्लइहिं—सल्लक्याम् । जइ—यदि । पुच्छह—पृच्छथ । परमत्थु—परमार्थम् ।

છાયા कुञ्जर अन्येषाम् तरुवराणाम् (उपरि) कौतुकेन हस्तः क्षिपति । (तस्य) मनः पुनः एकस्याम् सल्लक्याम् यदि परमार्थम् पृच्छथ ।

કુંજર બીજા તરુવરો (પર તો) કૌતુકથી સૂંઢ નાખે છે પણ (તેનું) મન, જો ખરું પૂછો તો એક સલ્લકીમાં જ છે.

વૃત્તિ क्रीडाया खेड्ड । ક્રીડાનો ખેડ્ડ

ઉદા० (१०) खेड्डयं कयमम्हेहिं निच्छयं किं पयंपह ।
अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिय ॥

શબ્દાર્થ खेड्डयं—क्रीडा । कयमम्हेहिं—कृतम् (=कृता) अस्माभिः । निच्छयं—निश्चय । किं—किम् । पयंपह=कथयथ । अणुरत्ताउ—अनुरक्ता । भत्ताउ—भक्ता । अम्हे—अस्मान् । मा—मा । चय—त्यज । सामिय—स्वामिन् ।

છાયા अस्माभिः निश्चयं क्रीडा कृता । किं कथयथ । स्वामिन्, अस्मान् अनुरक्ता भक्ता मा त्यज ।

શું કહો છો? નિશ્ચે અમે તો (એ) રમત કરી હતી. સ્વામી, (તારી) ભક્ત ને અનુરક્ત એવી અમને તજી ન દે.

વૃત્તિ रम्यस्य रवण्ण । રમ્યનો રવણ્ણ

ઉદા० (११) सरिहिं सरेहिं न सरवरेहिं न-वि उज्जाण-वणेहिं ।
देस रवण्णा होंति वढ निवसंतेहिं सुअणेहिं ॥

શબ્દાર્થ सरिहिं—सरिद्भिः । न—न । सरेहिं—सरोभिः । न—न । सरवरेहिं—सरोवरैः । न-वि—न अपि । उज्जाण-वणेहिं—उद्यान-वनैः । देस—देशा । रवण्णा—रम्या । होंति—भवन्ति । वढ (दे.)—मूर्ख । निवसंतेहिं—निवसद्भिः । सुअणेहिं—सुजनैः ।

छाया मूर्ख, न सरिद्भिः, न सरोवरैः, न अपि उद्यान-वनैः, (अपि तु) निवसद्भिः सुजनैः एव देशाः रम्याः भवन्ति ।

મૂર્ખ, દેશો રમણીય થાય છે તે ત્યાં વસતા સજ્જનોને લીધે, નહીં કે નદીઓને લીધે, નહીં તળાવોને, નહીં સરોવરોને, નહીં ઉદ્યાનો ને વનોને લીધે।

वृत्ति अद्भुतस्य ढक्करि । અદ્ભુતનો ઢક્કરિ

ઉદા० (१२) हिअडा पइँ एहु बोल्लिअउ महु अग्गइ सय-वार ।
'फुट्टिसु पिएँ पवसन्तेँ हउँ' भण्डय ढक्करि-सार ॥

શબ્દાર્થ हिअडा—हृदय। पइँ—त्वया । एहु—एतद् । बोल्लिअउ—कथितम् । महु—मम । अग्गइ—अग्रे । सय-वार=शत-वारम् । फुट्टिसु—स्फुटिष्यामि । पिएँ—प्रिये । पवसन्तेँ—प्रवसति । हउँ—अहम् । भण्डय (दे.)—निर्लज्ज । ढक्करि (दे.)-सार—अद्भुत-सार ।

छाया हृदय निर्लज्ज अद्भुत-सार, मम अग्रे त्वया शत-वारम् एतद् कथितम् 'प्रिये प्रवसति अहम् स्फुटिष्यामि' (इति) ।

હે હૃદય, નિર્લજ્જ! અદ્ભુત શક્તિ વાળા! તેં મારી આગળ સો સો વાર એવું કહ્યું કે પ્રિયતમ પ્રવાસે જતાં હું ફૂટી જઈશ।

वृत्ति हे सखीत्यस्य हेल्लि । હે સખીનો હેલ્લિ

ઉદા० (१३) हेल्लि म झङ्खहि आलु । (જુઓ ૩૭૯।૨)

वृत्ति पृथक् पृथगित्यस्य जुअंजुअ । પૃથક્‌પૃથક્‌નો જુઅંજુઅ

ઉદા० (१४) एक्क कुडुल्ली पञ्चहिँ रुद्धी तहँ पञ्चहँ-वि जुअंजुअ बुद्धी ।
बहिणुएँ तं घरु कहि किवँ नन्दउ जेत्थु कुडुम्बउँ अप्पण-छन्दउँ ॥

શબ્દાર્થ एक्क—एका । कुडुल्ली—कुटी । पञ्चहिँ—पञ्चभिः । रुद्धी—रुद्धा । तहँ—तेषाम् । पञ्चहँ-वि—पञ्चानाम् अपि । जुअंजुअ—पृथक् पृथक् । बुद्धी—बुद्धिः । बहिणुएँ—भगिनि । तं—तद् । घरु—गृहम् । कहि—कथय । किवँ—कथम् । नंदउ—नन्दतु । जेत्थु—यत्र । कुडुम्बउँ—कुटुम्बकम् । अप्पण छन्दउँ—आत्म-छन्दकम् ।

छाया एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा। तेषाम् पञ्चानाम् पृथक्पृथक् बुद्धिः। भगिनि कथय, यत्र कुटुम्बम् आत्म-छन्दकम् तद् गृहम् कथम् नन्दतु।

એક ઝૂંપડી ને પાંચ જણે રોકી, (ને) એ પાંચેની (પાંચી) જુદીજુદી બુદ્ધિ! બહેન, કહે, જ્યાં કુટુંબ (બધું) પોતપોતાના ભાવનું હોય, તે ઘર કેમ સુખી થાય!

वृत्ति मूढस्य नालिअ-वढौ। મૂઢના નાલિઅ ને વઢ.

उदा० (१५) जो पुणु मणि-जि खसप्फसिहूअउ
चिंतइ देइ न दम्मु न रूअउ।
रइवस-भमिरु करग्गुल्लालिउ
घरहिँ-जि कोंतु गुणइ सो नालिउ॥

शब्दार्थ जो—य। पुणु—पुन। मणि-जि—मनसि एव। खसप्फसिहूअउ (दे.)—व्याकुलीभूत। चिंतइ—चिन्तयति। देइ—ददाति। न—न। दम्मु—द्रम्मम्। न—न। रूअउ—रूपकम्। रइवस-भमिरु—रतिवश-भ्रमणशील। करग्गुल्लालिउ—कराग्रोल्लालितम्। घरहिँ-जि—गृहे एव। कोंतु—कुन्तम्। गुणइ—गुणयति। सो—स। नालिउ (दे.)—मूर्ख।

छाया यः पुन रतिवश-भ्रमणशीलः व्याकुलीभूत मनसि एव चिन्तयति न (तु) द्रम्मम् रूपक (वा) ददाति, सः मूर्खः कराग्रोल्लालितम् कुन्तम् गृहे एव गुणयति।

રતિવિવશ (કામાર્ત) ભમ્યા કરતો જે કોઈ વ્યાકુળ બની, (આપવાનું) મનમાં જ વિચારે—પણ દ્રમ્મ કે રૂપિયો આપે નહીં, તે મૂર્ખ ઘરમાં (રહીને જ) હાથથી ઉછાળી ભાલું (વાપરવાનો) અભ્યાસ કરે છે.

उदा० (१६) दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ। (જુઓ ४२२।४).

वृत्ति नवस्य नवख। નવનો નવખ

उदा० (१७) नवखी कवि विस-गंठि। (જુઓ ४२ ।६).

वृत्ति अवस्कन्दस्य दडवड। અવસ્કન્દનો દડવડ.

ઉદા (१८) चलेंहिँ वलन्तेंहिँ लोअणेंहिँ जे तँइँ दिट्ठा बालि।
तहिँ मयरद्धय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि॥

શબ્દાર્થ चलेंहिँ—चलाभ्याम्। वलन्तेंहिँ—वलमानाभ्याम्। लोअणेंहिँ—लोचनाभ्याम्। जे—ये। तँइँ—त्वया। दिट्ठा—दृष्टाः। बालि—बाले। तहिँ—तेषु। मयरद्धय-दडवडउ (दे.)—मकरध्वजावस्कन्दः। पडइ—पतति। अपूरइ—अपूर्णे। कालि—काले।

છાયા बाले चलाभ्याम् वलमानाभ्याम् लोचनाभ्याम् ये त्वया दृष्टाः तेषु मकरध्वजावस्कन्दः अपूर्णे काले पतति।

હે બાળા, ચંચળ ને ફરતાં લોચનોથી—જેમને તેં જોયા હોય, તેમના પર કામદેવનો છાપો અધૂરે કાળે (=અકાળે, કાચી વયમાં જ) પડે છે.

वृत्ति यद्यर्थे छुडु। यदिने छुडु

ઉદા० (१९) छुडु अग्घइ ववसाउ। (જુઓ ૩૮૫।१)

वृत्ति सम्बन्धिनः केर-तणौ।

सम्बन्धिना केर ने तण

ઉદા० (२०) गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्चिन्तइँ हरिणाइँ।
जसु केरएँ हुंकारडएँ मुहहुँ पडन्ति तृणाइँ।

શબ્દાર્થ गयउ—गतः। सु—सः। केसरि—केसरी। पिअहु—पिबत। जलु—जलम्। निच्चिन्तइँ—निश्चिन्ताः। हरिणाइँ—हरिणाः। जसु—यस्य। केरएँ—सम्बन्धिना। हुंकारडएँ—हुङ्कारेण। मुहहुँ—मुखेभ्यः। पडन्ति—पतन्ति। तृणाइँ—तृणानि।

છાયા हरिणाः, निश्चिन्ताः जलम् पिबत। सः केसरी गतः यस्य सम्बन्धिना हुङ्कारेण मुखेभ्यो तृणानि पतन्ति।

હે હરણો, નિશ્ચિંત (થઈને) જળ પીઓ. જેના હુંકારે મોઢામાંથી તરણાં પડે (=પડતાં), તે કેસરી (તો) ચાલ્યો ગયો.

ઉદા (२१) अह भग्गा अम्हहँ तणा। (જુઓ ૩૭૯।૪)

वृत्ति मा भैषीरित्यस्य मब्भीसेति स्त्रीलिङ्गम् ।

मा भैषी: એનો સ્ત્રીલિંગ मब्भीस

ઉદા० (२२) सत्थावत्थहँ आलवणु साहु-वि लोउ करेइ ।
आदन्नहँ मब्भीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥

શબ્દાર્થ सत्थावत्थहँ—स्वस्थावस्थानाम् । आलवणु—आलपनम् । साहु-वि—सर्वः अपि । लोउ—लोकः । करेइ—करोति । आदन्नहँ=आर्तानाम् । मब्भीसडी—मा भैषी । जो—य: । सज्जणु—सज्जनः । सो—स । देइ—ददाति ।

છાયા स्वस्थावस्थानाम् (प्रति) सर्वः अपि लोकः आलपनम् करोति । आर्तानाम् (तु) यः सज्जनः स (एव) मा भैषी (इति) ददाति ।

— સ્વસ્થ અવસ્થાવાળા સાથે (તો) સૌ કોઈ વાત કરે છે (પણ) દુઃખીઓને (તો) જે સજ્જન હોય તે (જ) અભયવચન (=આશ્વાસન) આપે છે.

वृत्ति यद् यद् दृष्टं तद् तदित्यस्य जाइट्ठिआ ।

यद् यद् दृष्टं तद्નો जाइट्ठिआ.

ઉદા० (२३) जइ रच्चसि जाइट्ठिअएँ हिअडा मुद्ध-सहाव ।
लोहें फुट्टणएण जिवँ घणा सहेसइ ताव ॥

શબ્દાર્થ जइ—यदि । रच्चसि—रज्यसे । जाइट्ठिअएँ—यद् यद् दृष्टं तेन तेन । हिअडा—हृदय । मुद्ध-सहाव—मुग्ध-स्वभाव । लोहें—लोहेन । फुट्टणएण—स्फुटनशीलेन । जिवँ—यथा इव । घणा—बहवः । सहेसइ—सहिष्यते । ताव—तापाः ।

છાયા मुग्ध-स्वभाव हृदय यदि यद् यद् दृष्टं तेन तेन रज्यसे, (तर्हि) स्फुटनशीलेन लोहेन इव बहवः तापाः सहिष्यते ।

હે મુગ્ધ સ્વભાવવાળા હૃદય, જો જે જે દીઠું તેમાં તેમાં (તું) રાચીશ (=આસક્ત થઈશ) (તો) તડકવા લોઢાની જેમ (તારે) ઘણા તાપ (=૧ તાપ, ૨ દુઃખ) સહેવા પડશે.

४२३ हुहुरु-घुग्घादयः शब्द-चेष्टानुकरणयोः ॥

હુહુરુ ઘુગ્ઘ વગેરે શબ્દ ને ચેષ્ટાના અનુકરણ માટે.

वृत्ति अपभ्रंशे हुहुर्वादयः शब्दानुकरणे घुग्घादयश्चेष्टानुकरणे यथासंख्यं प्रयोक्तव्याः ।

અપભ્રંશમાં, અનુક્રમે શબ્દાનુકરણ માટે હુહુરુ વગેરે, ને ચેષ્ટાનુકરણ માટે ઘુગ્ઘ વગેરે પ્રયોજવા.

ઉદા० (१) मइँ जाणिउ बुड्डिसु हउँ पेम्म-द्रहि हुहुरु-त्ति ।
नवरि अचिंतिय संपडिय विप्पिय-नाव झडत्ति ॥

शब्दार्थ मइँ—मया। जाणिउ—ज्ञातम्। बुड्डिसु (दे.)—मंक्ष्यामि। हउँ—अहम्। पेम्म-द्रहि—प्रेम-ह्रदे। हुहुरु-त्ति—'हुहुरु' इति शब्दं कृत्वा। नवरि (दे.)—परन्तु। अचिंतिय—अचिन्तिता। संपडिय—संपतिता (=संप्राप्ता)। विप्पिय-नाव—विप्रिय-नौः। झडत्ति—झटिति।

छाया मया ज्ञातम्, अहम् प्रेम-ह्रदे 'हुहुरु' इति शब्दं कृत्वा मंक्ष्यामि (इति)। परन्तु अचिन्तिता झटिति विप्रिय-नौः संप्राप्ता।

મેં જાણ્યું કે હું પ્રેમના ધરામાં ખળભળ કરતી ડૂબી જઈશ. ત્યાં તો ઓચિંતી (પ્રિયના) અપ્રિય રૂપ નૌકા ઝટ દઈને આવી ગઈ।

वृत्ति आदि-ग्रहणात्। સૂત્રનો આદિ (શબ્દ) લેતાં

ઉદા० (२) खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुंटेहिं ।
एवँइ होइ सुहच्छडी पिएँ दिट्ठेँ नयणेहिं ॥

शब्दार्थ खज्जइ—खाद्यते। नउ—न। कसरक्केहिं—'कसरक्क' इति शब्दं कृत्वा। पिज्जइ—पीयते। नउ—न। घुंटेहिं—'घुंट' इति शब्दं कृत्वा। एवँइ—एवमेव। होइ—भवति। सुहच्छडी—सुखासिका। पिएँ—प्रियेण। दिट्ठेँ—दृष्टेन। नयणेहिं—नयनाभ्याम्।

छाया 'कसरक्क' इति शब्दं कृत्वा न खाद्यते। 'घुंट' इति शब्दं कृत्वा न पीयते। एवमेव नयनाभ्याम् दृष्टेन प्रियेण सुखासिका भवति।

કસરક્ક કસરકા (=બચ બચ) ખવાતો નથી, કે 'ઘટ ઘટ' પિવાતો નથી. પ્રિયતમને (આવી) એમ જ—(માત્ર) નયનો વડે જોવાથી (જ) સુખશાન્તિ થાય છે

વૃત્તિ इत्यादि । વગેરે

ઉદા० (३) अज्ज वि नाहु महु ज्जि घरि सिद्धत्था वन्देइ ।
ताउं जि विरहु गवक्खेहिं मक्कडु-घुग्घिउ देइ ॥

શબ્દાર્થ अज्ज वि–अद्य अपि । नाहु–नाथः । महु ज्जि–मम एव । घरि–गृहे । सिद्धत्था–सिद्धार्थान् (=सर्षपान्) । वन्देइ–वन्दते । ताउं जि–तावत् एव । विरहु–विरहः । गवक्खेहिं–गवाक्षेषु । मक्कडु-घुग्घिउ (दे)–मर्कट-चेष्टा । देइ–ददाति ।

છાયા अद्य अपि नाथः मम एव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते । तावत् एव विरहः गवाक्षेषु मर्कट-चेष्टां ददाति ।

હજી તો પતિ (મારા) ઘરમાં જ સરસવને વંદે છે; (પણ) એટલામાં જ વિરહ ગવાક્ષમાંથી વાંદરચાળા કરી રહ્યો છે!

વૃત્તિ आदि-ग्रहणात् । (સૂત્રનો) आदि (શબ્દ) લેતાં:

ઉદા० (४) सिरि जर-खण्डी लोअडी गलि मणिअडा न वीस ।
तो वि गोट्ठडा कराविआ मुद्धए उट्ठ-बईस ॥

શબ્દાર્થ सिरि–शिरसि । जर-खण्डी–जरा-खण्डिता । लोअडी–लोमपटी । गलि–गले । मणिअडा–मणयः । न–न । वीस–विंशतिः । तो वि–तद् अपि । गोट्ठडा–गोष्ठाः । कराविआ–कारिताः । मुद्धए–मुग्धया । उट्ठ-बईस–उत्थानोपवेशनम् ।

છાયા शिरसि जरा-खण्डिता लोमपटी, गले (च) मणयः न विंशतिः (अपि) । तद् अपि मुग्धया गोष्ठाः उत्थानोपवेशनम् कारिताः ।

માથે (હતી) જીર્ણ ફાટેલી ઓઢણી, (ને) ગળામાં (પૂરા) વીસ મણકા (પણ) ન (હતા). (ને) તોયે મુગ્ધાએ ગોઠને ઉઠબેસ કરાવી!

વૃત્તિ इत्यादि । વગેરે

૪૨૪ घंइ-मादयोऽनर्थकाः ।

ઘંઇ વગેરે અર્થ વગરના.

वृत्ति अपभ्रंशे घंइमित्यादयो निपाता अनर्थकाः प्रयुज्यन्ते ।

અપભ્રંશમાં અર્થ વગરના ઘંઇ વગેરે નિપાતો પ્રયોજાય છે

ઉદા૦ अम्मडि पच्छायावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
घंइ विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहों कालि ॥

શબ્દાર્થ अम्मडि—अम्ब । पच्छायावडा—पश्चात्ताप । पिउ—प्रिय । कलहिअउ—कलहायित । विआलि—विकाले । घंइ—(पादपूरणे) नूनम् । विवरीरी—विपरीता । बुद्धडी—बुद्धि । होइ—भवति । विणासहों—विनाशस्य । कालि—काले ।

છાયા अम्ब, (मे) पश्चात्तापः (यद्) प्रियः विकाले कलहायितः । नूनम् विनाशस्य काले बुद्धिः विपरीता भवति ।

માડી, (મને) પસ્તાવો (થાય છે કે) પ્રિયતમ સાથે સાંજના (મેં) કજિયો કર્યો. ખરે! વિનાશ કાળે બુદ્ધિ વિપરીત થાય છે.

वृत्ति आदि—ग्रहणात् खाइं इत्यादयः ।

આદિ લેતાં ખાઇં વગેરે

૪૨૫ तादर्थ्ये केहिं-तेहिं-रेसि-रेसिं-तणेणाः ॥

તે માટે અર્થે કેહિં, તેહિં, રેસિ રેસિં તણેણ.

वृत्ति अपभ्रंशे तादर्थ्ये द्योत्ये केहिं, तेहिं, रेसि, रेसिं तणेण इत्येते पञ्च निपाता प्रयोक्तव्या ॥

અપભ્રંશમાં, તે માટે અર્થે સૂચવવા કેહિં તેહિં રેસિ, રેસિં ને તણેણ એવા પાંચ નિપાત પ્રયોજવા.

ઉદા (૧) ढोल्ला एह परिहासडी अइ भण कवणहिं देसि ।
हउं झिज्जउं तउ केहिं पिअ तुहुं पुणु अन्नहें रेसि ॥

શબ્દાર્થ ढोल्ला (दे.)—प्रियतम । एह—एषा । परिहासडी—परिभाषा । अइ—अयि । भण—भण (=कह) । कवणहिं—कस्मिन् । देसि—देशे ।

हउँ—अहम्। झिज्जउँ—क्षिये। तउ—तव। केहिँ—कृते। पिअ—प्रिय।
तुहुँ—त्वम्। पुणु—पुनः। अन्नहिँ—अन्यस्याः। रेसि—कृते।

छाया अयि प्रियतम, वद। एषा परिभाषा (=रीतिः) कस्मिन् देशे (वर्तते)—
अहम् तव कृते क्षिये त्वम् पुनः अन्यस्याः कृते।

હે પ્રિયતમ, કહે (તો ખરો) આ રીત કયા દેશમાં (હોય છે)?—
હું તારે માટે ક્ષીણ થાઉં ને તું બીજી માટે!

वृत्ति एवं तेहिं-रेसिमावुदाहार्यौ।
એ જ પ્રમાણે તેહિં ને રેસિંનાં ઉદાહરણ આપવાં.

ઉદા० (२) वड्डत्तणहों तणेण। (જુઓ ૩૬૬।૧).

४२६ पुनर्विनः स्वार्थे डुः॥
પુનર્ વિનાને સ્વાર્થિક ડિત્ ઉ.

वृत्ति अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताभ्याम् परः स्वार्थे डुः प्रत्ययो भवति।
અપભ્રંશમાં, પુનર્ ને વિના એ બેની પછી સ્વાર્થિક ડિત્ ઉ પ્રત્યય આવે છે.

ઉદા० (१) सुमरिज्जइ तं वल्लहउँ जं वीसरइ मणाउँ।
जहिँ पुणु सुमरणु जाउ गउ तहो नेहहो कइँ नाउँ॥

शब्दार्थ सुमरिज्जइ—स्मर्यते। तं—तद्। वल्लहउँ—वल्लभम्। जं—यद्।
वीसरइ—विस्मर्यते। मणाउँ—मनाक्। जहिँ—यत्र। पुणु—पुनः। सुमरणु—
स्मरणम्। जाउ—जातम्। गउ—गतम्। तहो—तस्य। नेहहो—स्नेहस्य।
कइँ—किम्। नाउँ—नाम।

छाया (यद्) स्मर्यते मनाक् (एव) विस्मर्यते तद् वल्लभम्। यत्र पुनः
स्मरणम् जातम् (च) गतम् तस्य स्नेहस्य किम् नाम।

(ખરું) વલ્લભ તો તે (કહેવાય કે જેનું સતત) સ્મરણ રહે, ને
(જે) જરાક (જ) વિસરાય. પણ જ્યાં સ્મરણ થયું તેવું જ ગયું
(એવું હોય), તેવા સ્નેહને શું નામ (આપવું)?

ઉદા (२) विणु जुज्झें न वलाहुं। (જુઓ ૩૮૬।૧)

४२७　**अवश्यमो डें-डौ ॥**

अवश्यम्‌नो डित् एं, अ.

वृत्ति अपभ्रंशे अवश्यम स्वार्थे डें ड इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

અપભ્રંશમાં, અવશ્યમ્‌ને સ્વાર્થિક ડિત् एं, अ એ બે પ્રત્યયો લાગે છે.

ઉદા० (१) जिब्भिन्दिउ नायगु वसिकरहु　जसु अधिन्नइँ अन्नइँ ।
　　मूलि विणट्ठइ तुंबिणिहे　अवसें सुक्कहिँ पण्णइँ ॥

શબ્દાર્થ जिब्भिन्दिउ—जिह्वेन्द्रियम् । नायगु—नायकम् । वसिकरहु—वशीकुरुत । जसु—यस्य । अधिन्नइँ—अधीनानि । अन्नइँ—अन्यानि । मूलि—मूले । विणट्ठइ—विनष्टे । तुंबिणिहे—तुम्बिन्याः । अवसें—अवश्यम् । सुक्कहिँ—शुष्काणि भवन्ति । पण्णइँ—पर्णानि ।

છાયા जिह्वेन्द्रियम् नायकम् वशीकुरुत यस्य अन्यानि अधीनानि ।
तुम्बिन्याः मूले विनष्टे पर्णानि अवश्यम् शुष्काणि भवन्ति ।

બીજાં જેને અધીન છે (તે) જીહ્વેન્દ્રિય (રૂપી) નાયક ને (જ) વશ કરો. તુંબડીનું મૂળ વિનષ્ટ થતાં (તેનાં) પાન અવશ્ય (=આપ મેળે જ) સુકાઈ જાય છે.

ઉદા० (२) अवस न सुअहिँ सुहच्छिअहिँ । (જુઓ ૩૭૬।૨)

४२८　**एकशसो डिः ।**

एकशस्‌नो डित् इ

वृत्ति अपभ्रंशे एकशस्शब्दात् स्वार्थे डिर्भवति ।

અપભ્રંશમાં, एकशस् એ શબ્દને સ્વાર્થે ડિત् इ લાગે છે.

ઉદા एक्कसि सील-कलंकिअहँ　देज्जहिँ पच्छित्ताइँ ।
　　जो पुणु खंडइ अणुदिअहु　तसु पच्छित्तें काइँ ।

શબ્દાર્થ एक्कसि—एकशः । सील-कलंकिअहँ—शील-कलङ्कितानाम् । देज्जहिँ—दीयन्ते । पच्छित्ताइँ—प्रायश्चित्तानि । जो—यः । पुणु—पुनः । खंडइ—खण्डयति । अणुदिअहु—अनुदिवसम् । तसु—तस्य । पच्छित्तें—प्रायश्चित्तेन । काइँ—किम् ।

છાયા एकशः शीलकलङ्कितानाम् प्रायश्चित्तानि दीयन्ते । यः पुनः अनुदिवसम् (शीलम्) खण्डयति तस्य प्रायश्चित्तेन किम् ।

એક વાર શીલ કલંકિત કર્યું હોય તેમને પ્રાયશ્ચિત્તો અપાય. પણ જે રોજેરોજ (શીલ) ખંડિત કરે તેને પ્રાયશ્ચિત્ત (આપ્યે) શું (વળે) ?

૪૨૯ अ-डड-डुल्लाः स्वार्थिक-क-लुक् च ॥

अ, डित् अड, डित् उल्ल અને સ્વાર્થિક कનો લોપ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे नाम्नः परतः स्वार्थे 'अ' 'डड' 'डुल्ल' इत्येते त्रयः प्रत्यया भवन्ति तत्सन्नियोगे स्वार्थे क-प्रत્યयस्य लोपश्च ।

અપભ્રંશમાં, નામની પછી સ્વાર્થિક अ, डित् अड, डित् उल्ल એ ત્રણ પ્રત્યયો આવે છે અને તેમના સંયોગે સ્વાર્થિક क પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ઉદા૦ (૧) विरहानल-जाल-करालिअउ पहिउ पंथि जं दिट्ठउ ।
तं मेलवि सव्वहिं पंथिअहिं सो-जि किअउ अग्गिट्ठउ ॥

શબ્દાર્થ विरहाणल-जाल-करालिअउ—विरहानल-ज्वाला करालितकः (= पीडित) । पहिउ—पथिकः । पंथि—पथि । जं—यद् । दिट्ठउ—दृष्टकः (= दृष्ट) । तं—तद् । मेलवि—मिलित्वा । सव्वहिं—सर्वैः । पंथिअहिं—पथिकैः । सो-जि—स एव । किअउ—कृतकः (= कृत) । अग्गिट्ठउ= अग्निष्ठिकः (= अग्निस्थानी) ।

છાયા यद् विरहानल-ज्वाला-पीडितः पथिकः पथि दृष्टः, तद् सर्वैः पथिकैः मिलित्वा सः एव अग्निस्थानी कृतः ।

વિરહાનલની જ્વાલાથી પીડિત (કોઈ) પથિકને માર્ગમાં જોયો એટલે સર્વ પથિકોએ મળીને તેને જ અગીઠી (=સગડી) કર્યો !

વૃત્તિ डड । डित् अड ।

ઉદા૦ (૨) महु कंतहो बे दोसडा । (જુઓ ૩૭૯।૨).

વૃત્તિ डुल्ल । डित् उल्ल ।

ઉદા૦ (૩) एक्क कुडुल्ली पंचहिं रुद्धी । (જુઓ ૪૨૨।૧૪).

४३० योगजाश्चैषाम् ॥

અને તેમના સંયોગથી બનેલા.

वृत्ति अपभ्रंशे अडडडुल्लानां योगभेदेभ्यो ये जायन्ते 'डडअ' इत्यादयः प्रत्ययास्तेऽपि स्वार्थे प्रायः भवन्ति । डडअ ।

અપભ્રંશમાં, અ ડિત્ અડ ને ડિત્ ઉલ્લના ભિન્ન ભિન્ન સંયોગથી જે ડિત્ અડઅ વગેરે પ્રત્યયો બને છે તે પણ પ્રાયઃ સ્વાર્થે લાગે છે (જેમ કે) ડિત્ અડઅ—

ઉદા० (१) फोडेंति जे हियडउं अप्पणउं । (જુઓ ૩૫૦।૨)

वृत्ति अत्र "किसलय" (१।२६९) इत्यादिना य-लुक् । डुल्लअ ।

અહીં "કિસલય" (૧।૨૬૯) વગેરે પ્રમાણે યનો લોપ (થયો છે). ડિત્ ઉલ્લઅ—

ઉદા (२) चूडुल्लउ चुण्णीहोइसइ । (જુઓ ૩૯૫।૨).

वृत्ति डुल्लडा । ડિત્ ઉલ્લ+ડિત્ અડ—

ઉદા (१) सामि-पसाउ स-लज्जु पिउ सीमा-संधिहिं वासु ।
पेक्खिवि बाहु-बलुल्लडा धण मेल्लइ नीसासु ॥

શબ્દાર્થ सामि-पसाउ—स्वामि-प्रसादम् । स-लज्जु—स-लज्जम् । पिउ—प्रियम् । सीमा-संधिहिं—सीमा-सन्धौ । वासु—वासम् । पेक्खिवि—प्रेक्ष्य । बाहु-बलुल्लडा—बाहु-बलम् । धण (दे.)—प्रिया । मेल्लइ (दे.)—मुञ्चति । नीसासु—निःश्वासम् ।

છાયા स्वामि-प्रसादम्, स-लज्जम् प्रियम्, सीमा-सन्धौ वासम्, बाहु-बलम् (च) प्रेक्ष्य प्रिया निःश्वासम् मुञ्चति ।

માલિકની કૃપા, શરમાળ પ્રિયતમ, સીમાડે જેનો વાસ ત્યાં વસવાટ ને (પ્રિયતમનું) બાહુબળ—(આ) જોઈને પ્રિયા નિ:શ્વાસ મૂકે છે.

वृत्ति अत्रामि "स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ" (३३) इति दीर्घः । एवं—

અહીં અમ્ (—દ્વિતીયા એકવચનનો પ્રત્યય) લાગતાં 'સ્યાદૌ દીર્ઘ-હ્રસ્વૌ' (સૂત્ર ૩૩) એ પ્રમાણે દીર્ઘ (થયો છે). એ જ પ્રમાણે :

ઉદા० (૪) बाहु-बलुल्लडउ । છાયા बाहु-बलम् । બાહુબળ.

વૃત્તિ अत्र प्रत्ययानाम् योगः । અહીં ત્રણ(પ્રત્યય)નો સંયોગ (છે).

૪૩૧ स्त्रियां तदन्ताड्डीः ॥

એ અંતે હોય તેમના સ્ત્રીલિંગમાં ङित् ई

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्यः प्राक्तन-सूत्र-द्वयोक्त-प्रत्ययान्तेभ्यो ङीः प्रत्ययो भवति ।

અપભ્રંશમાં, આગલાં બે સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો જેમને અંતે હોય તે સ્ત્રીલિંગમાં હોય ત્યારે તેમને ङित् ई પ્રત્યય લાગે છે

ઉદા० (૧) पहिआ दिट्ठी गोरडी दिट्ठी मग्गु निअंत ।
अंसूसासेहिं कंचुआ तिंतुव्वाणु करंत ।

શબ્દાર્થ पहिआ–पथिक । दिट्ठी–दृष्टा । गोरडी–गौरी । दिट्ठी–दृष्ट्या । मग्गु–मार्गम् । निअंत(दे.)–अवलोकयन्ती । अंसूसासेहिं–अश्रूच्छ्वासैः । कंचुआ–कञ्चुकम् । तिंतुव्वाणु–तिमितोद्वानम् (=आर्द्र-शुष्कम्) । करंत–कुर्वन्ती ।

છાયા 'पथिक, गौरी दृष्टा' । 'दृष्ट्या मार्गम् अवलोकयन्ती अश्रूच्छ्वासैः च कञ्चुकम् आर्द्र शुष्कम् कुर्वन्ती ।

પથિક ગોરીને દીઠી ? (હા) દીઠી–(તારી) વાટ જોતી (અને) આંસુ ને નીસાસાથી કંચવાને ભીનો ને સૂકો કરતી !

ઉદા० (૨) एक्क कुडुल्ली पंचहिं रुद्धी । (જુઓ ૪૨૨ । ૧૪)

૪૩૨ आन्तान्ताड्डाः ॥

અંતે अ વાળો અંતે હોય તે પછી ङित् आ.

વૃત્તિ अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानात् प्रत्ययान्त-अप्रत्ययान्तात् ङा-प्रत्ययो भवति । ङ्यपवादः ।

અપભ્રંશમાં, અંતે अ પ્રત્યય વાળો પ્રત્યય (=અડઅ) જેને અંતે છે તેવા નામોને સ્ત્રીલિંગમાં ङित् आ પ્રત્યય લાગે છે (આ) ङित् ई નો અપવાદ છે.

ઉદા० पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइट्ठ ।
तहो विरहहो नासंतअहो धूलडिआ-वि न दिट्ठ ॥

શબ્દાર્થ पिउ—प्रियः । आइउ—आगतः । सुअ—श्रुता । वत्तडी—वार्ता । झुणि—ध्वनिः । कन्नडइ—कर्णे । पइट्ठ—प्रविष्ट (=प्रविष्टः) । तहो—तस्य । विरहहो—विरहस्य । नासंतअहो—नश्यतः । धूलडिआ-वि—धूलिः अपि । न—न । दिट्ठ—दृष्टा ।

છાયા प्रियः आगतः (इति) वार्ता श्रुता । (तस्य) ध्वनिः (मम) कर्णे प्रविष्टः । तस्य विरहस्य नश्यतः धूलिः अपि न दृष्टा ।

વાત સાંભળી (કે) પ્રિયતમ આવ્યો. (તેનો) અવાજ (મારા) કાનમાં (જઈને) પેઠો, (તેના જ) નાસતા એવા વિરહની ધૂળ પણ (ઊડતી) ન દેખાઈ!

४३३ अस्येदे ॥

આ લાગતાં થતો ઇ

वृत्ति अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति ।

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામનો જે અકાર (છે), તેની પછી આ પ્રત્યય આવતાં, તેનો ઇકાર થાય છે.

ઉદા (१) धूलडिआ-वि न दिट्ठ । (જુઓ ૪૩૨)

वृत्ति स्त्रियामित्येव । એ પ્રમાણે સ્ત્રીલિંગમાં જ

ઉદા० (२) झुणि कन्नडइ पइट्ठ (જુઓ ૪૩૨)

४३४ युष्मदादेरीयस्य डारः ॥

યુષ્મદ્ વગેરેના પરવર્તી ईय નો ડિત્ આર.

वृत्ति अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, યુષ્મદ્ વગેરેના પરવર્તી ईय પ્રત્યયનો ડિત્ આર એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) एन्तें काईं तुहारेंण जं संगहों न मिलिज्जइ ।
सुअणंतरि पिएँ पाणिएँण पिअ पिआस किं छिज्जइ ॥

શબ્દાર્થ एन्तें–संदेशेन । काईं–किम् । तुहारेंण–त्वदीयेन । जं–यद् । संगहों–संगाय । न–न । मिलिज्जइ–मिल्यते । सुअणंतरि–समान्तरे । पिएँ–पीतेन । पाणिएँण–पानीयेन । पिअ–प्रिय । पिआस–पिपासा । किं–किम् । छिज्जइ–छिद्यते ।

छाया यद् संगाय न मिल्यते (तद्) त्वदीयेन संदेशेन किम् । प्रियतम किं समान्तर पीतेन पानीयेन पिपासा छिद्यते ?

જો સંગે ન મળાય તો તારા સંદેશાથી શું (વળે) ? પ્રિયતમ, સ્વપ્નાન્તરમાં પાણી પીધે પ્યાસ છીપે ખરી ?

ઉદા० (२) देक्खि अम्हारा कंतु । (જુઓ ३४५).

ઉદા० (३) बहिणि महारा कंतु (જુઓ ३५१).

४३५ अतोर्डेत्तुलः ॥

अतुनो डेत्तुल

वृत्ति अपभ्रंशे इदं-किं-यत्तदेतद्भ्यः परस्य अतो प्रत्ययस्य 'डेत्तुल' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, इदम्, किम्, यद्, तद्, एतद्ના પરવર્તી अतु પ્રત્યયનો ડિત् एत्तुल એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० एत्तुलो । केत्तुलो । जेत्तुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ॥ इयान् । कियान् । यावान् । तावान् । एतावान् ।

४३६ त्रस्य डेत्तहे ॥

त्रनो डित् एत्तहे

वृत्ति अपभ्रंशे सर्वादेः सप्तम्यन्तात् परस्य त्र-प्रत्ययस्य 'डेत्तहे' इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં, સપ્તમ્યન્ત सर्व વગેરેના પરવર્તી त्र પ્રત્યયનો ડિત् एत्तहे એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० एत्तहें तेत्तहें बारि घरि लच्छि विसंठुल धाइ।
पिअ-पब्भट्ठ व गोरडी निच्चल कहिं-वि न ठाइ॥

शब्दार्थ एत्तहें—अत्र। तेत्तहें—तत्र। बारि—द्वारे। घरि—गृहे। लच्छि—लक्ष्मी। विसंठुल(दे.)—विह्वला। धाइ—धावति। पिअ-पब्भट्ठ—प्रिय-प्रभ्रष्टा। व—इव। गोरडी—गौरी। निच्चल—निश्चला। कहिं-वि—कुत्र अपि। न—न। ठाइ—तिष्ठति।

છા अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मी विह्वला धावति। प्रिय-प्रभ्रष्टा गौरी इव कुत्र अपि निश्चला न तिष्ठति॥

અહીં ને ત્યાં, બારે ને બારણે વિહ્વળ લક્ષ્મી દોડે છે; પ્રિયતમથી ભ્રષ્ટ થયેલી ગોરીની જેમ ક્યાંયે નિશ્ચલ (બની) નથી રહેતી.

४३७ त्व-तलोः प्पणः॥

त्व ને तल्नो प्पण

वृत्ति अपभ्रंशे त्व-तलोः प्रत्यययोः 'प्पण' इत्यादेशो भवति।

અપભ્રંશમાં, त्व ને तल् પ્રત્યયોનો प्पण એવો આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) वड्डप्पणु परिपाविअइ। (જુઓ ३६६।१)

वृत्ति प्रायोऽधिकारात्। प्रायः એ અધિકારથી

ઉદા (२) वड्डत्तणहो तणेण। (જુઓ ३६६।१)

४३८ तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा॥

तव्यना इएव्वउं, एव्वउं, एवा

वृत्ति अपभ्रंशे तव्य-प्रत्ययस्य 'इएव्वउं' 'एव्वउं' 'एवा' इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति।

અપભ્રંશમાં, तव्य પ્રત્યયના इएव्वउं, एव्वउं ને एवा એમ ત્રણ આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) एउ गृण्हेप्पिणु ध्रुं मइँ जइ प्रिउ उव्वारिज्जइ।
महु करिएव्वउं किं-पि णवि मरिएव्वउं पर देज्जइ॥

શબ્દાર્થ एउ–एतद् । गृण्हेप्पिणु–गृहीत्वा । ध्रुं–यद् । मइँ–मया । जइ–यदि । प्रिउ–प्रिय । उव्वारिज्जइ (दे.)–अवशेष्यते । महु–मम । करिएव्वउँ–कर्तव्यम् । किं-पि–किम् अपि । न-वि–न अपि, नैव । मरिएव्वउँ–मर्तव्यम् । पर–केवलम् । दिज्जइ–दीयते ।

છાયા यद् एतद् गृहीत्वा यदि मया प्रिय अवशेष्यते (तत्) मम किम् अपि नैव कर्तव्यम् । केवलम् मर्तव्यम् (एव) दीयते ।

એ લઈને જો હું પ્રિયતમને બાકી રાખું (તો પછી) મારે કંઈ પણ કરવાનું (રહેતું જ) નથી. માત્ર મરવાનું (જ) પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉદા० (२) देसुच्चाडणु सिहि-कढणु घण-कुट्टणु जं लोइ ।
मंजिट्ठएँ अइ-रत्तिअएँ सव्वु सहेव्वउँ होइ ॥

શબ્દાર્થ देसुच्चाडणु–देशोच्चाटनम् । सिहि-कढणु–शिखि-क्वथनम् । घण-कुट्टणु–घन-कुट्टनम् । जं–यद् । लोइ–लोके । मंजिट्ठएँ–मञ्जिष्ठया अइ-रत्तिअएँ–अति-रक्तया । सव्वु–सर्वम् । सहेव्वउँ–सोढव्यम् । होइ–भवति ।

છાયા यद् लोके देशोच्चाटनम् शिखि-क्वथनम् घन-कुट्टनम् सर्वम् (तद्) अति-रक्तया मञ्जिष्ठया सोढव्यम् भवति ।

જગતમાં જે સ્વસ્થાનમાંથી ઉખેડવું, આગમાં ઊકળવું, ઘણથી કૂટવું (વગેરે છે તે) બધું અતિ રક્ત (૧ અતિશય લાલ, ૨ અતિશય અનુરક્ત) એવી મજીઠને સહેવાનું હોય છે.

ઉદા० (३) सोएवा पर वारिआ पुप्फवईहिं समाणु ।
जग्गेवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥

શબ્દાર્થ सोएवा–स्वपितव्यम् । पर–केवलम् । वारिआ–वारितम् । पुप्फवईहिं–पुष्पवतीभि । समाणु–समम् । जग्गेवा–जागर्तव्यम् । पुणु–पुन । को–कः । धरइ–धरति । जइ–यदि । सो–सः । वेउ–वेदः । पमाणु–प्रमाणम् ।

छाया यदि स वेदः प्रमाणम् (तथापि) पुष्पवतीभिः समम् शयितव्यम् वारितम्। जागर्तव्यम् पुनः कः धरति।

જો એ વેદ પ્રમાણરૂપ (હોય, તો પણ) રજસ્વલા સાથે સૂવું (એ) નિષિદ્ધ છે, પણ જાગવાને કોણ અટકાવે છે?

४३९ क्त्व इ-इउ-इवि-अवयः ॥

ક્ત્વાના ઇ, ઇઉ, ઇવિ અવિ

वृत्ति अपभ्रंशे क्त्वा-प्रत्ययस्य 'इ' 'इउ,' 'इवि' 'अवि' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति।

અપભ્રંશમાં ક્ત્વા પ્રત્યયના ઇ, ઇઉ, ઇવિ અવિ એવા ચાર આદેશ થાય છે.

उदा० (१) हिअडा जइ वेरिअ घणा तो किं अब्भि चडाहुँ।
अम्हहं बे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुँ॥

शब्दार्थ हिअडा–हृदय। जइ–यदि। वेरिअ–वैरिण। घणा–बहवः। तो–ततः। किं–किम्। अब्भि–अभ्रे। चडाहुँ (दे.)–आरोहामः। अम्हहं–अस्माकम्। बे–द्वौ। हत्थडा–हस्तौ। जइ–यदि। पुणु–पुनः। मारि–मारयित्वा। मराहुँ–म्रियामहे।

छाया हृदय यदि वैरिणः बहवः ततः किम् अभ्रे आरोहामः। अस्माकम् (अपि) द्वौ हस्तौ। यदि पुनः म्रियामहे, (तर्हि) मारयित्वा॥

હે હૈયા, વેરી ઘણા (છે), તો (તેથી) શું આકાશમાં ચડી જઈએ? આપણને (પણ) બે હાથ (તો છે). જો મરીશું, (તો) પણ મારીને (મરીશું).

वृत्ति इउ—

उदा० (२) गय-घड भज्जिउ जन्ति। (જુઓ ૩૯૫।૫)

वृत्ति इवि—

उदा० (१) रक्खइ सा विस-हारिणि बे कर चुम्बिवि जीउ।
पडिबिम्बिअ-मुंजालु जलु जेहिं अडोहिउ पीउ॥

शब्दार्थ रक्खइ—रक्षति । सा—सा । विस-हारिणि—विष-हारिका (=पानीय-हारिका) । बे—द्वौ । कर—करौ । चुम्बिवि—चुम्बित्वा । जीउ—जीवितम् । पडिबिम्बिअ-मुंजालु—प्रतिबिम्बित-मुञ्जवत् । जलु—जलम् । जेहिँ—याभ्याम् । अ-घोलिउ (दे.)—अ-कलुषितम् । पीउ—पीतम् ।

छाया सा पानीय-हारिका (तौ) द्वौ करौ चुम्बित्वा जीवितम् रक्षति, याभ्याम् प्रतिबिम्बित-मुञ्जवत् जलम् अ-कलुषितम् पीतम् ।

તે પનીહારી (પોતાના બે) બે કર ચૂમીને જીવતર રાખી રાખે છે જે (કરો)એ મુંજના પ્રતિબિંબવાળું જળ ડહોળ્યા વિના પીધું હતું

वृत्ति अवि—

ઉદા० (४) बाह विछोडवि जाहि तुहुँ हउँ तेवँइ को दोसु ।
हिअय-ट्ठिउ जइ नीसरहि जाणउँ मुंज स-रोसु ॥

શબ્દાર્થ बाह—बाहुम् । विछोडवि (दे.)—विमोच्य । जाहि—यासि । तुहुँ—त्वम् । हउँ—अहम् । तेवँइ—तथा अपि । को—कः । दोसु—दोषः । हिअय-ट्ठिउ—हृदय-स्थित (=हृदयात्) । जइ—यदि । नीसरहि—निःसरसि । जाणउँ—जानामि । मुंज—मुञ्ज । स-रोसु—सरोषः ।

છાયા बाहुम् विमोच्य (यथा) त्वम् यासि, तथा अहम् अपि । कः दोषः । मुञ्ज, यदि हृदयात् निःसरसि (तत) जानामि (त्वम्) सरोषः (इति).

બાહુને છોડાવીને તું ચાલ્યો જાય છે, તેમ હું પણ (જાઉં)—(એમાં) કયો દોષ (કયો)? (પણ) જો (મારા) હૃદયમાંથી નીસરી જા તો, હે મુંજ (હું) જાણું (કે તું ખરેખર) રોષે ભરાયો છે.

४४० एप्प्येप्पिण्वेव्येविणवः ।

एप्पि एप्पिणु, एवि, एविणु.

वृत्ति अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य 'एप्पि' 'एप्पिणु,' 'एवि' 'एविणु' इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, क्त्वा પ્રત્યયના एप्पि एप्पिणु, एवि एविणु એવા ચાર આદેશ થાય છે.

ઉદા० जेप्पि असेसु कसाय-बलु देप्पिणु अभउ जयस्सु ।
　　लेवि महव्वय सिवु लहहिं झाएविणु तत्तस्सु ॥

શબ્દાર્થ जेप्पि—जित्वा । असेसु—अशेषम् । कसाय-बलु—कषाय-बलम् । देप्पिणु—दत्त्वा । अभउ—अभयम् । जयस्सु—जगते । लेवि—गृहीत्वा । महव्वय—महाव्रतानि । सिवु—शिवम् । लहहिं—लभन्ते । झाएविणु—ध्यात्वा । तत्तस्सु—तत्त्वस्य (=तत्त्वम्) ।

અન્વય अशेषम् कषाय-बलम् जित्वा जगते अभयं दत्त्वा महाव्रतानि गृहीत्वा, तत्त्वम् (च) ध्यात्वा (साधवः) शिवम् लभन्ते ।

અશેષ કષાયસેનાને જીતી, જગતને અભયદાન દઈ મહાવ્રત લઈને તત્ત્વનું ધ્યાન ધરીને (સાધુઓ) શિવપદ (=મોક્ષ) પામે છે.

वृत्ति पृथग्योग उत्तरार्थः ।

(પ્રત્યયો) જુદાજુદા આપ્યા છે તે પછીના (સૂત્ર) માટે

४४१　　तुम एवमणाणहमणहिं च ॥

तुमस्य एवम्, अण अणहं, अणहिं च.

वृत्ति अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य 'एवं' 'अण' 'अणहं' 'अणहिं' इत्येते चत्वारः । चकारात् 'एप्पि' 'एप्पिणु' 'एवि' 'एविणु' इत्येते । एवं चाष्टावादेशा भवन्ति ।

અપભ્રંશમાં, તુમ્ પ્રત્યયના એવં, અણ, અણહં, અણહિં એવા ચાર, અને ચકારથી એપ્પિ, એપ્પિણુ, એવિ, એવિણુ એ ચાર—એમ આઠ આદેશ થાય છે.

ઉદા० (१) देवं दुक्करु निअय-धणु करण न तउ पडिहाइ ।
　　एम्वइ सुहु भुंजणहं मणु पर भुंजणहिं न जाइ ॥

શબ્દાર્થ देवं—दातुम् । दुक्करु—दुष्करम् । निअय-धणु—निज-धनम् । करण—कर्तुम् । न—न । तउ—तपः । पडिहाइ—प्रतिभाति । एम्वइ—एवम् एव । सुहु—सुखम् । भुंजणहं—भोक्तुम् । मणु—मनः । पर—परम् । भुंजणहिं—भोक्तुम् । न—न । जाइ—याति ।

छाया॥ निज-धनम् दातुम् दुष्करम्। तप कर्तुम् न प्रतिभाति। एवम् एव सुखं भोक्तुम् मन, परम् भोक्तुम् न याति।

पोताना धननुं दान करवुं दुष्कर छे. तप करवानुं सूझतुं नथी. एमने एम सुख भोगववानुं मन छे पण भोगवी शकतुं नथी

उदा० (२) जेप्पि चएप्पिणु सयल धर लविणु तउ पालेवि।
विणु संतें तित्थेसरेंण को सक्कइ भुवणे-वि॥

शब्दार्थ जपि-जनुम्। चएप्पिणु-त्यक्तुम्। सयल-सकलाम्। धर-धराम्। लविणु-स्वीकृत्य। तउ-तप। पालेवि-पालयितुम्। विणु-विना। संतें-शान्तिना। तित्थेसरेण-तीर्थेश्वरेण। को-कः। सक्कइ-शक्नोति। भुवणे-वि-(त्रि)भुवने अपि।

छाया॥ शान्तिना तीर्थेश्वरेण विना सकलाम् धराम् जेतुम् त्यक्तुम् च तपः स्वीकर्तुम् पालयितुम् च (त्रि)भुवने अपि कः शक्नोति?

(एक) शान्तिनाथ तीर्थंकर विना जगतभरमां कोण (एवो छे?) आखी पृथ्वीने जीती लई (ने पछी) त्यजी दई शके छे (ने) तप (करवानुं) स्वीकारी ने पाळी शके छे?

४४२ गमेरेप्पिण्वेप्प्योरेलुग् वा॥

वृत्ति अपभ्रंशे गमेर्धातोः परयोरेप्पिणु एप्पि इत्यादेशयोरेकारस्य लुग् भवति वा।

अपभ्रंशमां गम् धातुना परवर्ती एप्पिणु एप्पि ए आदेशोना एकारनो विकल्पे लोप थाय छे.

उदा० (१) गंपिणु वाणारसिहिँ नर अह उज्जेणिहिँ गंपि।
मुआ परावहिँ परम-पउ दिव्वंतरइँ म जंपि॥

शब्दार्थ गंपिणु-गत्वा। वाणारसिहिँ-वाराणस्याम् (=वाराणसीम्)। नर-नराः। अह-अथ। उज्जेणिहिँ-उज्जयिन्याम् (=उज्जयिनीम्)। गंपि-गत्वा। मुआ-मृताः। परावहिँ-प्राप्नुवन्ति। परम-पउ-परम-पदम्। दिव्वंतरइँ-दिव्यान्तराणि। म-मा। जंपि-जल्प।

छाया नरा वाराणसीम् गत्वा, अथ उज्जयिनीम् गत्वा मृता परम-पदम् प्राप्नुवन्ति । (अन्यानि) दिव्यान्तराणि (=तीर्थान्तराणि) मा कथय ।

લોકો વાણારસી જઈને-અથવા ઉજ્જયિની જઈને મરવાથી પરમપદ પામે છે. (એટલે) બીજા તીર્થોની વાત ન કર.

वृत्ति पक्षे । બીજે પક્ષે

उदा० (२) गंग गमेप्पिणु जो मुअइ जो सिव-तित्थु गमेप्पि ।
कीलदि तिदसावास-गउ सो जम-लोउ जिणेप्पि ॥

शब्दार्थ गंग—गङ्गाम् । गमेप्पिणु—गत्वा । जो—य । मुअइ—म्रियते । जो—य । सिव-तित्थु—शिव-तीर्थम् । गमेप्पि—गत्वा । कीलदि—क्रीडति । तिदसावास-गउ—त्रिदशावास-गत । सो—स । जम-लोउ—यम-लोकम् । जिणेप्पि—जित्वा ।

छाया य गङ्गाम् गत्वा शिव-तीर्थम् गत्वा (वा) म्रियते स यम-लोकम् जित्वा त्रिदशावास-गत क्रीडति ।

જે ગંગા (સુધી) જઈને કે શિવને તીર્થ જઈને મરે છે, તે યમલોકને જીતીને દેવલોકમાં ક્રીડા કરે છે.

४४३ तृनोऽणअः ॥

તૃન્નો અણઅ

वृत्ति अपभ्रंशे तृन प्रत्ययस्य अणअ इत्यादेशो भवति ।

અપભ્રંશમાં તૃન્ પ્રત્યયનો અણઅ એવો આદેશ થાય છે.

उदा हत्थि मारणउ लोउ बोल्लणउ ।
पडहु वज्जणउ सुणउ भसणउ ॥

शब्दार्थ हत्थि—हस्ती । मारणउ—मारयिता । लोउ—लोकः । बोल्लणउ—वक्ता । पडहु—पटहः । वज्जणउ—वदिता । सुणउ—श्वा । भसणउ—भषिता ।

छाया हस्ती मारयिता । लोकः वक्ता । पटहः वदिता । श्वा भषिता ।

હાથી મારનારો, લોક બોલનારો, પટહ વાગવાની ટેવ વાળો (ને) કૂતરો ભસવાની ટેવ વાળો.

૪૪૪ इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ॥

વૃત્તિ अपभ्रंशे इव शब्दस्यार्थे नं, 'नउ', 'नाइ', 'नावइ', 'जणि', 'जणु' इत्येते षट् भवन्ति । नं–

અપભ્રંશમાં इव એ શબ્દના અર્થમાં नं, नउ, नाइ, नावइ, जणि, जणु, એ છ હોય છે. (જેમ કે) नं–

ઉદા૦ (१) नं मल्ल-जुज्झु ससि-राहु करहिं । (જુઓ ૩૮૨).

વૃત્તિ नउ–

ઉદા૦ (२) रवि-अत्थमणि समाउलेण कंठि विइण्णु न छिण्णु ।
चक्कें खंडु मुणालिअहे नउ जीवग्गलु दिण्णु ॥

શબ્દાર્થ रवि-अत्थमणि—रव्यस्तमने । समाउलेण—समाकुलेन । कंठि—कण्ठे । विइण्णु—वितीर्णः । न—न । छिण्णु—छिन्नः । चक्कें—चक्रवाकेन । खंडु—खण्डः । मुणालिअहे—मृणालस्याः । नउ—इव यथा । जीवग्गलु—जीवार्गलः । दिण्णु—दत्तः ।

છાયા रव्यस्तमने समाकुलेन चक्रवाकेन कण्ठे वितीर्णः मृणालस्याः खण्डः न छिन्नः, यथा जीवार्गलः दत्तः ।

સૂર્ય આથમતાં વ્યાકુળ ચક્રવાકે કમળતંતુનો ટુકડો કંઠમાં (=મોંમાં) મૂક્યો પણ તોડ્યો નહીં—જાણે કે જીવ માટે આગળિયો દીધો!

ઉદા૦ (३) वलयावलि-निवडण-भएण धण उद्ध-ब्भुअ जाइ ।
वल्लह-विरह-महादहहो थाह गवेसइ नाइ ॥

શબ્દાર્થ वलयावलि-निवडण-भएण—वलयावलि-निपतन-भयेन । धण (દે.)—नायिका । उद्ध-ब्भुअ—उर्ध्व-भुजा । जाइ—याति । वल्लह-विरह-महा-दहहो—वल्लभ-विरह-महाह्रदस्य । थाह—स्थाघम् । गवेसइ—गवेषयति । नाइ—इव ।

છાયા नायिका वलयावलि-निपतन-भयेन उर्ध्व-भुजा याति । वल्लभ-विरह महाह्रदस्य स्थाघम् गवेषयति इव ।

વલયો નીચે પડવાની બીકે નાયિકા ઊંચા હાથ રાખીને આમ છે— જાણે કે (તે) વાલમના વિરહરૂપી મોટા ધરાનો તાગ તપાસી (=માપી) રહી છે।

વૃત્તિ नावइ—

ઉદા० (४) पेक्खेविणु मुहु जिणवरहों दीहर-नयण-सलोणु ।
नावइ गुरु-मच्छर-भरिउ जलणि पवीसइ लोणु ॥

શબ્દાર્થ पेक्खेविणु—प्रेक्ष्य । मुहु—मुखम् । जिणवरहों—जिनवरस्य । दीहर नयण-सलोणु—दीर्घ-नयन-सलावण्यम् । नावइ—इव । गुरु-मच्छर-भरिउ—गुरु-मत्सर-भृत । जलणि—ज्वलने । पवीसइ—प्रविशति । लोणु—लवणम् ।

છાયા जिनवरस्य दीर्घ-नयन-सलावण्यम् मुखम् प्रेक्ष्य लवणम् गुरु-मत्सर भृतम् इव ज्वलने प्रविशति ।

જિનવરનું વિશાળ નયનોને લીધે સલાવણ્ય (=સલૂણું) (એવું) મુખ જોઈને ભારે મત્સરથી ભરેલું લવણ અગ્નિમાં પ્રવેશે છે.

વૃત્તિ जणि—

ઉદા० (५) चंपय-कुसुमहों मज्झि सहि भसलु पइट्ठउ ।
सोहइ इंदनीलु जणि कणइ बइट्ठउ ॥

શબ્દાર્થ चंपय-कुसुमहों—चम्पक-कुसुमस्य । मज्झि—मध्ये । सहि—सखि । भसलु (दे.)—भ्रमरः । पइट्ठउ—प्रविष्टः । सोहइ—शोभते । इंदनीलु—इन्द्र-नील । जणि—इव । कणइ—कनके । बइट्ठउ—उपविष्टः ।

છાયા सखि चम्पक-कुसुमस्य मध्ये प्रविष्टः भ्रमरः कनके उपविष्टः इन्द्रनीलः इव शोभते ।

સખી, ચંપાના ફૂલમાં પેઠેલો ભ્રમર સોનામાં બેઠેલા (=બેસાડેલા) ઇન્દ્રનીલ જેવો શોભે છે.

વૃત્તિ जणु—

ઉદા (६) निरुवम-रसु पिएँ पिअवि जणु । (જુઓ ४ ૧।૧).

४४५ लिङ्गमतन्त्रम् ॥

लिंग અતંત્ર.

वृत्ति अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ।

અપભ્રંશમાં લિંગ વ્યભીચાર અતંત્ર-એટલે કે અનિયમિત હોય છે

ઉદા० (१) गय-कुम्भइँ दारंतु । (જુઓ ३४५).

वृत्ति अत्र पुंलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ।

અહીં પુંલ્લિંગનું નપુંસક થયું

ઉદા० (२) अब्भा लग्गा डुंगरेहिँ पहिउ रडंतउ जाइ ।

जो एहा गिरि-गिलण-मणु सो किं धणहे धणाइ ॥

શબ્દાર્થ अब्भा—अभ्राणि । लग्गा—लग्नानि । डुंगरेहिँ—गिरिषु । पहिउ—पथिकः । रडंतउ—रटन् । जाइ—याति । जो—यः । एहा—ईदृक् । गिरि गिलण-मणु—गिरि-गिलन-मनाः । सो—सः । किं—किम् । धणहे (दे.)—प्रियायाः (=प्रियाम् प्रति) । धणाइ—धनम् इव आचरति (=रक्षते) ।

છાયા अभ्राणि गिरिषु लग्नानि । पथिकः रटन् याति—यः ईदृक् गिरि-गिलन-मनाः सः किम् प्रियाम् रक्षते (इति) ।

વાદળ ડુંગરને વળગ્યાં. પથિક રડતો (રડતો) જાય છે જે આવા ડુંગરોને ગળવા ઇચ્છે છે તે પ્રિયાનું શું રક્ષણ કરે (=કરવાનો હતો)?

वृत्ति अत्र अब्भा' इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ।

અહીં અબ્ભા એમ નપુંસકનું પુંલ્લિંગ થયું

ઉદા (३) पाइ विलग्गी अंत्रडी सिरु ल्हसिउ खन्धस्सु ।

तो-वि कटारइ हत्थडउ बलि-किज्जउँ कंतस्सु ॥

શબ્દા० पाइ—पादे । विलग्गी—विलग्ना (=विलग्नम्) । अंत्रडी—अन्त्रम् । सिरु—शिरस् । ल्हसिउ (दे.)—स्रस्तम् । खंधस्सु—स्कन्धस्य (=स्कन्धम् प्रति) । तो-वि—तत अपि । कटारइ (दे.)—छुरिकायाम् । हत्थडउ—हस्तः । बलि-किज्जउँ—बलीक्रिये । कंतस्सु—कान्ताय ।

છાયા अन्त्रम् पादे विलग्नम् । शिरः स्कन्धम् (प्रति) स्रस्तम् । तत अपि हस्त छुरिकायाम् । (एतादृशः) कान्ताय बलीक्रिये ।

આંતરડું પગે વળગ્યું છે શિર સ્કંધ પર લટકી ગયું છે, (છતાં) તો યે હાથ (તો) કટારીની ઉપર (જ) છે; (આવા) કંથ પર હું બલિદાન રૂપે અપાઉં છું (વારી જાઉં છું).

વૃત્તિ अत्र 'अन्त्रडी' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम्।

અહીં અંત્રડી એમ નપુંસકનું સ્ત્રીલિંગ થયું

ગાથા (४) सिरि चडिआ खन्ति प्फलइं पुणु डालइं मोडन्ति।
तो-वि महद्दुम सउणाहं अवराहिउ न करन्ति॥

શબ્દાર્થ॰ सिरि–शिरसि। चडिआ (दे.)–आरूढाः। खन्ति–खादन्ति। प्फलइं–फलानि। पुणु–पुनः। डालइं–शाखाः। मोडन्ति–मोटयन्ति (=भञ्जन्ति)। तो-वि–तदा अपि। महद्दुम–महाद्रुमाः। सउणाहं–शकुनानाम्। अवराहिउ–अपराधम्। न–न। करन्ति–कुर्वन्ति।

છાયા शिरसि आरूढाः फलानि खादन्ति। पुनः शाखाः भञ्जन्ति। तदा अपि महाद्रुमाः शकुनानाम् अपराधम् न कुर्वन्ति।

માથે ચઢીને ફળ ખાય છે, (ને) ડાળીઓ તોડે છે—તો યે મહાન વૃક્ષો પક્ષીઓને શિક્ષા કરતા નથી.

વૃત્તિ अत्र 'डालइं' इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम्।

અહીં ડાલઇં એમ સ્ત્રીલિંગનું નપુંસકલિંગ થયું

४४६ शौरसेनीवत्॥

શૌરસેની પ્રમાણે.

વૃત્તિ अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति।

અપભ્રંશમાં ઘણીવાર શૌરસેની પ્રમાણે પ્રક્રિયા થાય છે.

ગાથા सीसि सेहरु खणु विणिम्मविदु।
खणु कण्ठि पालम्बु किदु रदिए विहिदु खणु मुण्डमालिए।
जं पणएण तं नमहु कुसुम-दाम-कोदण्डु कामहो॥

શબ્દાર્થ सीसि–शीर्षे। सेहरु–शेखरः। खणु–क्षणम्। विणिम्मविदु–विनिर्मापितम्। खणु–क्षणम्। कण्ठि–कण्ठे। पालम्बु–प्रालम्बम्। किदु–कृतम्। रदिए–रत्या। विहिदु–विहितम्। खणु–क्षणम्। मुण्डमालिए–

मुग्धमालिकया (=मुग्धमालिका)। जं—यद्। पणऍण—प्रणयेन। तं—तद्। नमहु—नमत। कुसुम-दाम-कोदण्डु—कुसुम-दाम-कोदण्डम्। कामहों—कामस्य।

छाया यद् रत्या प्रणयेन क्षणम् शीर्षे शेखरः विनिर्मापितम्, क्षणं कण्ठे प्रालम्बम् कृतम्, क्षणम् (च) मुग्धमालिका विहितम् तद् कामस्य कुसुम-दाम-कोदण्डम् नमत।

જેને પ્રેમથી રતિએ ક્ષણમાં શીર્ષ પર શેખરરૂપ બનાવ્યું, ક્ષણમાં કંઠે પ્રાલંબરૂપ કર્યું, (તો) ક્ષણમાં મુગ્ધમાલિકારૂપે રાખ્યું, તે કામદેવના પુષ્પમાળાના ધનુષ્યને પ્રણામ કરો.

४४७ व्यत्ययश्च।

મર્યાદાની બહાર પણ.

વૃત્તિ प्राकृतादि-भाषा-लक्षणानां व्यत्ययश्च भवति। यथा मागध्यां 'तिष्ठश्चिष्ठः' (४।२९८) इत्युक्तं तथा प्राकृत-पैशाची-शौरसेनीष्वपि भवति।

પ્રાકૃત વગેરે ભાષાના લક્ષણો મર્યાદાની બહાર પણ જાય છે જેમ કે માગધીમાં તિષ્ઠશ્ચિષ્ઠ (४।२९८) એમ કહ્યું છે તે પ્રાકૃત, પૈશાચી ને શૌરસેનીમાં પણ હોય છે.

ઉદા (१) चिष्ठदि॥ तिष्ठति 'ઊભો રહે છે'

વૃત્તિ अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति।

અપભ્રંશમાં પાછળના રેફનો વિકલ્પે લોપ કહ્યો તે માગધીમાં પણ થાય છે.

ઉદા० (२) शद-माणुश-मंश-भालके कुंभ-शहश्र-वशाहे शंचिदे।

શબ્દાર્થ शत-मानुष-मांस-भारकः कुम्भ-सहस्र-वसाया संचितः।

સેંકડો મનુષ્યોના માંસથી લદાયેલો, હજારોના સહસ્ર કુંભના સમૂહવાળો.

વૃત્તિ एवमन्यदपि द्रष्टव्यम्। न केवलम् भाषा-लक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति। ये वर्तमाने काले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति।

ઇત્યાદિ બીજું પણ જાણવું. માત્ર ભાષાલક્ષણો જ નહીં, ક્રિયાપદના પ્રત્યયોના આદેશો પણ બદલાતા જણાય છે. જે વર્તમાનકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તે ભૂતકાળમાં પણ વપરાય છે.

ઉદા० (३) अह पेक्खइ रहु-तणओ ।

वृत्ति 'अथ प्रेक्षांचक्रे [रघु-तनयः]' इत्यर्थः ।

પછી રઘુના વંશજે (=રામે) જોયું એવો અર્થ છે.

ઉદા० (४) आभासइ रयणीअरे ।

वृत्ति 'आबभाषे रजनीचरान्' इत्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि ।

નિશાચરોને કહ્યું એવો અર્થ છે. (અહીં) ભૂતકાળમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે વર્તમાનમાં પણ (વપરાય છે).

ઉદા० (५) सोहीअ एस वंठो ।

वृत्ति 'शृणोत्येष षण्ढः' इत्यर्थः ।

એ વંઠેલો સાંભળે છે એવો અર્થ છે

४४८ शेषं संस्कृतवत् सिद्धम् ॥

બાકીનું સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ

वृत्ति शेषं यदत्र प्राकृत-भाषासु अष्टमे नोक्तं तत्सप्ताध्यायी-निबद्ध-संस्कृतवदेव सिद्धम् ।

બાકીનું જે અહીં પ્રાકૃત ભાષાઓના (પ્રતિપાદન)માં આઠમા (અધ્યાય)માં નથી કહ્યું, તે સાત અધ્યાયમાં નિબદ્ધ સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ (થાય છે).

ઉદા० हेट्ठ-ट्ठिय-सूर-निवारणाय छत्तं अहो इव वहन्ती ।
जयइ स-सेसा वराह-सास-दूरुक्खया पुहवी ॥

શબ્દાર્થ हेट्ठ-ट्ठिय-सूर-निवारणाय—अधः-स्थित-सूर्य-निवारणाय । छत्तं—छत्रम् । अहो—अधः । इव—इव । वहन्ती—वहन्ती । जयइ—जयति । स-सेसा—सशेषा । वराह-सास-दूरुक्खया—वराह-श्वास-दूरोत्क्षिप्ता । पुहवी—पृथ्वी ।

छाया अध-स्थित-सूर्य-निवारणाय अध छत्रं धान्ती इव वराह-श्वास-दूरो-त्क्षिप्ता स-शेषा पृथ्वी जयति।

નીચે રહેલા સૂર્ય(ના તાપ)ના નિવારણ માટે નીચે છત્ર ધારણ કરતી, વરાહના શ્વાસથી દૂર ઉછાળાયેલી શેષસહિત પૃથ્વીનો જય થાય છે.

वृत्ति अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्तः स संस्कृतवदेव सिद्धः। उक्तमपि क्वचित् संस्कृतवदेव भवति। यथा प्राकृते 'उरस्'–शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य 'उरे' 'उरम्मि' इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचित् 'उरसि' इत्यपि भवति। एवं 'सिरे' 'सिरम्मि' 'सिरसि' 'सरे' 'सरम्मि' 'सरसि'।

सिद्ध-ग्रहणम् मङ्गलार्थम्। ततो ह्यायुष्मच्छ्रोतृकताभ्युदयश्चेति ॥

આમાં, ચતુર્થીનો આદેશ નથી કહ્યો તે સંસ્કૃત પ્રમાણે સિદ્ધ છે. (વળી) કહેલું હોય તે પણ કોઈ વાર સંસ્કૃત પ્રમાણે જ થાય છે. જેમ કે પ્રાકૃતમાં उरस् શબ્દના, સપ્તમી એકવચનનો (પ્રત્યય) અંતે લાગતાં उरे, उरम्मि એવા પ્રયોગો થાય છે તેમ કોઈ વાર उरसि એમ પણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે सिरे सिरम्मि, सिरसि; सरे सरम्मि, सरसि.

સૂત્રમાં सिद्ध છે તે મંગલ માટે તેથી શ્રોતાને આયુષ્મત્તા ને અભ્યુદય (પ્રાપ્ત થાય છે).

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः।

આમ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રવિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્રનામક વ્યાકરણની સ્વરચિત વૃત્તિના આઠમા અધ્યાયનો ચોથો પાદ સમાપ્ત થયો.

समाप्ता चेयं सिद्धहेमशब्दानुशासनवृत्तिः प्रकाशिका नामेति।

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની આ પ્રકાશિકા નામક વૃત્તિ પણ સમાપ્ત થઈ

ટિપ્પણ

પ્રાસ્તાવિક

હેમચન્દ્રે રચેલું અપભ્રંશનું વ્યાકરણ એક સ્વતંત્ર ને સ્વયંપર્યાપ્ત રચના રૂપે નથી. અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનો જ એક પ્રકાર હોવાથી હેમચંદ્રનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ તેના પ્રાકૃત વ્યાકરણનો જ એક ભાગ છે અને એ પ્રાકૃત વ્યાકરણ પણ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણનો જ એક અંશ છે. હેમચંદ્રના એ અખિલ વ્યાકરણનું નામ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' કે ટૂંકમાં સિદ્ધહેમ. 'સિદ્ધહેમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી પહેલા સાતમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ છે આઠમામાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ. પ્રાકૃત અધ્યાયમાં અપભ્રંશસહિત છ પ્રાકૃતોનું પ્રતિપાદન નીચેની યોજના પ્રમાણે થયું છે

પહેલો, બીજો તથા ત્રીજો પાદ : વ્યાપક પ્રાકૃત કે મહારાષ્ટ્રી

ચોથો પાદ સૂત્ર ૧–૨૫૯ : સંસ્કૃત ધાતુઓને સ્થાને પ્રાકૃતમાં વપરાતા ધાતુઓ—એટલે કે ધાત્વાદેશો.

,,	,,	૨૬૦–૨૮૬ :	શૌરસેની
,,	,,	૨૮૭–૩૦૨ :	માગધી
,,	,,	૩૦૩–૩૨૪ :	પૈશાચી
,,	,,	૩૨૫–૩૨૮ :	ચૂલિકા પૈશાચી
,,	,,	૩૨૯–૪૪૬ :	અપભ્રંશ
,,	,,	૪૪૭–૪૪૮ :	પ્રાકૃતો વિશે સર્વસામાન્ય

આમ અપભ્રંશના વ્યાકરણે 'સિદ્ધહેમ'ના આઠ અધ્યાયમાંથી છેલ્લા અધ્યાયના ચોથા પાદનો પાછલો અંશ રોક્યો છે—ચોથા પાદનાં કુલ ૪૪૮ સૂત્રોમાંથી અપભ્રંશને ફાળે ૧૧૮ સૂત્રો આવ્યાં છે.

વરરુચિથી લઈને માર્કંડેય કે અપ્પય દીક્ષિત સુધીના બધાયે પ્રાકૃત વ્યાકરણકારો પ્રાકૃતોનું સ્વતંત્ર, અન્યનિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ પ્રતિપાદન નથી કરતા. પહેલાં તો સંસ્કૃતની તુલનાએ પ્રાકૃતનું સ્થાન અને પ્રતિષ્ઠા ઘણાં નીચાં હતાં, અને એમાં સુધારો થયો ત્યારે પણ પ્રાકૃતોનો સાહિત્ય ને શિષ્ટ વ્યવહારમાં મર્યાદિત વપરાશ જ હતો, એટલે પ્રાકૃતના અભ્યાસનું એવું વિશિષ્ટ મહત્ત્વ ન હતું આથી જેમ સંસ્કૃતનું સ્વતંત્ર રીતે તેના વ્યાકરણ

સ્વરૂપના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ ને પૃથક્કરણને આધારે વ્યાકરણ રચાયું, તે જ પદ્ધતિએ કે તેવી રીતથી પ્રાકૃતનું વ્યાકરણ રચવાની શક્યતા ન હતી. વસ્તુત, સંસ્કૃત જાણનાર સાહિત્યિક સંસ્કારી શિષ્ટજનને પ્રાકૃતમાં સાહિત્યરચના કરવી હોય તો તેમણે સંસ્કૃતમાં શા શા ફેરફાર કરવા જેથી સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત બનાવી શકાય—મુખ્યત્વે એ દૃષ્ટિએ જ પ્રાકૃત વ્યાકરણનિયમો ઘડાતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો સંસ્કૃતને પ્રકૃતિ માની, તેનાં ઉચ્ચારણોમાં, વ્યાકરણતંત્રમાં તેમજ શબ્દભંડોળમાં થયેલા વિકારો રૂપે જ પ્રાકૃતો લેવામાં આવતી. અને પરંપરાગત પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં એવા વિકારોની જે નોંધ હોય છે તે સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ દ્વારા તારવેલી વિગતોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરીને, કે ભાષાનું સ્વરૂપ અને હાર્દ સમજવાના આશયથી નહીં, પણ તરત નજરે ચડે તેવા પચીસપચાસ વિકારો ને ભેદક લક્ષણોની એક નોંધપોથી રજૂ કરવાના આશયથી આપી હોય છે. આ પરંપરાગત પદ્ધતિને અનુસરીને હેમચંદ્રે પણ સંસ્કૃતમાંથી મુખ્ય પ્રાકૃત કેમ બનાવવો તેના નિયમો આપી, તે પછી, એ નિયમો ઉપરાંત બીજા જે કેટલાક વિશિષ્ટ નિયમો લાગુ પાડવાથી શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે સિદ્ધ થાય છે તેની નોંધ આપી છે. આટલા વિવરણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે હેમચંદ્રના અપભ્રંશ-સૂત્રોમાં—અથવા તો બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં—શાસ્ત્રીય ધોરણ પ્રમાણેનું સૂક્ષ્મદર્શી વ્યાકરણ નહીં, પણ મોટીક, તરત જ પકડાઈ આવે તેવી લાક્ષણિકતાઓની ઉપર ટપકેની નોંધ જ મળે. આમ સિદ્ધહેમનો સપ્તાધ્યાયીવિભાગ તેના સંસ્કૃત વ્યાકરણના પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવો છે તો અપભ્રંશસહિત ઇતર પ્રાકૃતોને લગતા વિભાગો સપ્તાધ્યાયીવિભાગનાં પરિશિષ્ટ કે પુરવણી જેવા છે. કહી શકાશે કે અપભ્રંશવિભાગના અભ્યાસીને આગલો સપ્તાધ્યાયીવિભાગ જાણવો એ અનિવાર્ય છે.

સંસ્કૃતની જેમ પ્રાકૃતવિભાગ પણ સંસ્કૃત ભાષામાં અને સૂત્રશૈલીમાં રચેલો છે. સૂત્રોમાં તો ખૂબ જ સંક્ષિપ્તતા ને પારિભાષિક સંજ્ઞાઓનો પ્રયોગ હોય. આથી સૂત્રોનો અર્થ ઘટાવવા વિશિષ્ટ નિયમો આપવામાં આવે છે. આ નિયમો ને પરિભાષા સંસ્કૃતવિભાગમાં આપેલાં છે. અપભ્રંશ-વિભાગનાં સૂત્રો સમજવા માટે એ નિયમો ને પરિભાષામાંથી કેટલુંક જાણી લીધા વિના ચાલે તેમ નથી. સૂત્રોને સમજાવવા હેમચંદ્રે પોતે

પ્રક્રિયા' નામક સંસ્કૃત વૃત્તિ રચેલી છે અને તેમાં તેમણે સૂત્રમાં સૂચેલા નિયમનાં અપભ્રંશ ઉદાહરણો પણ આપ્યાં છે.

અપભ્રંશના ૩૨૯ થી ૪૪૬ સૂત્રોનું વિષયવાર પૃથક્કરણ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

સ્વરવ્યંજનોના વિકાર કે ધ્વનિપ્રક્રિયા—સૂત્ર ૩૨૯, ૩૯૬ થી ૪[૦૦], [૪૧૦] થી ૪૧૨		
નામિક રૂપાખ્યાન	—	સૂત્ર ૩૩૦ થી ૩૫૪
સામાન્ય	—	૩૩૧ ૩૪૪ થી ૩૪૬
અકારાંત પુંલિંગ	—	૩૩૨ થી ૩૩૯ ૩૪૨, ૩૪૭.
ઇકારાંત-ઉકારાંત „	—	૩૪૦ ૩૪૧ ૩૪૩.
સ્ત્રીલિંગ	—	૩૪૮ થી ૩૫૨.
નપુંસકલિંગ	—	૩૫૩, ૩૫૪
સાર્વનામિક રૂપાખ્યાન	—	સૂત્ર ૩૫૫ થી ૩૮૧.
આખ્યાતિક „	—	સૂત્ર ૩૮૨ થી ૩૮૯
ધાત્વાદેશ	—	સૂત્ર ૩૯૦ થી ૩૯૫.
અવ્યય	—	સૂત્ર ૪૦૧, ૪૦૪ થી ૪૦૬ ૪૧૪ થી ૪૨ ૪૨૪ થી ૪૨૮ ૪૩૧ ૪૪૪
પ્રકીર્ણ આદેશો	—	સૂત્ર ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૭ થી ૪૦૯ ૪૧૩, ૪૨૧–૪૨૩, ૪૩૪ ૪૩૫
તદ્ધિત પ્રત્યયો	—	સૂત્ર ૪૨૯ થી ૪૩૩, ૪૩૭
કૃત્ પ્રત્યયો	—	સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૩.
લિંગ	—	સૂત્ર ૪૪૫
સામાન્ય સ્વરૂપ	—	સૂત્ર ૪૪૬

આ નિરૂપણક્રમ કેટલેક અંશે દેખીતો જ [illegible] છે, ને તેમાં સૂત્રોની અને તેથી ક્રમસર કરવી એ એક કરવું છે

આ પૃથક્કરણ ઉપરથી પણ જોઈ શકાશે કે પ્રાકૃતથી જે જે બાબતમાં અપભ્રંશ જુદી પડતી હોવાનું તરત જ ધ્યાનમાં આવે, તેવી બાબતોની અહીં હેમચંદ્રે ઠીકઠીક વ્યવસ્થિત એવી એક નોંધ આપેલી છે.

સૂ. ૩૨૯ એક સ્વરને સ્થાને બીજો સ્વર

અહીં [illegible] એક સ્વરને સ્થાને અપભ્રંશમાં કોઈ પણ બીજો સ્વર આવતો હોવાનું કહ્યું છે. આગળ ઉપર ૪૪૫મા સૂત્રમાં જુઓ

જુદી પ્રાકૃતોના લક્ષણો તેમની ભાષાની કે અન્યની વ્યાકરણકારે બાંધેલી મર્યાદાની બહાર પણ જોવા મળતા હોવાનું કહ્યું છે આવી આવી વસ્તુઓ પરંપરાગત અપભ્રંશ વ્યાકરણની પદ્ધતિ અમુક અંશે સ્થૂળ કે શિથિલ હોવાની દ્યોતક છે વ્યાકરણનો નિયમ એટલે કહેલી શરતો ને મર્યાદાઓની અંદર આવતી બધીયે ઘટનાઓને લાગુ પડતું એક સામાન્ય વિધાન-સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ તેમાં અપવાદ ન હોય. અપવાદ કાં તો બીજા કોઈ નિયમનો—જુદી શરતો ને મર્યાદાઓનો સૂચક હોય અથવા તો તે કોઈક બાહ્ય પ્રભાવનું પરિણામ હોય. એક સ્વરને સ્થાને કઈ શરતોએ બીજો સ્વર આવે છે કે આ પ્રસંગે એક ને બદલે બીજું લિંગ પ્રયોજાય છે એની સમજને અભાવે જ ઉપરકહ્યાં તેવાં વિધાનો કરવાના રહે. એના ઉપરથી એમ ન સમજવું કે અપભ્રંશમાં ધોરીવળી અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા આવતી. અવ્યવસ્થા કે શિથિલતા કોઈ પણ ભાષામાં ન ચાલે—ન હોય. ખરી રીતે આવી બાબતમાં નિરીક્ષણ કે વર્ગીકરણ જ ખામીવાળું હોય છે. વ્યાકરણકાર અમુક સામગ્રીનો પોતાના વર્ગીકરણમાં સમાવેશ નથી કરી શક્યો—એનું પૃથક્કરણ એટલે અંશે અધૂરું છે એમ જ સમજવું

ઘણી વાર દેખીતા અપવાદો કાં તો ભાષાની આગલી ને પાછલી ભૂમિકાની અથવા તો બે કે વધારે બોલીઓની સામગ્રીની સેળભેળને આભારી હોય છે હેમચંદ્રે અપભ્રંશ વ્યાકરણ રચવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલી સામગ્રી ભિન્નભિન્ન સમયગાળાની ને ભિન્નભિન્ન પ્રદેશની હતી, એટલે તેના પ્રતિપાદનમાં વિકલ્પો ને અપવાદો આવ્યા વિના ન જ રહે.

અપભ્રંશમાં દેખાતી શૌરસેની ને માહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની છાંટ.

આ ઉપરાંત વૃત્તિમાં, કોઈ વાર વિશિષ્ટપણે અપભ્રંશ ને બદલે માહારાષ્ટ્રી કે શૌરસેની પ્રયોગ પણ થતો હોવાનું કહ્યું છે. ખરી રીતે તો આનો અર્થ એટલો જ થાય કે અપભ્રંશ ભાષામાં ગૂંથાયેલી રચનાઓમાં ક્વચિત્ પ્રાકૃત કે શૌરસેની રૂપો પણ વપરાયેલાં છે. અને પ્રસિદ્ધ અપભ્રંશ સાહિત્ય જોતાં પ્રાકૃત અસરનું મૂળ શું છે તે સમજાઈ જશે. અપભ્રંશમાં માત્ર પદ્યસાહિત્ય જ છે. અને અપભ્રંશ કાવ્યોમાં અપભ્રંશ છંદો ઉપરાંત કેટલીક વાર વિશિષ્ટપણે પ્રાકૃત ગણાતા ગાથા, શીર્ષક, દ્વિપદી વગેરે તેમજ અક્ષરગણાત્મક વૃત્તો પણ વપરાયાં છે. આવા છંદોની ભાષા પ્રાકૃતબહુલ હોય છે. આ ઉપરાંત અપભ્રંશ છંદોમાં

કેટલીક વાર છંદોલયથી બચવા માટે પ્રાકૃત રૂપ વાપરવું પડ્યું અપભ્રંશ શબ્દોનો અવકાશ ઘણુ હોય છે પ્રાકૃત શબ્દોનો ગુણ. એટલે આ છંદઃસ્રાટ લાગે ત્યા કોઈ વાર અનવદ્ય અપભ્રંશ રૂપને બદલે અસ્તગુણ પ્રાકૃત રૂપ વાપરી કવિ નભાવી લેતો. અપભ્રંશને બદલે પ્રાક પ્રાકૃત પ્રયોગ મળતા હોવાનું આ જ રહસ્ય છે.

શૌરસેનીના પ્રભાવનો જેમ અહીં ઉલ્લેખ છે તેમ અપભ્રંશ-સિદ્ધહેમના છેલ્લા (=૪૪૬મા) સૂત્રમાં પણ અપભ્રંશમાં ઘણી વાર પ્રાકૃત શૌરસેનીની જેવી ગતી હોવાની વાત કરી છે. આના ગુજરાતી માટે સૂત્ર ૩૯૬ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

ઉદાહરણોમાં સ્વરપરિવર્તન આ પ્રમાણે છે :

इ > उ, अ : कच्चित् > कच्चु कच्च
आ > अ : वीणा > वीण > वण; लेखा > लेह लीह, लिह
ई > ए   वीणा > वेण
उ > आ के अ : बाहु > बाहा, बाह
ऋ > अ : पृष्ठम् > पट्ठि; तृणम् > तणु
ऋ > इ : पृष्ठम् > पिट्ठि, तृणम् > तिणु; सुकृतम् > सुकिदु, सुकिओ
ऋ > उ   पृष्ठम् > पुट्ठि
ऋ > इ   पृष्ठम् > पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि
लृ > इ   क्लृप्तः > किन्नउ
लृ > इलि : क्लृप्तः > किलिन्नउ
ए > ई   लेखा > लीह
ए > इ : लेखा > लिह
औ > ओ : गौरी > गोरि
औ > अउ   गौरी > गउरि
ई > इ : गौरी > गोरि, गउरि

ભાષામાં થતાં પરિવર્તન નિયમબદ્ધ કરી શકાય તેટલા વ્યવસ્થિત હોય છે ત્યારે ઉપર્યુક્ત ફેરફારો અપભ્રંશમાં સાવ આડાઅવળા પ્રવર્તી રહી કે શું, એવી શંકા ઊભી કરે તેમ છે. ખરી રીતે તો આ ફેરફારો જે રીતે સૂત્ર પ્રસ્તાવમાં આપ્યા છે તે રીત જ વાંધાભરી છે. જુદાંજુદાં ગણો

ને વ્યાપારો ક્રમશ સિદ્ધ થયેલા ફેરફારોની ઉપરના ઉદાહરણોમાં સેળભેળ કરી દીધેલી છે. ऋ ના अ इ उ ને ऋ; ऌ ના इ ऌि; ए નો ई इ; ई નો ए, औ ના अउ, ओ અને आ ई ના अ इ એ પરિવર્તનો ક્રમિક ધ્વનિવિકાસનું પરિણામ છે, જ્યારે વાક્યના વાદા વાદ પૂછ્યના પ્રાકૃત પઢિ, પિદ્ધિ, પુદ્ધિ ને वधिर ના वहु वस એ પરિવર્તનો સાદૃશ્યમૂલક છે. ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનોમાં પણ શબ્દારંભે રહેલા ऋ > रि ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનો પછી ऋ > उ ઇતર વ્યંજનો પછી બોલીભેદે ऋ > इ કે ऋ > अ ને અપભ્રંશના એક પ્રકારમાં ऋ અવિકૃત (લેખનપૂરતો જ—તેનું ઉચ્ચારણ તો 'रि' જ હતું) એના બોલીભેદે કે સમયભેદે अउ ને ओ; ए નો સારૂપ્ય ક્રમશ इ ને વિશેષ ક્રમશ इ; પ્રાકૃત ભૂમિકાના અન્ત્ય દીર્ઘ સ્વરો અપભ્રંશમાં હ્રસ્વ બનતાં, वाहा નું वाह; ગૌરીનું ગઉરિ કે ગોરિ; ભૂમિકાભેદે वीण ને वेण તથા सेह, सीह ને सिह, એ રીતે બોલીભેદ કે ભૂમિકાભેદને આધારે ક્રમિક ધ્વનિપરિવર્તનો વ્યવસ્થિત રૂપે સમજી શકાય. સાદૃશ્યમૂલક પરિવર્તનોમાં પુંલિંગ वाउ ને નપુંસકલિંગ पृष्ठम् બીજા કેટલાક અંગોના સાદૃશ્યે સ્ત્રીલિંગ બનતાં તેમનો અન્ત્ય સ્વર સ્ત્રીલિંગ અંગોને અનુરૂપ બને છે. वधिर નું वहिर ને બદલે वहु, वस થાય છે તે બીજા ઉકારાન્ત ને અકારાન્ત શબ્દોના સાદૃશ્યે એમ અનુમાન કરી શકાય. સરખાવો पिता>पिउ, मधु>महु, सार्ध>सड्ढ, केत्तु, तेत्तु વગેરે मत्तु, તથા पर, यस्य वेम, तेम વગેરે पिउ, तिह વગેરે.

આગલી આવૃત્તિઓ તથા હસ્તપ્રતોમાં वाय એવો પાઠ છે પણ પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ પ્રમાણે એ અશક્ય છે. પ્રાકૃતમાં સંયુક્ત વ્યંજન પૂર્વેનો દીર્ઘ સ્વર વિના અપવાદે હ્રસ્વ હોય છે. એટલે वय એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. મૂળે वन्ध्य, वज्रु—वन्ध्यक એવાની શક્યતા રહે છે. હસ્તપ્રતોમાં च ને व નો ભ્રમ સહજ છે પ્રાચીન ટીકામાં તથા તેને અનુસરીને પીશલ ને વૈદ્ય वेय, वीचनी પ્રકૃતિ તરીકે સંસ્કૃત वेचि આપે છે. ઈકારાંત સ્ત્રીલિંગ આકારાંત બની જવાનો કોઈ દાખલો આના સમર્થનમાં ટાંકી શકાય તેમ નથી. એટલે અહીં મૂળ શબ્દ તરીકે वीचि સ્વીકાર્યો છે. किसलय किसिलयना મૂળ તરીકે વૈદ્ય [illegible] આપે છે તે બરાબર નથી. ૮।૧।૨૪૫ માં હેમચંદ્રે આપેલો स्तव સ્વીકારીએ તો જ એ लपनास्, लपाल्ं ઉદાહરણ બની શકે કિંશુકને કિંશુક પણ સ્થાન નોંધે તેવું છે, કેમ કે બંનેમાં अ > इ એ એકનો એક ફેરફાર છે. तद्, तिह, वराणी જેમ किंशुक, कुङ्कु (કે कुक्क) कुक्कु એવી અપેક્ષા રહે છે.

૩૩૦ આ સૂત્રથી અપભ્રંશ રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. પહેલાં નામિક રૂપાખ્યાન લીધું છે અને તેમાં નિરૂપણનો ક્રમ એવો છે કે વિભક્તિપ્રત્યયો લાગતાં નામિક અંગના અંત્ય સ્વરમાં જે જે ફેરફાર થાય છે તે ૩૩૦ થી ૩૩૫ સુધીનાં સૂત્રોમાં આપ્યું છે, ને પછીનાં સૂત્રોમાં પ્રસ્તુત વિભક્તિપ્રત્યયોનું અપભ્રંશમાં કેવું રૂપાંતર થાય છે તે દર્શાવ્યું છે.

શેને માત્ર અંગમાં થયેલો ફેરફાર ગણવો અને શેને વિભક્તિપ્રત્યય ગણવો તે અંગેની હેમચંદ્રની દૃષ્ટિની ચર્ચા માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૧ પરનું ટિપ્પણ.

આગલા સૂત્રમાં આપેલા નિયમની જેમ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપેલો નિયમ પણ સ્થૂળ સ્વરૂપનો છે. કેટલાંક રૂપોમાં અકારાન્ત પુંલિંગના પ્રથમા, દ્વિતીયા ને સંબોધન એકવચનમાં ઢોલા સામલા (શારિય ઢોલા)માં ને તેના પ્રથમા બહુવચનમાં ઘોડા ને વિભક્તિમાં નામના અંત્ય હ્રસ્વ સ્વર (અ)નો દીર્ઘ (આ) થતો જોવાનું ગણ્યું છે. જ્યારે તે જ રીતે આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા ને સંબોધન એકવચનમાં ગણિમ ધુણિ શક્તિ ને ષષ્ઠી (પિય વણા)માં દીર્ઘ (આ ઈ)નો હ્રસ્વ (અ ઇ) થયો છે. આગળ ૩૪૪ સૂત્ર પ્રમાણે અપભ્રંશમાં પ્રથમા (સંબોધન) ને દ્વિતીયાના પ્રત્યયો લુપ્ત થાય છે—એ વિભક્તિઓમાં કોઈ પ્રત્યય લાગતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. ખરી રીતે તો અકારાન્ત પુંલિંગ રૂપોનાં અંગને અંતે ઘણી વાર અને આદિ ના હોય છે તે સ્વાર્થિક જ પ્રત્યય દ્વારા થયેલા અંગવિસ્તારનું જ પરિણામ છે. શ્યામક પરથી સામઅ થાય ને ક પ્રત્યય લાગતાં શ્યામક પરથી સામઅઅ દ્વારા સામલા થાય.

સ્ત્રીલિંગ અંગોમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય છે તે અપભ્રંશની એક ખાસ લાક્ષણિકતા છે. સૂત્ર ૩૨૯ પરના ટિપ્પણમાં કહ્યું હતું તેમ અપભ્રંશમાં અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ ઉચ્ચારવાનું પ્રમાણ વધારે છે. આમ દીર્ઘનો હ્રસ્વ ને હ્રસ્વનો દીર્ઘ થાય છે તેની પાછળ અમુક ચોક્કસ નિયમ રહેલા છે અને તે ઘણા જુદીજુદી પ્રક્રિયાને આભારી છે.

સામલ, શારિય ઢોલા વગેરે દ્વારા હેમચંદ્રીય અપભ્રંશનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ વ્યક્ત થાય છે. શ્યામક પરથી પ્રથમા એકવચનમાં સામલ તેમ સામલઉ પણ થાય છે. વળી જ્યાં સામલ જેવાં આકારાંત રૂપો મળી

બોલી જેવી હિન્દી બોલીઓમા (જેમ કે घोड़ा लड़का) અને સામસે જેવાં ઓકારાન્ત રૂપો (જેમ કે 'ઘોડો,' 'છોકરો') ગુજરાતી જેવી ભાષામાં લાક્ષણિક બની જાય છે. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોમાં આકારાન્ત રૂપવાળાં તેમ ઉકારાન્ત રૂપવાળાં એમ બંને છે. એટલે આશરે અગીઆરમી શતાબ્દીથી તો આ જાતના ભેદનાં બીજ ફૂટી ચૂક્યાં હતાં એ સ્પષ્ટ છે. ઉદાહરણોમા પ્રથમા એકવચનના આકારાન્ત રૂપ માટે જુઓ વ્યાકરણ.

ઉપર કહ્યું છે તેમ વિકલ્પે સ્વાર્થિક क ઉમેરીને ઘણાં બે નામો (ને ખાસ કરીને વિશેષણો ને કૃદંતો)ના, અપભ્રંશમાં બબ્બે અંગ થતાં અને તેમને વિભક્તિપ્રત્યયો લાગી ઉપાન્ત્ય અ અથવા આ ધરાવતાં બેવડાં રૂપો થતાં. એ જ રીતે અંગને અંતે ઇ (જૂનો) કે ઈ (નવો)નો અને ઉ (જૂનો) કે ઊ (નવો)નો વિકલ્પ હતો. છંદની અનુકૂળતા પ્રમાણે આમાંથી એક કે બીજુ રૂપ વપરાતું. આ કારણે પણ અંત્ય સ્વરનું માન અનિશ્ચિત કે શિથિલ હોવાની છાપ ઊભી થાય તેમ છે.

૩૩૦/૧ 'ધણ' ને ઢોલો આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમા જાણીતા છે. કેટલાક ખાસ ગવાતા સીમંતના ગીતોમા 'ધણ' સીમંતિની માટે વપરાયો છે ને 'ઢોલામારુ' ની લોકકથાનું નામ કોણે નથી સાંભળ્યું!

ણાઇ (હિં. नाईं) એ ણાવનું હ્રસ્વ રૂપ છે. ણાવ<ણજ્જઇ=સંસ્કૃત જ્ઞા- નું કર્મણિ વર્તમાન ત્રીજો પુરુષ એકવચન છે. ગુજરાતી જાણે ની જેમ જ તે ઉપમા સૂચવવા વપરાય છે. ગુજરાતીમાં પુ કસવટ્ટ નહીં, પણ શ્રી. [illegible]–'કસોટી' આપ્યો છે.

આવા જ જાતના અપભ્રંશ પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

છંદ: ૧૦(=૪+૩+૩)/૧૦(=૪+૪+૨). પહેલા ચરણમાં દસને બદલે નવ માત્રા છે તો પાઠ ત્રુટિત હોય

૩૩૨/૨ સ્વાર્થિક क પ્રત્યય (જુઓ સૂત્ર ૪૨૯) પાછળના અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા જણાય છે. ચારણી અને જૂના લોકગીતોની ભાષામાં (અને તેને અનુસરીને અર્વાચીન કાવ્યભાષામાં પણ) તેના લાડ, લઘુતા કે કોમળતા સૂચવતા કે છંદ-પૂરક પ્રયોગ છૂટથી થયા છે. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાંના સ્વાર્થિક क વાળા શબ્દો માટે જુઓ વ્યાકરણ.

ડિંગળ ને સ્વાનુસારી રૂપનો અર્થ 'ડડવડ' ડડવડી 'ડડવડવું' ડડવડ ડડવડવું સામે સાબધ છે. એ સાથે બડબડ વડબડ

હકારાંત ઘરંભઇ ક્યાણઠ ને રસણઠ જેવા, તથા 'તલ્લર મજ્જણ ટળાવ' ઇત્યાદિ 'સામાળ જેવા દ્વિરુક્તિમૂલક શ હોનું વધતર ઘરબારી ચાલતા. ત્રિહુ નું મૂળરૂપ કલ્પિત ત્રિવયર (ત્રિ+વર્તુ ષ્ટ હ) સમજવું.

૭૬ : દોહા માપ ૧૩ (=૬+૪+—ૅ—)/૧૧ (=૬+—+ ૅ ૧+ — — +૦). મોટા ભાગનાં ઉદાહરણો આ જ છંદમાં છે, એટલે આ પછી દોહા સિવાયનો છંદ હોય ત્યાં જ તે દર્શાવ્યો છે. છંદ વિશે કશું કહ્યું ન હોય ત્યાં દોહા છંદ સમજવો.

૩૩૦/૩. માતાની-સમજૂત. વેશ્યામાતાની, આસક્તની પુત્રીને ઉદ્દેશીને ઉક્તિ. સોમપ્રભ કુમારપાળની કથા જેવી કૃતિઓમાં, કોઈ યુક્તિથી પુરુષને વશ કરી તેનું દ્રવ્ય હરી લેવું તેવું ધ્યાનકારી શિક્ષણ આપ્ત વેશ્યાને આપે છે, એ વિષય છે.

૩૩૦/૪ સુધીલિંગ અનિયમિત રીતે વપરાયો છે. મનુષ્ય- નું મ મનુસ- પુરિસ- ની અસર નીચે. મનુષ્યનું સુધીલ- ને સ્વાર્થવાચક -ઇય- (-ઈ) પ્રત્યય લાગી સુધીલિય=મનુષ્યત્વ

૩૩૧. કેમઇ, વર્ણ્ણમ (ભગ્ન+ઉભય) એવી રીતે ગણિત રૂપ છૂટું પાડી શકાય ના જ ઉમેરવાને વિભક્તિ-પ્રત્યય ગણવા જરૂર છે ને આ માત્ર અંગનો અંત્ય સ્વર જ વિકાર પામ્યો હોય ત્યાં માત્ર અંગવિકાર થયેલો ને વિભક્તિ પ્રત્યય લુપ્ત થયેલો માને છે. આદર્શ એ સપ્તમી એકવચનનું રૂપ અપવાદ ગણાય છે. આથી આકારાંત પુંલિંગ-નપુંસકલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં [illegible] જેવાં રૂપ [illegible] ના અંત્ય અકારનો ઉકાર બનતા સિદ્ધ થતાં છે ને તેમાં પ્રથમા એકવચનનો કોઈ પ્રત્યય લાગેલો નથી એવું પ્રતિપાદન છે. પુંલિંગ પ્રથમા બહુવચનમાં [illegible] જેવામાં પ્રત્યય લુપ્ત ગણી અંત્ય સ્વર દીર્ઘ બન્યો ગણ્યો છે.

ઐતિહાસિક તેમ જ અર્વાચીન પૂર્વાચાર્યોની દૃષ્ટિએ પ્રથમાના ઉ ના પ્રત્યય જ ગણાય. સં. અઃ—પ્રા. ઓ (સં. ઓ ધ્વનિ જેમાં વપરાતા [illegible] સંધિરૂપ પરથી) અને [illegible] જેનું ઉચ્ચારણ નબળું પડતાં ઓ [illegible] એ જ પ્રમાણે સં. [illegible]—[illegible] નું "[illegible]" ને પછી [illegible] નું [illegible] એ સં. [illegible] કર્મણિ રૂપ છે. મૂળ અર્થ [illegible] ગણાય છે.

ઉદાહરણનો વિષય સૂચવે છે કે એ કોઈ જૈનેતર–બ્રાહ્મણીય પરંપરાની રામાયણવિષયક અપભ્રંશ રચનામાંથી લીધેલું ઉદાહરણ હોય. છતાં એ મૂળ રચના અપભ્રંશ પૌરાણિક કાવ્યોની જેમ સંધિબદ્ધ હોય. છંદ ષટ્પદી પ્રકારનો ૧૨+૮+૧૨ (પહેલું–બીજું, ચોથું–પાંચમું ને ત્રીજું–છઠ્ઠું ચરણ પ્રાસબદ્ધ) એવા માપનો છે. સંધિ–કડવક–બદ્ધ રચાયેલા અપભ્રંશ મહાકાવ્યમાં કડવકને અંતે આવતી (પ્રાચીન ગુજરાતીના વલણ જેવી) ઘત્તામાં ઉપરના જેવી ષટ્પદીઓ વપરાતી. બ્રાહ્મણીય પરંપરાની કોઈ અપભ્રંશ કૃતિ હજી મળી નથી, એ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત ઉદાહરણનું સારું એવું મહત્ત્વ છે. ચતુર્મુખ (અપ. ચઉમુહ) નામે એક અપભ્રંશ મહાકવિના ઉલ્લેખો તથા તેની રામાયણ–મહાભારત–વિષયક રચનાઓમાંથી ટાંચણો મળે છે તે જોતાં આ ઉદાહરણ તેના કોઈ કાવ્યમાંથી લેવાયું હોવાની પણ સંભાવના છે.

૩૩૦ વિભક્તિ-પ્રત્યયોનો સૂત્રોમાં નિર્દેશ 'પ્રથમા એકવચન' વગેરે રૂપે નથી થતો. તે માટે ખાસ સંજ્ઞાઓ યોજેલી છે. આ પારિભાષિક સંજ્ઞાઓ નીચે પ્રમાણે છે

	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા	सि (=स्)	जस् (=अस्)
દ્વિતીયા	अम्	शस् (=अस्)
તૃતીયા	टा (=आ)	भिस्
ચતુર્થી	ङे (=ए)	भ्यस्
પંચમી	ङसि (=अस्)	"
ષષ્ઠી	ङस् (=अस्)	आम्
સપ્તમી	ङि (=इ)	सु

સૂત્રમાં પુંલ્લિંગ પ્રથમા એકવચનમાં નામનો અંત્ય સ્વર અ ને બદલે વિકલ્પે ઓ થતો હોવાનું કહ્યું છે. ઘડ ને બદલે ઘડો. ખરી રીતે તો ઘડો રૂપ શુદ્ધ પ્રાકૃત છે ને માત્ર ઘડુ એ જ શુદ્ધ અપભ્રંશ છે. પણ ઉપર કહ્યું તેમ અપભ્રંશ ગ્રંથોમાં વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કોઈ અંશમાં પ્રાકૃતાનુસાર ભાષાનો ઉપયોગ થતો તથા છંદની જરૂરિયાત હોય ત્યાં અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત રૂપ મુકાતું. પાછળ આવનારું ત્તિ (=ઇતિ) હોય ત્યારે પણ સંધિ-પ્રભાવે ઓકારાંત રૂપ વાપરવાનું વલણ હતું એટલે ખરેખર તો ઓકારાંત રૂપો અપભ્રંશમાં થતા પ્રાકૃત રૂપોના મિશ્રણનાં જ સૂચક છે.

બે ને સો નામિક રૂપો નથી, સાર્વનામિક છે. જ્યારે અહીં તો નામિક રૂપાખ્યાન પ્રસ્તુત છે. પહેલા બીજા પુરુષ સર્વનામોના તથા ઇતર સર્વનામોના ભિન્ન ભિન્ન રૂપના આધારે સર્વનામોના રૂપાખ્યાન નામ લેવા ૯ છે

૩૩૮ ના ઉદાહરણમાં પણ આવું છે.

૩૩૧. (૧). तउ નું મૂળ વૈદિક त्वत् સ્થાન છે. त्वत्-त्वद्-त्वउं-तउ. પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ન જળવાયાં હોય પણ વૈદિક ભાષામાં હોય એવાં કેટલાંક રૂપો, શબ્દો, પ્રત્યયો ને પ્રયોગો અપભ્રંશમાં મળે છે. અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી બોલીઓમાં વૈદિક સમયની બોલીઓનો પરંપરાએ વારસો જળવાયો હોવાના આ પુરાવા છે. तउ રૂપ મધ્યદેશીય છે ગુજરાતીમાં મૂળનો પ્રસાર જળવાઈ રહે છે એટલે ષષ્ઠી રૂપ तउ સાર. મરાઠી. જૂ. ગુ. तम.

૩૩૨. (૨). तिम એ પ્રત્યયલુપ્ત ષષ્ઠીનું રૂપ છે (જુઓ સૂત્ર ૩૪૫). અથવા तिम-तुम्ह समास સમાસને તોડી નાખી બોલાતિ મૂકી દીધો હોય એવું લાગે.

૩૩૩. પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતની ચતુર્થી ને બદલે ષષ્ઠી વપરાય છે એટલે આ અહીં ચતુર્થી અર્થે છે. વિગ્રહ...+-ना विग्रह-> ... विग्रह વિસર્ગાંતર્ગત ह ના લોપનાં બીજાં ઉદાહરણ માટે તથા -ह > ह એ પરિવર્તન માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'.

પાસેના પ્રયોગ तण, तणहिं અને तणरिसार પ્રાકૃત ભૂમિકાથી વપરાતાં આવેલાં રૂપો છે. અપભ્રંશ માટે तणहिं, मे, तहिं, तणहिं ને तणरिसर એવાં રૂપ લાક્ષણિક ગણાય. એ રીતે આ દોહાની ભાષા પ્રાકૃત તરફ ઢળતી છે. तण तणहिंપમાં પદ– ક્રિયાપદને જોડે કર્મવિભક્તિને બદલે સંપ્રદાનવિભક્તિનો પ્રયોગ વપરાયો છે. સંસ્કૃતની અને અપભ્રંશની સંપ્રદાનવિભક્તિના અલગ અલગ પ્રયોગો હતા. અપભ્રંશના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો માટે જુઓ વ્યાકરણ

૩૩૪ આ સૂત્રમાં નામના અંત્ય સ્વરનું જ પરિવર્તન નહીં, વિભક્તિ-પ્રત્યય સહિતના અંત્ય સ્વરનું પરિવર્તન આપેલું છે. न (तणि) ને नं (तणिं) એમ બે પ્રત્યયો છે તેનો ખુલાસો એવો છે કે સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનો સપ્તમી

એકવચનનો -ए અપભ્રંશમાં શબ્દાન્તમાં હ્રસ્વ (-एँ) બને છે અને પછીથી -इ આ પરિવર્તન પ્રથમા એકવચનના -ओ > -ओँ > -उ ને મળતું છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'

खव- નો 'ફેંકવું નાખવું' અર્થે અર્થ. મુંજમાં બતાવ્યો છે. 'ઘાલવું એટલે 'ઓસવું નાખવું'ના 'ફેંકવું ને ઓસવું' એ બે અર્થો પણ આ સંબંધમાં ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ.

સમાસમાં આભ્યન્તરિક અંગને પ્રત્યય સાથે જોડનાર સંયોજક સ્વર તરીકે अ નહીં, પણ ए છે (જુઓ 'વ્યાકરણ'). છંદમાં ~ એવા માત્રાવાળો શબ્દ જોઈતો હોય ત્યારે કેટલીક વાર એ વપરાય છે. પ્રાકૃતમાં ए વાળાં રૂપોનો વિશેષ પ્રચાર હતો. મૂળે ए સંસ્કૃત રૂપમાં [illegible] -અપભ્રંશમાંથી ઉતરી આવ્યો છે [illegible]—પુંલિંગને બદલે નપુંસકલિંગ જુઓ સૂત્ર ૪૪૫ તથા 'વ્યાકરણ.'

૩૩૫. 'બોદી' એ દ્રમ્મ, કાકિણી, વરાટિકા કે કપર્દિકા (કોડી) વગેરે જેવો પહેલાં પ્રચલિત એક નાણાકી સિક્કો હતો. ૨ [illegible]ની એક કાકિણી કે બોદી ગણવામાં થતી.

૩૩૬ આ સૂત્રથી હવે વિભક્તિ-પ્રત્યયોનું પરિવર્તન શરૂ થાય છે તે ૩૫૪ સુધી ચાલુ રહે છે

પ્રાચીન અપભ્રંશ સાહિત્યમાં પંચમી એકવચનમાં 'हु' કે 'हो' પ્રત્યયવાળાં રૂપો જ મળે છે 'हे' પ્રત્યયાંત રૂપો મળતાં નથી.

[illegible] મૂળનો પ્રચાર [illegible] થયો છે જુઓ 'વ્યાકરણ' વગેરે, [illegible]—આવાં રૂપ માટે ૩૩૪માં સમાસ ઉપરનું ટિપ્પણ જુઓ.

गिरि એ गिरिनुं રૂપાંતર છે (સૂત્ર ૩૨૭). गिर માટે જુઓ સૂત્ર ૪૦૧

[illegible] એ નામ [illegible] ધાતુ પરથી પ્રાકૃત-અપભ્રંશ ભૂમિકામાં ઘડાયેલું છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'

૩૩૮ સંસ્કૃતના स्-અંતી અંગો (मनस्, सरस्) ઉપરથી પછીનો 'हो' (કે 'हु') પ્રત્યય ઉતરી આવ્યો છે (मनसो सरसो > मनहो सरहो). 'हु'ની અસર નીચે સં. वयस्य પરથી થયેલા પ્રા. वअस्स[illegible] અપભ્રંશમાં वअस्सु થયું ને કેટલાક સાર્વનામિક રૂપોમાં સકાર જોડાતી થતાં 'सु' પ્રત્યય

સરખાવો (तस्सु>तसु). હેમચંદ્ર 'हुं' પંચમી પૂરતો જ આપે છે. પણ સાહિત્યમાં ષષ્ઠીના પ્રત્યય તરીકે પણ તે સુપ્રચલિત છે.

तसु सुयणस्सु—પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં ષષ્ઠી એ સંસ્કૃત ચતુર્થી ને ષષ્ઠી બંનેનું કામ કરે છે.

गविक्खर ओलग्गिअ આપવું ણિજંત કર્મણિ વર્તમાન પહેલો પુરુષ એકવચન. સરખાવો ૩૮૯ (૧).

૩૩૯. ૧. 'ह'-અંતી અંગોનું ષષ્ઠી બહુવચનમાં 'साण'(प्रा.) પ્રાકૃતમાં 'हं' પછી 'हँ'. આનું અપભ્રંશમાં સામાન્યતઃ 'हुँ' થાય છે (સૂ. ૩૩૯). પણ અહીં सहं એમને એમ વપરાયું છે. પ્રાયોવિવાદ. ઉદાહરણ એક અન્યોક્તિ છે. વાત સપ્રાણ ચેતવા મુખ્ટોની છે. કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય મેળવે છે કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ પડે છે.

૩૪૦ ૩૪ ૩૪૧, ૩૪૩ એ સૂત્રો ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગો વિશે છે. સાહિત્યમાં અકારાંત નામોનાં પણ 'हुँ' પ્રત્યયાંત ષષ્ઠી બહુવચનનાં રૂપો મળે છે.

૩૪૦ (૨) तरुहुं એ सउणहं જેમ પ્રથમાદ્વિતીયા એકવચનનું આભાસરૂપ છે. ઉત્તરકાલમાં જ कुलउ એવું રૂપ સાર્વત્રિક વપરાયું છે એ આજના वगडानुं છે. કિં ને આજે કિં (એક ભાવ) ... પ્રાચીન સાહિત્યમાં ધવલ(=બળવાન બળદ)ને બળવાન સ્વામીભક્ત સેવકના પ્રતીક તરીકે અન્યોક્તિઓમાં વાપરવાની પ્રથા હતી.

૩૪૧ (૧). એક-દેશ છે. ગુજરાતીમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મેહનું 'ના' મૂલ પંચમી એ સંસ્કૃત ચતુર્થીને સ્થાને ષષ્ઠી છે. ...માં ...નો આદ્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે. વિશેષ માટે જુઓ સૂ. ૩૬૮ પરનું ટિપ્પણ. ... પરથી 'ઘન', 'ઘણ' ને ...નો સંબંધ જોડવામાં ધ્વનિદૃષ્ટિએ મુશ્કેલી છે.

(૨). पविट्ठु સીધો प्रविष्ट ઉપરથી નથી. परि+स પરથી ધાતુ पविस પેસવું ને તે પરથી નામ पविसण પેસવું ... સંસ્કૃત ... પ્રા. ... ને ...(<-क) પ્રત્યય લાગીને થયો છે. ... અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો

છે. શામળમાં 'ગુણ આગળો'=ગુણથી અધિક—ચઢિયાતો ગુણિ- અપભ્રંશમાં પ્રાકૃતોદ્ધ જ ને સંયુક્ત ર ઉચ્ચારાઈ રહે છે. જુઓ 'વ્યાકરણ', તથા સૂત્ર ૩૯૮.

(૩). મૂળ પદની એક જ પંક્તિ આપેલી હોવાથી અર્થ અધૂરો લાગે છે. છંદ પદ્ધડી માપ ૪+૪+૪+——=૧૬ માત્રા.

૩૮૩. (૧). મમિર્ષમાં પૈં હ્રસ્વ—એક માત્રાનો છે. વાર્તમાં બે માત્રાનો પૂર્વાર્ધમાં ઉપહૂઁ છે ને ઉત્તરાર્ધમાં લીઅહ (એકવચન) છે. સરખાવો ૩૪ (૨), ગઅમા ને સુન્દર. ઉપહ્ણુ—એમ પ્રત્યય માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩૭.

(૨) વિપ્પિઅ=અપરાધ. છંદ ખાતર ઠેર્યું છે. સરખાવો ૩૪ (૨)માં કિં તથા ૩૮૮ (૧)માં કરેંદુ અહીં પણ પૂર્વાર્ધમાં 'માત્ર ને ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે. સરખાવો ઉપર (૧) તથા ૩૪૦ (૨). ૩૮૪ થી ૩૮૭ એ સૂત્રો નામના સર્વસામાન્ય રૂપાખ્યાનને લગતા છે.

૩૮૪ હેમચંદ્રના પ્રતિપાદન પ્રમાણે ચોથામાં 'અ'કાર છે તે પ્રત્યય નથી, પણ સૂત્ર ૩૩૦ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલો છે, તે ન ભૂલવું

(૨). સિક્ખેહ, સિક્ખહના 'એ' માટે જુઓ સૂત્ર ૩૩૪ પરનું ટિપ્પણ. વમ્મહ (સં. મન્મથ) ને વમ્મ (સં. મર્મ) એ રૂપોમાં આદ્ય મ્ > વ્ એવું પરિવર્તન વૈરૂપ્યનું (dissimilation) ઉદાહરણ છે.

'ઇ'નો ઉચ્ચાર હેમચંદ્રને મતે પ્રત્યય નથી, પણ સ્વરવિકાર છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૨.

૩૮૫ અપાદાન પછી માટે જુઓ વ્યાકરણ

ગચ્છુન્ત્યં એમ મચ્ચને સમસ્ત પણ ગણી શકાય. એમ કરતાં વામયઁ વલ્લુર્યઁ એ વિશેષણોનું વિશેષ્ય છૂટું હોવાને બદલે સમાસનું અંગ બની ગયું ગણવાનું રહે. આવા પ્રયોગો અમુક પ્રકારે શિથિલ ગણાય તોપણ પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં ને પ્રાકૃત—અપભ્રંશમાં પ્રચલિત હતા. ટીકાકારો સાપેક્ષત્વેઽપિ ગમ કત્વાત્ સમાસ 'સમસ્ત શબ્દ સમાસની અપેક્ષા રાખતો હોય, છતાં સમજાય એવ તેમ હોવાથી સાચો પ્રયોગ' કહીને તેમને સ્વીકારી લેતા. પણ પ્રત્યય- રહિત ષષ્ઠીના ઉદાહરણ લેખે ગણાવા માટે મચ્ચ ને છૂટું પદ લેવું જરૂરી છે. ઉપરાંત જુઓ ૩૩૨ (૨), ૩૮૩ (૩).

સધાયો (તણઉ>તણ). હેમચંદ્ર 'ણ' પચમી પૂરતો જ આપે છે. પણ સાહિત્યમાં ષષ્ઠીના પ્રત્યય તરીકે યે તે સુપ્રચલિત છે.

તણુ સુવણસ્સુ—પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં ષષ્ઠી એ સંસ્કૃત ચતુર્થી ને ષષ્ઠી બંનેનું કામ કરે છે

બલિકિઅ બલિદાન આપવું ભિક્ખૂ કમવિ વર્તમાન પહેલો પુરુષ એકવચન સરખાવો ૩૮૫ (૧).

૩૭૯. સ. 'સ્'-અંતી અંગોનું ષષ્ઠી બહુવચનમાં સામ્ પ્રાકૃતમાં 'ણ, પછી 'હું' અનું અપભ્રંશમાં સામાન્યતઃ 'હું' થાય છે (સૂ. ૩૭૯). પણ અહીં 'હ' એમને એમ વપરાયું છે. પ્રાચીનવિષયતઃ ઉદાહરણ એક અન્યોક્તિ છે. વાત સંગ્રામ ખેલતા સુભટોની છે. કાં તો તેમની સહાયતાથી સ્વામી વિજય મેળવે છે કાં તો તેઓ સ્વામીની સાથે જ પડે છે.

૩૮૦. ૩૮ ૩૮૧, ૩૮૨ એ સૂત્રો ઇકારાંત-ઉકારાંત અંગો વિશે છે. સાહિત્યમાં અકારાંત નામોનાં પણ 'હું' પ્રત્યયવાળાં ષષ્ઠી બહુવચનનાં રૂપો મળે છે.

૩૮૦. (૨) ગયમા એ ધેવા સવનાની જેમ પ્રથમાદ્વિતીયા એકવચનનું આપ્રશસ્ત રૂપ છે. ઉત્તરમાં જ ગુજર એવું રૂપ સાથોસાથ વપરાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. કિ ને બદલે કિં (એક માત્રા) છંદ સાચવવા. પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખગ્ગ (તલવાર ખડ્ગ)ને બલવાન સ્વામીભક્ત સેવકના પ્રતીક તરીકે અન્યોક્તિઓમાં વાપરવાની પ્રથા હતી.

૩૮૧. (૧). એક દેશ છે. ગુજરાતીમાં સોરઠ્યા ખેડુ જેવું ગજાનું એ સંસ્કૃત ચતુર્થીને સ્થાને ષષ્ઠી છે. ત્યાં-ના અત્યન્તનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થયો છે વિશેષ માટે જુઓ સૂ. ૩૧૮ પરનું ટિપ્પણ. ત્યાં પરથી 'ત્યાં 'ત્યાં ને ત્યાં-નો સંબંધ જોવામાં અનિશ્ચિતતા રહેલી છે.

(૨). પરિહુ શીખો પરિતાપ ઉપરથી નથી. પરિ+ધ પરથી ધાતુ પરિધ પહેરવું ને તે પરથી નામ પરિધન પહેરણ સમાસ-સંસ્કૃત જમ પ્ર. અમા ને ક-વાચક (<-ક) પ્રત્યય લાગીને થયો છે. આગળ સમાસ-પરથી છે અહીં વિશિષ્ટ અર્થમાં વપરાયો

સિદ્ધ કરે છે (क्या भाता है। क्या किया जाये।). આ પ્રયોગના બીજા ઉદાહરણો માટે જુઓ વ્યાકરણ.

મધ્યકાલીન ને જૈન સંસ્કૃત પ્રયોગોમાં પણ ક્યરિ આશ્ચર્યદ્યોતક ઉદ્ગાર તરીકે વપરાયો છે. ક્યરિનું મૂળ રૂપ ક્યરિ હોવું જોઈએ. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતની જેમ સ્વરાંતર્ગત દ્ રહેતા નથી. સ્વરાંતર્ગત ક્, ચ્, ર્, દ્, સ્, વ્ વગેરે અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે. હેમચંદ્રના કેટલાક ઉદાહરણોમાં આવો અર્વાચીનતાનો પાસ દેખાય છે. સરખાવો ક્યરિ, ક્યાંથી વગેરે. જુઓ 'વ્યાકરણ.'

કુતૂહલમાં સ્વાર્થિક -ક- છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯ વિધિ–વગેરે, હિંદી બીજ. જુઓ સૂત્ર ૪૨૧.

છંદ સ્ડ. એ 'માત્રા' અને દોહા એ બે છંદોના સંયોજનથી થાય છે. પહેલી કડી માત્રાની ને પછીની કડી દોહાની. બંને મળીને એકાત્મક વાક્ય કે ભાવ વ્યક્ત કરતા હોય. માત્રાછંદનું માપ : પાંચ ચરણ. પહેલું, ત્રીજુ ને પાંચમું ચરણ પંદર માત્રાઓનું, બીજુ ને ચોથું બાર માત્રાનું. પહેલા ચરણની પંદર માત્રાનો ગણવિભાગ ૩+૪+૩+૫; ત્રીજુ તથા પાંચમુ ચરણ : ૩+૩+૪+૫; બીજુ તથા ચોથું ચરણ ૫+૪+૩.

ઘણુંખરું પહેલું ચરણ મુક્ત હોય છે ને ત્રીજુ ને પાંચમું પ્રાસબદ્ધ હોય છે. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં ૩૫ (૧) સૂત્રમાં ને ૪૨૨ (૬) ને ૪૪૬ માત્રા છંદમાં છે.

૩૫૦ (૨). હેમચંદ્ર શબ્દોનો સંબંધ ત્રીજા ચરણ સાથે લઈ તેને પંચમીનું રૂપ ગણે છે પણ તેનો સ્વાભાવિક સંબંધ ચોથા ચરણ સાથે જ છે. લોકિ, બાતને જાણવાને. આગળના સ્તન વિષમ બન્યા છે. દેવકીર્તિપત્રાયે શબ્દો ને ત્રીજા ને ચોથા બંને ચરણો સાથે પણ જોડી શકાય. વેં છંદ ખાતર હ્રસ્વ વાંચવાનો છે. અપભ્રંશ એકવચન છે. સરખાવો હિંદી મમ્મ–અમ્મે ચો છંદ કપૂર. માપ : ૨૮ માત્રા. પંદર માત્રાએ યતિ. (૪+૪+૪+૩=)૧૫+(૬+૪+ – =)૧૩=૨૮. આ પદ્ય પ્રખ્યાત નિવૃત્તિલક્ષી પરમાનંદ મુંજનું બનાવેલું છે. ૩૯૫ (૨), ૪૧૪ (૪), તથા ૪૩૧ (૧) પણ મુંજકૃત છે.

૩૫૧. ઉદાહરણમાં હિંદીની જેમ ૧. એક. વ. નાં ઘણાં ભ્રમાત્મક રૂપો છે.

અહીં ચરણમાં મ્‌ સંયુક્ત વ્યંજન નથી, કિન્તુ મ્‌ જેમ તે સાથે વ્યંજન આવવાનો છે. એથી જાણી જોઈ જ માત્રા છે. આથી છેવટું રૂપ (૨)મા ત્રિમુર્માં મ્‌ સંયુક્ત વ્યંજન આવવાનો છે. સંસ્કૃત વ્યંજનોના આખા જ દીર્ઘ ઉચ્ચારણ માટે જુઓ ૩૬ (૧).

૩૪૭. (૨). ગણ માત્રે તે સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રમાં આપેલી ગણ રીતિ વેદથી ચોથી ને પાંચમી. એક ચતુષ્માત્ર, બીજો ત્રિમાત્ર, ત્રીજો મધ્યમ ગણ પર્યાપ્તાનક (કે વસ્તુક કે પ્રબંધ)—પાછળથી ૧૧ ને ૧૪ માત્રાએ યતિ સાથે તે રોળા તરીકે ઓળખાતો. માપ ૬+૪+૪+૪+૬=૨૪ માત્રા.

૩૪૮ થી ૩૫૨ એ સૂત્રો વૈદિક અર્ગોના વ્યાખ્યાનને લગતા છે.

૩૪૮ (૨). છંદ ચઉપઇ જણાય છે. ચરણમાં ૪+૪+૪=૧૨ અને ૪+૪+⏑–⏑+૪+૪=૨ મળીને ૩૨ માત્રા હોય છે. અહીં બન્નેથી ૭ માત્રા તૂટે છે. આદિનો ૨૬ માત્રાનો ટુકડો છે. આ પ્રાકૃત છે. ૩૬૫ (૨) ૩૭૦ (૧), ૪૨૨ (૧૦) એ પણ અપભ્રંશને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણો છે.

૩૪૯. (૧). બિંદુ સ્થાન ક્યાંઈ પછી છે, પણ સંપાદન પછી તેને ગણતીએ તો જ ઉત્તરાર્ધે સાથેનો વિરોધ થોડેથી પ્રગટ કરી શકાય. 'શું ઠ સુધી ન જોઈ શકે?' એમ પણ અર્થ થઈ શકાય.

છંદ: ૧૩+૧૨ માત્રાનો છે. ૬+૪+૩ અને ૪+૪+૪ એમ ચતુષ્પદ અનુવિભાગ છે.

૩૪૯ (૨). છંદ માત્રાસમક. માપ: ૪+૪+—+—=૧૬ માત્રા.

૩૫૦ (૩). આજ્ઞાર્થે ન આમ—વિધ્યર્થે આજ્ઞા પ્રયોગ છે. અમુક ક્રિયા કરવાની અતિ અનિત્ય, અશક્તિ કે અશક્યતા દર્શાવવા અપભ્રંશમાં તે આખ્યાતના કેવળ કૃદંત સાથે ન અને વા અનુ'ના વર્તમાન કાળનાં રૂપ વપરાય છે. અહીં સુજ ને દ્વિતીયાંતે સ્વરૂપ અને અર્થને ફેરે એ પ્રયોગ ઉતારી આપ્યો છે. આપણે ત્યાં કેવળને બદલે ભૂતકૃદંત સાથે નકાર કે પ્રશ્નાર્થક અવ્યય તથા અનુ નું રૂપ કે વર્તમાન કૃદંત વપરાય છે (જેવું બન્યું નથી   આવ્યો કેમ જાય? 'સાંભળ્યું નહોતું બન્યું' વગેરે). દ્વિતીયમાં ભૂતકૃદંત સાથે 'જવા'નું સંયોગ (Passive Voice)

સિદ્ધ કરે છે (क्या बात है। क्या किया चाहें।). આ પ્રયોજનાં બીજાં ઉદાહરણો માટે જુઓ વ્યાકરણ.

મધ્યકાલીન ને જૈન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ જ્યારિ આશ્ચર્યદ્યોતક ઉદ્ગાર તરીકે વપરાયો છે જ્યારિનું મૂળ રૂપ જહરિ હોવું જોઈએ. શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતની જેમ સ્વરાંતર્ગત ર્ શક્ય નથી. સ્વરાંતર્ગત ક્, ય્ ર્, વ્ હ્ વ્ વગેરે અપભ્રંશોત્તર ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા છે હેમચંદ્રના કેટલાંક ઉદાહરણોમાં આવો અર્વાચીનતાનો પાસ દેખાય છે. સરખાવો જ્યારિ, વર્ષીમી, વગેરે. જુઓ 'વ્યાકરણ

મુત્તઉँमां સ્વાર્થિક -ક- છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯ વિશ્વિન્તયન્ને, હિંદી બીચ. જુઓ સૂત્ર ૪૨૧

છંદ સ્રા. એ 'માત્રા' અને દોહા એ બે છંદોના સંયોજનથી થાય છે. પહેલી કડી માત્રાની ને પછીની કડી દોહાની. બને મળીને એકાત્મક વાક્ય કે ભાવ વ્યક્ત કરતા હોય. માત્રાછંદનું માપ: પાંચ ચરણ, પહેલું, ત્રીજુ ને પાંચમુ ચરણ પંદર માત્રાઓનું, બીજુ ને ચોથુ બાર માત્રાનું પહેલા ચરણની પદર માત્રાનો સંઘવિભાગ ૩+૪+૩+૫; ત્રીજુ તથા પાંચમુ ચરણ: ૩+૩+૪+૫ બીજુ તથા ચોથુ ચરણ ૫+૪+૩.

ઘણુંખરુ પહેલું ચરણ સુઝ્ત હોય છે, ને ત્રીજુ ને પાંચમું પ્રાસબદ્ધ હોય છે હેમચંદ્રના ઉદાહરણોમાં ૩૧ (૧) સૂત્રમાં ને ૪૨૨ (૬) ને ૪૪૬ માત્રા છંદમાં છે.

૩૫૦ (૨). હેમચંદ્ર थणँनो સબંધ ત્રીજા ચરણ સાથે લઈ તેને પંચમીનું રૂપ ગણે છે, પણ તેનો સ્વાભાવિક સબંધ ચોથા ચરણ સાથે જ છે, ધોઇને, અતને આળવીને. બાળકના સ્તન વિષમ બન્યા છે. રેહ્લીપિન્યારે थणँ ને ત્રીજા ને ચોથા બને ચરણો સાથે પણ લેઈ શકાય. मैं છંદ ખાતર હ્રસ્વ વાંચવાનો છે અથવા એકવચન છે. સરખાવો હિંદી मस्तक—अपने को. छंद કપૂર. માપ: ૨૮ માત્રા. પદર માત્રાએ યતિ. (૪+૪+૪+૩=)૧૫+(૬+૪+ =)૧૩=૨૮. આ પદ પ્રબ્લાત વિદ્યાવિલાસથી પરમારસત્ન સુજનું બનાવેલું છે ૩૯૫ (૨), ૪૧૪ (૪), તથા ૪૩૧ (૧) પણ સુંજકૃત છે

૩૫૧. ઉદાહરણમાં હિન્દીની જેવાં પ્ર. એક. વ. નાં ઘણાં આકારાંત રૂપો છે.

ઓગમને સં. વિધ્યર્થ 'પશ્ય-(ગચ્છેયમ્)' પ્રત્યયાંત પડેલા પુરુષ એક-વચન પરથી આવેલું અને હુને વાક્યપ્રયોગી ગણવા છે. વિધ્યર્થનાં એવાં રૂપ અપભ્રંશ માટે ઘણું અસાધારણ ગણાય. 'હુને બદલે 'હ' હોય તો ઓગમ પ્રયોગ શબ્દ ગણી શકાય. એ રીતે તેને જૂના ક્રિયાતિપત્યર્થે વપરાયેલ કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત તરીકે ઘટાવી શકાય.

૩૫૨. જુઓ શુકન દેનારો છે એમ માનીને નાયિકાએ કાગડાને ઉડાડ્યો ને તે જ ઘડીએ તેણે એકાએક પ્રવાસેથી આવી રહેલા નાયકને જોયો. આથી તેના અરધાં બલોયાં વિરહજન્ય કૃશતાને કારણે હાથમાંથી નીકળી જઈ ભોંય પર પડ્યાં, જ્યારે બાકીનાં અરધાં પ્રિયના આગમનમાં આનંદને લીધે થયેલા શરીરવિકાસને કારણે તડાક દઈને તૂટી ગયાં.

આ દોહાના પાછળથી થયેલા રૂપાંતરમાં અરધાં બલોયાં કાગડાની ગરદનમાં પરોવાઈ ગયાની વાત છે (આધા વલયા કાગ-ગલ).

૩૫૩. ૩૫૩ ને ૩૫૪ એ સૂત્રો નપુંસકલિંગના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો આપે છે. અર્વાચીન ભાષાઓમાં નપુંસકલિંગ માત્ર ગુજરાતી, મરાઠી ને કોંકણીમાં જળવાઈ રહ્યું છે. આમ કેટલાંક લક્ષણોને કારણે ગુજરાતી હિન્દી કરતાં અપભ્રંશથી વધુ સમીપ હોવાનું જોઈ શકાય છે. 'આ' વાળા રૂપ પરથી ગુજરાતી નપું. બ. વ.નો -આં ('સારાં' 'ખાંડાં') આવ્યો છે. [illegible]. વચ્ચેનો મકાર શ્રુતિમૂલક છે. પ્રાકૃતમાં તે કેટલીક વાર સમાસમાં પાછળનો અવયવ સ્વરથી શરૂ થતો હોય, ત્યારે મળે છે. [illegible] ([illegible]) નું હેત્વર્થ કૃદંત છે. જુઓ સૂ. ૪૪૧ આવા પ્રયોગોમાં પાછળથી અર્વાચીન ભાષાઓ સામાન્ય કૃદંત વાપરે છે (જુ 'છપ્પનું' હિ. 'છપના'). એ રીતે આવાં ગય આવી રૂપો હિન્દી વ્રજ રાજસ્થાની વગેરે, મરાઠી વગેરેનાં પુરોગામી છે.

૩૫૪ અહીં જે રૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે પરથી ગુજરાતી નપું-સકલિંગ એકવચનનું ઉં વાળું રૂપ (જુઓ 'આવું', 'એવું') ઊતરી આવ્યું છે.

[illegible] પ્રમાણે નામના વિભક્તિપ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન આ પ્રમાણે છે:

અકારાંત પુંલ્લિંગ — નરનાં રૂપાખ્યાન

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા, દ્વિતીયા	०		नर, नरो	नर
તૃતીયા	અનુસ્વાર ण	हिं	नरें, नरेण	नरहिं, नरेहिं
પંચમી	हे, हु	हुं	नरहे, नरहु	नरहुं
ષષ્ઠી	स्सु, सु, हो	हं,	नरस्सु, नरसु, नरहो, नर	नरहं, नर
સપ્તમી	इ, ए	हिं	नरि, नरे	नरहिं
સંબોધન		हो	नर	नरहो

ઉપરાંત આમાં જ્યાં જ્યાં છૂટું કે પ્રત્યયની પૂર્વે અર છે ત્યાં ત્યાં વિકલ્પે અા પણ થઈ શકે છે

અકારાંત નપુંસકલિંગ

	સામાન્ય, અંતે क-પ્રત્યયવાળા		કમલનાં રૂપાખ્યાન	કમલકનાં રૂપાખ્યાન
	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન	એકવચન
પ્રથમા, દ્વિતીયા	इं	उं	कमलइं कमलाइं	कमलउं

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુંલ્લિંગ પ્રમાણે. બાકીનાં રૂપો नर પ્રમાણે.

ઇકારાંત ને ઉકારાંત પુંલ્લિંગ — गिरिनां રૂપાખ્યાન

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
તૃતીયા	ए, ण, અનુસ્વાર		गिरिएं, गिरिण, गिरि	
પંચમી	हे		गिरिहे	
ષષ્ઠી	(हे)	हुं, हं,	गिरिहे, गिरि	गिरिहुं गिरिहं, गिरि
સપ્તમી	हि	हुं, हिं	गिरिहि	गिरिहु, गिरिहिं

બાકીના પ્રત્યયો અકારાંત પુંલ્લિંગ પ્રમાણે. गिरिને બદલે गिरी પણ આવી શકે છે. साहुનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યયો — मालाનાં રૂપાખ્યાન

	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા, દ્વિતીયા	०	उ, ओ	माल	मालउ मालओ

તૃતીયા	એં	હિં	બાલએં	બાલહિં
પંચમી } ષષ્ઠી	હે	હુ	બાલહે	બાલહુ
સપ્તમી	હિ	હિં	બાલહિ	બાલહિં
સંબોધન	૦	હો	બાલ	બાલહો

બાલને બદલે નપું. ઘરમ આવી શકે છે. ગા મેં ફેણ, વાનાં રૂપાખ્યાન ઉપર પ્રમાણે.

હેમચંદ્રે સૂત્રોમાં જેમની નોંધ લીધી ન હોય તેવાં રૂપો વિશે જુઓ વ્યાકરણ

૩૫૫. ૩૫૫ થી ૩૮૧ સુધીનાં સૂત્રોમાં સાર્વનામિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધેલી છે. કેટલેક સ્થળે હેમચંદ્રે સાહિત્યમાંથી ઉદ્ધૃત કરીને નહીં, પણ તૈયાર કે 'ઘડી કાઢેલાં' હોય તેવાં ઉદાહરણો મૂકી દીધાં છે—પોતે ઘડી કાઢ્યાં હોય, કે પછી પહેલાનાં વ્યાકરણોમાંથી લીધેલાં હોય. પ્રસ્તુત સૂત્રનાં ઉદાહરણો એ પ્રકારનાં છે. તેવું જ ૩૫૮ કદાચ ૩૬૧, ૩૬૩ (૨), ૩૬૬ ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૪ ૩૭૫ (૩), ૩૭૬ (૧), ૩૮૦ (૧) ૩૮૧, ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૪ ૩૯૭ ૪૦૩ ૪૦૪ (૨), ૪૦૮ ૪૧૩, ૪૨૫ ૪૨૭, ૪૩૧ ને કદાચ ૪૩૨ એ સૂત્રો નીચે આપેલાં ઉદાહરણનું છે

यत्र > जत्त > जत्तों होन्तउ એ શે (સં. यत्) એવું નું વર્તમાન કૃદંત આવા પ્રયોગોમાં પંચમીના અનુગ તરીકે કામ કરે છે. આપણું 'થી' 'થકી'ને સ્થાને એ છે. नयरों होन्तउ 'નગરમાંથી'

આવો સૌરસેની રૂપ છે. આવી અકારાન્ત પ્રયોગો ૩૨૯ ૩૬૭, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૬ (૧), ૩૮ ૩૯૩ ૩૯૬ ૪૨૨ (૬), ૪૪૬ એ ઉદાહરણોમાં પણ છે.

૩૫૬ પ્રાકૃત અને દેશ્ય એક સાથે વપરાયાં છે. જુઓ સૂત્ર ૩૩૦ પરનું ટિપ્પણ

વિભક્તિનો અર્થ વૃત્તિકાર ઉદાહરણાત્મકથી તથા જેની સ્નિગ્ધ જેની તારા (=કીકી) છે તે એમ નામનું સંબોધન લે છે. પીડાક

તેને ક્ષુત્પ્રામક્ષય પછી આવી લાગે સાથે સાપે છે. વૈદ તેનો જેમાં
ક્ષીણ તલ એવી સ્નિગ્ધ છે તેવો=તીન ' એમ અર્થ કઈ મેહના વિશેષણ
વર્ણિ ઘટાવે છે. અપભ્રંશ મહાકાવ્ય પુષ્પદંતકૃત મહાપુરાણમાં ૭૫,૯,૧૩
ઉપરના ટિપ્પણમાં તિલતિલનો અર્થ સ્નેહક્ષણ કરેલો છે.

૩૫૭ (૨). વસિન્ન>વસિ>વર્દિ શિશિરઋતુનું વર્ણન. લોપધારી
માઘમાસ એટલી ઠંડી. તલના છોડ માગશરમાં બળી જાય. ક્રમશ શિશિરના
હિમે મ્લાન થાય.

૩૫૮ (૧). વાસુ અહીં પછી સંસ્કૃત ચતુર્થીના અર્થમાં છે. આ
માટે જુઓ ૩૩૨ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૨) અવસરિ નિવડિઅઇ સતિ સપ્તમી છે.

૩૫૯. સામાન્યતાએ ઉદાહરણો.

૩૬૦. (૧). પિઉહરિ ક્રિયારિનો 'રિ સૂ. ૩૬૯ પ્રમાણે પ્રાકૃતના રમાં
રકારપ્રક્ષેપ થતાં પ્રતિ હું અને ર પ્રાપ્ત અપભ્રંશ સાહિત્યમાં નથી મળ્યાં.
વર્તમાન કા. પુ એકવચનનો 'રિ પ્રત્યય, પ્રિયમિને પ્રિયતિમા રકારની જાળવણી
તેમજ પ્રક્ષેપ અને હુ ને ર એ રકારવાળાં તેમ જ અસાધારણ ને
વિરલ રૂપો સૂચવે છે કે ઉદાહરણમાં રજૂ થયેલો અપભ્રંશભેદ વિશિષ્ટ છે.

ઝંને તેમાં રકારપ્રક્ષેપ થયેલો માની શકાની શક્ય હુંનો ધ્વનિ
દૃષ્ટિએ ર સાથે સંબંધ બાંધવો અશક્ય છે. ધ્રુવમ્ ઉપરથી તે હોય અને
ખોટી રીતે ર સાથે તેને સાંકળી દેવાયો હોય એવી શંકા થાય છે. ૪૭૮માં
પણ હુ વપરાયો છે ત્યાં ર અર્થ થઈ શકે તેમ નથી. ધ્રુવમ્ લેતાં અર્થ
બરોબર બેસી જાય છે. ધ્રુવ સંયોગનો ઉચ્ચાર લીધો છે. જુઓ ૩૪૫ (૨).

સહજ વિના અર્થ રજૂ ન થાય. પણ ધ્વનિ એવો સમજી શકાય કે
મારો પતિ ઘરઆંગણમાં દેખાય તેટલો સમય જ તે રણભૂમિમાં નથી
હોતો. ઘરબહાર જાય ત્યારે તેને રણભૂમિમાં જ જવાનું હોય.

(૨). ચોક્કિઅઇ નિપાતનો ભાવ છે. ભુજાવીર્ય તે આપે છે.
એવું ન બોલીએ.' નિમ્મદના રૂપાંતર નિમ્મદ પાસેથી ગુજરાતી નમે.'
ઉદાહરણ એક કહેવતરૂપ છે છંદદૃષ્ટિએ એ દોહાનું ૧૩ માત્રાનું
ચરણ છે.

૩૬૧. ક્રમવતાર ઉદાહરણો.

૩૬૨. સાહિત્યમાં પુંલિંગમાં ણુ જ મળે છે ક્વચિત્ પ્રયોગ હ્રસ્વ હોય છે ને હેમચંદ્રે ણુ પણ હોય છે. મૂળ સં. પ્ર. ણુ પરથી હિન્દી ના નપુંસકલિંગમાં સાહિત્યમાં પણ ઉં ઇત્યાદિ વિશેષ મળે છે.

૩૬૩. (૨). ક્રમવતાર ઉદાહરણ.

૩૬૪ વૈદિક બોલીઓમાં વ્યક્તના ઍની જેમ, બહુ હ્રસ્વ પછી માટે મેં સર્વનામ કહ્યું ''ઓમ=ઓહો. ''ઓમ પરથી આવેલો ઓહ, ણુ અપભ્રંશમાં વપરાયેલો છે. હેમચંદ્રે તેની નોંધ નથી લીધી. આ ણુ પરથી જ હિંદી ના આવ્યો છે. નપુંસકલિંગનું બ. વ. નું રૂપ ઓહ આવ્યાં. ગુજરાતીમાં ઓ પ્રાકૃત ઓહું' વાં ઉંમાં ઓમ વગેરેમાં પણ ઓ મળે છે.

૩૬૫. (૨). ઉદાહરણની ભાષા શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત છે અપભ્રંશ નથી છંદ ગાથા—તેનો પથ્યા નામક ભેદ. માપ : ૪+૪+૪+ ૪+૪+ ~ ~+૪+~=૩ માત્રા. ભારે યતિ. એકી ગણોમાં જગણ ન આવી શકે.

૩૬૬ આરી રીતે સાહુનું મૂળ સર્વ શબ્દ છે. સવ્વુ સાવ્વુ, સવ્વુ ને સાહુ એવો વિકાસક્રમ છે. પીશલ સાહુનું મૂળ સં. શશ્વત્ માને છે, તે સાધુ નથી. સાહુ પરથી સહિ વગેરેની અસર નીચે આવ્યાં. ગુજ. સહુ સૌ સર્વ.

ઊણ પછી સ્વાર્થિક અપભ્રંશ સમજવું. પર આવ્યાં. હિંદીમાં પ્રચલિત છે મોકળ—ા બ. મુક્તનું સાદશ્યબળે મુક્ત તેમાં સ્વાર્થિક ક-પ્રત્યય ભળતાં મુક્કલ, મકુલ અવ્યય પૂર્વેનો ર ને ઇ હ્રસ્વ ઉ કે હ્રસ્વ ઓ રૂપે પણ પ્રાકૃતમાં મળતો હોવાથી મોકળ ને મોકળ-માં સ્વાર્થિક -ક-પ્રત્યય લાગતાં મોકળર

ઉપર-ઉપરાંત ભાષ. સાહિત્યમાં ઉપર-પણ મળે છે. ઉપર માંથી હિંદી ઊપ ને ઊપ પરથી આપણું સાવ —' તદ્દન આવ્યા.

૩૬૭. વારિ—આવ્યાં.ગુજ. સં. ક્ષણ હરે માત્ર સમ્યભાષામાં આવશે વાપરીએ છીએ. પ્રાકૃ ' મિલ ક્ષણનો સંબંધ પાલિ થી ક્ષ સં. ક્ષ પુરુ સાથે છે.

(૧). નાયિકાનો સંદેશો લઈને ગયેલી દૂતી નાયકનો સંગ કરીને આવે છે ત્યારે પરિસ્થિતિ પામી ગયેલી ચતુર નાયિકા, ક્ષતક્ષત સતાઠવા નીચુ લેતી દૂતીને સંબોધીને આ વ્યાજોક્તિ કહે છે. વચન શ્લિષ્ટ છે. 'તારુ વચન ન સાંખે' ને 'તારુ વદન—અધર ખંડિત કરે' એમ બે અર્થ.

(૪). क्षम-(સ ક્ષમ-)નો અર્થ અહીં 'કારણ' છે લઝે ક્ષમેન શું કામ ?' ક્યા કારણે !

૩૬૮થી ૩૭૪ એ સૂત્રો બીજા પુરુષ સર્વનામના વિશિષ્ટ રૂપો આપે છે.

૩૬૮ त्वयाह मरम्म-નો આદ્ય સ્વર લુપ્ત થતા त्म- સ્વાર્થિક-क ને -અ-ઘાગતાં त्वयाम-, त्म-પરથી तान-. આદ્યસ્વરલોપ માટે સરખાવો સ. मत्कन्नुं पाइ-(૩૯૮), સ. आर्यमितिनुं अपभ्र. પ્રા. ગુજ. ब्व (છે), સ. अपव् अपि अवि, પ્રા. શૂ. मन्न, मा (અને, ને); સ. स्वाविशति પ્રા. बसइ ('બેસે'); સ. उपाश्रय પ્રા. पोसह (પોસો'); સ. उपरि, उप्परि, ગુજ. ઉપર 'પર' વગેરે. આ જાતનો આદ્યસ્વરલોપ વાક્યસંધિમૂલક છે. વાક્યમા અકારાંત શબ્દ પછી અકારાદિ શબ્દ આવતા ને ઉકારાંત શબ્દ પછી ઉકારાદિ શબ્દ આવતા આદ્ય અ ને ઉ લુપ્ત કરવાનું વલણ ઊભું થયું

૩૬૯. કમબદ્ધ ઉદાહરણો. तुम्हइं-નો હમર 'તમે' જેવા અર્વાચીન ઉચ્ચારણમા જળવાઈ રહ્યો છે.

૩૭૦ (૧) અપભ્રંશને બદલે પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ આદિ લક્ષણ માટે જુઓ ૩૬૧ (૨), ટિપ્પણ.

(૩). પહેલા ચરણમા સતિ સપ્તમી છે.

(૪). ઋત. त->द-ને બદલે જળવાઈ રહેવો એ પ્રાચીન લક્ષણ છે જુઓ સૂ. ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ તથા વ્યાકરણ

૩૭૧ मुझ-માં સ્વાર્થે क (=अ) પ્રત્યય લાગ્યો છે. જુઓ સૂત્ર ૪૨૯

૩૭૨. (૧). ક્રમબદ્ધ ઉદાહરણો. तुम્ર સાહિત્યમાં નથી મળતું, પણ तुम्ह મળે છે. मागधी ને तुम એ પ્રાચીન અપભ્રંશના સૂચક. કોંસ માટે જુઓ સૂ. ૩૫૫ પરનું ટિપ્પણ.

(૨). આ ઉદાહરણ પણ ઈથી પ્રાકૃત લોકની છાપ પાડે છે. એક દોહામાં જ ત્રણે રૂપો મૂકી લીધાં છે. વૃત્તિકાર એનો પાસે આવીને એવો અર્થ બતાવે છે. ઉત્પત્તિ પણ રૂપ છે અને આ સારામાં તેનો શો અર્થ છે તે સ્પષ્ટ નથી. પીશલ વૃત્તિકારને અનુસરીને ઉત્પાદ 'ઉપજાવીને અને નૈષ ઉત્પાદ ઉત્પન્ન કરીને' એમ અર્થ લે છે.

૩૭૩–૩૭૪ પ્રમાણભાર ઉદાહરણો. ક્રમાગત ક્રિયા પ્રાકૃત છે.

૩૭૫ થી ૩૮૧ એ સૂત્રો પહેલા પુરુષ સર્વનામનાં વિવિધ રૂપો આપે છે.

૩૭૬ અમ્હોનો પ્રકાર ક્રમે એક ઉદાહરણમાં જણાવ્યાં રહ્યાં છે.

(૧). બોલાઈ મૂળ સં. સ્તોક, પ્રા. થોવ છે. ધ સ્વર વચ્ચે શ્રુતિ આવી છે-ત્રમ- પ્રમાણ લાગી મુજ થોડું થયો.

(૨). અંકમ- સં. મમક, પ્રા. અંક- નામધાતુ અંકૂ- આદું કર્યું. ક્રિયાવાચક નામ અંકણ અનુમાને અટકળ અર્થ કર્યો છે. બીજે પ્રયોગ મળે તો જ સ્પષ્ટ અર્થ બેસે. આવિ – ધર. મણી આવે

(૪). પ્રમાણભાર ઉદાહરણો.

૩૭૭. (૧). મૈં વાપિઉં અપભ્રંશનો લાક્ષણિક રૂપપ્રયોગ છે. વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં આવતા અપભ્રંશ પદોમાં પણ આ પ્રયોગ છે. હેમચંદ્રનાં ઉદાહરણોમાં ત્રણ વાર આવે છે (૪ ૫/૬ ૪૨૩/૧). અર્વા. ગુજ બોલીઓમાં તે ઉત્તમ છે, મેં જાણ્યું જે ભૂલી મુજને મળ ને, મેં કહીએ એમ જાણ્યું કે મોકલા દીધો મેલ.

મ. સ. મ્ર પત્ર્ય ઉપરથી ધાતુનામ થય, મ. મિલ્ક્-મર્ચ્ક મસનારુ ધર. એજાણી; કેરીઆણી, વસનઆણી, આણો જુઓ સૂત્ર ૩૪૧

૩૭૮. (૧). પ્રમાણભાર ઉદાહરણો. હેતુ માટે જુઓ સૂત્ર ૩૫૫ પણ્ણુ વિપક્ષ. ગયો થોરસેની રૂપ જુઓ સૂત્ર ૩૪૧

(૨). વિર્ત્તોઅેવાં, સુવર્ણોં અણકાર. મુગ્ધ- પરથી પદબા આપનની અસર નીચે ૯/૭૨ મઢ મૂર્ત્ત

આનન્તવિહુ ઉદાહરણ છે. નિયાના પરસ નીચે શ્રુતિ છે. ઉપની સંપૂર્ણતામાં મેળવી ઉપ્રુપ કે મળી આવી રહી આવી રહી. પૂર્ણગીર-

વાત આ એટલી ઉગ્ર કે સર્વ શત્રુનો નાશ કર્યો, પણ તલવાર તો બાકી રહી! બીજા શબ્દોમાં, અનન્ય દાનવીર ને યુદ્ધવીર.

(૩). પાયાલ- ને માતિમહ-મા સ્વાર્થિક -ક- પ્રત્યય છે. પાયાલ ને નભહૂં તળ એ સૂક્ષ્મ સમજવા. હારજીતનો સમગ્ર આધાર માત્ર પ્રિય ઉપર જ છે. જીત થઈ હોય તો પ્રિયના પરાક્રમથી, હાર થઈ હોય તો પ્રિયના રણમાં ખપવાથી.

૩૮૦ (૧). ક્રમભંગનું ઉદાહરણ.

૩૮૧ ક્રમભંગનું ઉદાહરણ, તે પણ પ્રાકૃત.

૩૮૨ થી ૩૮૯ એ સૂત્રો આખ્યાતિક રૂપાખ્યાનની વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૩૮૨ થી ૩૮૬ સુધીમાં વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો

૩૮૨. 'હિં' પ્રત્યયમાંથી હકાર લુપ્ત થતાં પ્રા. ગુજ 'ઇં' પછી ઇ ને પરિણામે '(તેઓ) કરે' જેવા ત્રી. પુ બહુવચનનાં રૂપ. કરહિં > કરઇં > કરઅ > 'કરે' હિં પ્રત્યય વિકલ્પે છે વિકલ્પ (મૂં)તિ પ્રત્યયનો છે. ઉદાહરણમાં જ ચોક્કસ રૂપ છે.

૩૮૩ (૧). ચાતક માટે પપ્પીહ, બપ્પીહ એ દેશ્ય શબ્દો છે. ગુજરાતીમાં 'બપૈયો' હિન્દી 'પપીહા'

૩૮૩. (૨). અન્યોક્તિ—કૃપણ ધનિકની પાસે વારંવાર યાચના કરનારને (કે ઉદાસીન, રૂપવતી સ્ત્રીની પાસે વારંવાર પ્રણયયાચના કરનારને) ઉદ્દેશીને.

'હિ' પ્રત્યયનો હકાર લુપ્ત થતાં, ઇ ને પછી (ઇ) કરે જેવાં રૂપ. કરહિ>કરઇ> કરે

(૩). ગય ગયદ્ એમ અસમસ્ત ગણીને કેટલાક ગયને પછી બહુવચનના રૂપ તરીકે લે છે. પણ ગયગય એવા સમાસને છંદ ખાતર ગયગય એમ વિકલ્પો પ્રાકૃતઅપભ્રંશમાં સ્વાભાવિક છે. એટલે ગયને પછી તરીકે લેવાની જરૂર નથી. અભિડ નું મૂળ આ+સિદ્ સામે જવું, સામે થવું ને બીજાનું નું મૂળ સિદ્ જવું અનાદર કરવો છે.

૩૮૪ 'કુ'માંથી 'કુ'ના ઉકાર થતાં 'ક', પછી 'કરો' એવા રૂપ. કરુ> કરઉ>કરો.

૩૮૫. બહુવચન પરથી સૂત્ર 'ગરુ'

(૧). અગ્ગા ચાણાક ઉપ

૩૮૬ 'હું'નો ઉકાર હું... થતા પહેલો પુ બહુવચનમાં અર્વાચીન રૂપ 'કર્તે' અમે કરીએ એવું થાય. પણ તેને સ્થાને ત્રિધાર્થે ત્રીજા પુરુષ એકવચનના 'ઇમ' પ્રત્યયમાંથી આવેલો 'ઇય' આપણે વાપરીએ છીએ. વળવું એટલે ભરવાડમાં કુબ્જ બનેલું શરીર અથવાનિ સારુ થવું શરીર વળવું એ વિશિષ્ટપણે ગુજરાતી પ્રયોગ છે. ખાવાનું ન મળતાં કુબ્જ પડેલું શરીર ખોરાકથી વળે, તેમ યુદ્ધપ્રિય યુદ્ધ વિના કુબ્જ થઈ જાય ને યુદ્ધ મળતા શરીરે સારો થાય.

વર્તમાનકાળના પ્રત્યયો ને રૂપાખ્યાન :

	પ્રત્યયો		કરના રૂપ	
	એકવચન	બહુવચન	એકવચન	બહુવચન
પહેલો પુરુષ	ઉં, મિ	હું, મુ,	કરઉં, કરમિ, કરમિ,	કરહું, કરહુ (કરઉ મ.)
બીજો	હિ, સિ	હુ, ઇ	કરહિ, કરસિ	કરહુ કરઇ
ત્રીજો "	ઇ	હિં (અ)તિ. વઇ	કરહિં	કરેતિ

૩૮૭. આજ્ઞાર્થના વિશિષ્ટ પ્રત્યયો.

ઈ નું રૂપાંતર ઇ પ્રા. શુઝ મા 'ઇ' પ્રત્યય છે. સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશની બોલીઓમાં બહુવિ તરીકે ... પણ તે આવ્યો છે. (કર્યે, ઓલ્ય, પ્રાચીન કરિ, ચોકિ).

(૨). વસ્ત મા- ક્ત પ્રત્યય અતર્ગત છે.

(૩). હેક-પ્રતિક્રિમે સં. સસ્તમાંથી સિદ્ધ થયો છે. તલવારનો ઘા શત્રુની ખોપરી ચીરી નાખે. આથી ચીંથાઇને મરેલા શત્રુની ખોપરી નાખી દે. શબ્દો નામના શાળી સચોટતાન ને તેની પરાક્રમશીલતાના લેવાક છે.

આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ એકવચનમાં ઉં, ઇ ઉ, હિ ને હ એ પ્રત્યયો ને ઘો કરિ, કર કરિહિ, કરહુ એવા રૂપો સમજવાં.

૩૮૮ ભવિષ્યકાળની વિશિષ્ટતા.

સસ્પાઇ-ના મૂળમાં સસ્પઇ છે આસ્વાદક રૂપ હોવાથી ગુજરાતી ઝંપટમાં મૂળનો 'ઇ' અવિકૃત જળવાઈ રહ્યો છે. ઝંપટ'ના મૂળમાં મસઇ ઉચ્ચારણ છે સરખાવો પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સ(સિ) ને આપણું વટ.

મન્ નો હોવું' ને 'બેસવું, રહેવું એ બને અર્થોમા ઉદાહરણમાં પ્રયોગ થયો છે

છ ખાતર વાંકુનો અનુસ્વાર અનુનાસિક તરીકે ઉચ્ચારવાનો છે—ખેંચ કરતો જેમાં અર્વાચીન રૂપોનુ આ પુરોગામી હોય

સવર્ણો ભવિષ્યકાળ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે હવાળા ભવિષ્યકાળનો મગ આવધી વગેરે પ્રાચીન હિન્દી ભાષાઓને વારસો મળ્યો છે.

૩૮૮નું સૂત્ર એક વિશિષ્ટ રૂપનું અને ૩૯૦થી ૩૯૫ સુધીના સૂત્રો ધાત્વાદેશોનું પ્રતિપાદન કરે છે

૩૮૯ ખરી રીતે તો કીસુ એ કરુંતા હું' એવા કર્મણિ અંગ પરથી થયેલું ભવિષ્યકાળ પહેલા પુરુષ એકવચનનું રૂપ છે વર્તમાનકાળનું નહીં. કીસુ=(હું) કરાઈશ. ઉચિત અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિને બદલે બિની અપેક્ષા રહે છે.

૩૯૦ થી ૩૯૫ સુધીના સૂત્રોમા વિશિષ્ટ ધાત્વાદેશો આપ્યા છે

૩૯૦ પ્ર. પ્ર+મૂનો પહુશ્ આદેશ થાય છે. ખરી રીતે તો પહુશ્ સંસ્કૃત અકર્મક ધાતુઓના રૂપોના સાદૃશ્યે સધાયો છે.

સ ક્ષિપ્ પરથી ક્ષિપ્ત, પ્રા. ક્ષિત્તો—ક્ષિતા

મ વત્ પરથી મ. વૃત્ત પ્રા. વુત્તો —વુત્તા વગેરેની જેમ
મ.પ્રભૂત, પ્રા. પહુત્તો—પહુત્તા

અર્થ પૂરા પડવુ, પર્યાપ્ત થવુ એવો નહીં, પણ આવવુ એવો છે.

ક્ષેમાઉ—સ્વાર્થે ક ઉમેરાઈ ક્ષેમ-પરથી ક્ષેમક અહીં હાનિ એવો વિશિષ્ટ અર્થ છે.

૧

૩૯૧ ગુરુ થાર આગળની શબ્દતા અપભ્રંશવિશિષ્ટનું રૂપ છે જુઓ સૂત્ર ૩૪૮. બીજા ઉદાહરણનો ગો ૩૯૩નો પ્રસરદિ, ૩૯૪નો ગુણ્ઠેપ્પિણુ ને ગદ પણ એ કિરિનાં છે. પ્રસરદિનો રિ તથા ગ્રહુમા અપભ્રંશમાં અસાધારણ ત પણ વિશિષ્ટ અપભ્રંશપ્રયોગના સૂચક છે.

૩૯૨. આવા અપભ્રંશમાં ગુ વ્યંજન આ ગુણ્ ધાતુનાં રૂપો સિવાય ક્યાંયે મળતો નથી. અને તે રૂપોયે પ્રાપ્ત સાહિત્યમાં મળતાં નથી.

૩૯૩. પ્રસ-પ્રથિત આપ સાહિત્યમાં દેખાતો નથી.

પ્રસ-ના મૂળમાં ગ્રસ છે. ગ્રસનું ગ્રસ્ થઈને આદેશ થાર-પ્રક્રિયાથી (જુઓ સૂત્ર ૩૯૯) પ્રસ-થયું. રિ માટે જુઓ ૩૯૧ પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણરૂપ નથી આપેલું. વળી પ્રક્રિયું રૂપ જ આપી દીધું છે.

૩૯૪ ગૃહ્-અપ.માં ક્વચિત્ અપભ્રંશ રહેલા વ્યાકરણનું ઉદાહરણ ૫૭ પર છે. ગ્રહુણ, ગ્રપ, ગૃહીત વગેરે આનાં બીજાં ઉદાહરણ છે. જુઓ વ્યાકરણ. ક્રેક નું ક્રમશિ અને ક્રેકિન-અને તે પરથી વર્તમાન કૃદંત ક્રેકિન્ત-પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં વર્તમાન કૃદંત ક્રિયાતિપત્તિનાં વાચક પણ છે. ક્રેકિન્ત ને ગ્રહંત આનાં ઉદાહરણ ગુજરાતીમાં પણ ગ્રસ્ત, ગ્રેત વગેરે. ગ્રહણિ તૃતીય એકવચનનું રૂપ છે. ક્રેમ્પાહ તુ મિશ્ર. માટે ર પ્રયોગ નોંધ્યો નથી.

૩૯૫. (૨) ગૃહ્ ને-ગ્ગ-ને-ગ-પ્રમાણ લાગી (જુઓ સૂત્ર ૪૨૯) ગ્રહણ થયું છે. સં. ગ્રહિત નું ગિહિય થાય છે તેમ સાદૃશ્યબળે ગિહિય-થાય છે. સં. ગૃહનું ગ્ગહ-ગ્ગ સં. ગ્રહણનું ગ્ગહણ ગ્ગ- અને એ બીજા પ્રમાણે સં. વિ+ધાનું વિહિઅ-વિહિય. ઉપર ૩૯૦ પરના ટિપ્પણનું પઠ-તથા સં. મિત્રનું મિત્ત-ઉપરાંત મિત્ત-પણ આજ રીતે સધાયું છે.

ગ્રસ્-ના મૂળમાં સં. ગ્રસ્-છે સં. ધાતુનું ગ્રસ-થયું જોઈએ, પણ અનિયમિત રીતે ઘણ થાય છે.

આ દોહો મુંજનો બનાવેલો છે. જુઓ ૩૫ (૨) પરનું ટિપ્પણ.

(૩). ક્ષેમ નો ઉપિય એવો અર્થ લેવો પડે છે પણ પ્રતીતિ થતી નથી. વ્યાકરણ રિઉ-સંભવ=વ્યાકરણ રિઉ-સંભવ એટલે કે સર્વેથી (અગ્નિ)ના શત્રુ(સમુદ્ર)માંથી જેનો જન્મ થયો છે તે—ચંદ્ર પર્યાયોક્તિ છે. પરિહૃત >પરિહરિઅ-આ પાઠ ઠીક.

(૪). खुडक्क- ને गुडुक्क- આ ધાતુનાં સાધ્ય રૂપ *खुड ને *गुड- છે *खुड- ઉપરથી ગુજ 'ખડખડવું નો ખડ- અંશ આવેલો છે અર્થછાયા ફરી ગઈ છે. गुड-નો 'ઘડ- ગુજ 'ઘડઘડાટ'માં છે.

वरिसालु-નું મૂળ સં. वर्षाकाल- છે. वर्षारात्र-वर्षारत्तु वर्ष-નું પ્રાકૃત અપભ્રંશમાં वास- થાય, તેમ વિશ્લેષથી वरिस- પણ થાય, એ રીતે वर्षाकाल નું वरिसालु- એવું રૂપ થાય ને તે પરથી वरसाल ને 'વરસાળ, વરસાદ'

पवासुअ प्र+वस्-ને उक- એ કર્તૃવાચક પ્રત્યય લાગી *प्रवासुक- થાય તે પરથી पवासुअ અર્થે પ્રવાસી જ છે. विसमा મધ્યદેશીય રૂપ છે. જુઓ ૩૩૦ પરનું ટિપ્પણ.

(૫). अम्मि માતાનું તેમ સખીનું પણ સંબોધન છે. અહીં પહેલું લેખમાં અનૌચિત્ય છે. અર્વા. ગુજ માં પણ બા, માડી, બા બા, બાપુ બા એમ સમવયસ્કને વ્હાલ કરતા કહેવાય છે

थणहर પરથી सामा ને પછી 'સામુ' 'સામે' सम्मुह એ હેમચંદ્ર (૪.૩૨), ત્રિવિક્રમ, પીશલ ને વૈદ્ય સમજે છે તેમ સંબંધક ભૂતકૃદંત નથી, પણ सम्मिलनું રૂપવેશું સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા બહુવચન છે. मरद એ પછી અહીં તૃતીયા અર્થે છે. સરખાવો ગુજરાતી પ્રયોગ 'મરનો બન્યો, આમ આળે મીર્ડનો લીધો લાય, તેવો નથી રૂપનો ઉલ્લો, છાથ ફૂલિને પીવે રૂપનાં કર્યો રૈમે વાગે વગેરે. मग्ग = માર્ગેથી 'નસાટેલી' वत्ति ને वत्तिनो વિરોધ આમ અત્ર વટાવીને જ પ્રકટ કરી શકાય છે. ઋત સામે ટકી ન શકતી બજાવટઓ કરતા પણ નિત્ય સંમુખ રહેતા પયોધર કઠોરતામા ચઢે છે

(૬). मा<माण<मावत् ભીન્નઓ मा=मा અર્થ કરે છે—पुत्ते मार्दं (તૃતીયા સપ્તમીના અર્થે) सति સપ્તમીનો પ્રયોગ લઈને પણ અર્થ ઘટાવી શકાય. मयौस એ वय्-ને ભ્રતાર્થીય इस પ્રત્યય લાગી સિદ્ધ થયેલા वपित्त-ના સ્ત્રીલિંગ वपिता પરથી वृ એવડી થઈ પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થતાં, સિદ્ધ થયુ છે. આ સંયોગલોપ ને પૂર્વસ્વર દીર્ઘભાવની પ્રક્રિયા અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભૂમિકાનું લક્ષણ છે. અપભ્રંશ ભૂમિકા સુધી વિવિધ અવધારે સંયુક્ત વ્યંજનો જળવાઈ રહ્યા હતા. હેમચંદ્રના ઉદાહરણોની ભાષામાં કેટલાક આવાં અર્વાચીન રૂપો મળે છે—જુઓ 'વ્યાકરણ.

હુંકારી મુખારી મુમરી નાખો. મુમરીમાંથી-જ પ્રત્યય પ્રહી નાખતા મુમી કે મુમિ રહે. એ મુમિ એવા ઉચ્ચારણ પરથી, હુ>હુની જેમ, સિદ્ધ થયુ હોય. મંપ્=ચાંપવું

(૭). ક્ષેપક—જુઓ સૂત્ર ૪૦૭. આપણે 'ધૂપવે' ને બદલે ધૂપવે વાપરીએ છીએ. ધાતુ જુદો છે. અહીંનો ધાતુ ધૂપકારો સાથે કોઈ સંબંધ છે

સૂત્ર ૩૯૬થી ૪ માં કેટલીક ધ્વનિવિષયક લાક્ષણિકતાઓની નોંધ છે.

૩૯૬ બે સ્વરો વચ્ચે રહેલા ક, ખ, ત, થ, પ નો લોપ ને ગ, ઘ, દ, ધ, બ, ભ એવો ઉચ્ચાર થવાને બદલે ક, ત, પ, ખ, થ, ફ નો ઘોષભાવ ને ગ, દ, બ, ધ, એની અવિકૃતિ એ શૌરસેનીના લક્ષણ અનુસાર. હેમચંદ્ર (કે તેના પુરોગામી અપભ્રંશ વૈયાકરણોના) આધારભૂત અપભ્રંશ-સાહિત્યમાં આવી પ્રક્રિયાવાળો એક અપભ્રંશભેદ પણ હતો એ કેટલાક અન્ય સૂત્રો નીચેના ઉદાહરણો પરથી પણ પ્રતીત થાય છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'

૩૯૮ (૧). વિચ્છેદ પરથી પ્રાચીન ગુજરાતી વછોહ =વિયોગ, વિરહ. 'ત્ર નું 'ત્ર' થયું છે. વ્રાગત્તુ ભ્રમગુ ભ્રજગુ વગેરેમાં આ જ વલણ છે. પણ ફારસી 'ચંબર' 'ચૂંગર' વગેરે પણ ધ્યાનમાં રાખવા ઘટે. ક્ર>ત્ર માટે આવાં ગુજરાતી ઉદાહરણો નરસિંહરાવે નોંધ્યાં છે જુઓ ગુજ. લૅં. ઍં. લિટ. ૧ ૪૪૪—૪૫

૩૯૯ (૪). આપદ્, આપદ- વિપદ્-નાં વાપ આપિત-ને વિપિત-ન થતાં વાપ, આપિ- ને વાપ-થાય છે.

૩૯૯ (૫). વ્યવહાર-આથી સધાયેલું વિવહાર મિશ્રે અપભ્રંશના એકમાંથી થયાનું ઉદાહરણ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ'

૪૦૦. લક્ષણ વ્યાપક હોવાથી છૂટાં શબ્દો જ ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે -ર અવિકૃત રહેવો અને -ર નો ઉં થવો એ જુદી જુદી બોલીઓની વિશિષ્ટતા હતી. વ્યાપક સાહિત્યભાષા તરીકે અપભ્રંશમાં જુદી જુદી બોલીઓના અતિ વ્યાપક લક્ષણોનું મિશ્રણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું છે

હિંદી વિભાગની બોલીઓમા મ્>વઁ લાક્ષણિક છે, ગુજરાતીમા મ્ જળવાઈ રહે છે ભૌંરા—ભમરો; જ્યોં, ત્યોં—જેમ, તેમ વગેરે અનેક ઉદાહરણો આપી શકાય.

૩૯૮ આ ભેદ પણ મૂળે તો બોલીગત છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ઘણા શબ્દો એવા છે જેમા મૂળનો સંયુક્ત સ્વર જળવાઈ રહ્યો છે જ્યારે હિંદીમાં તેનું સારૂપ્ય થયું છે ભત્રીજો—ભતીજા, ભાઈસ્વો—ભાઈઓ, છત્તરી—છાતા, ત્રીશ—તીસ વગેરે.

૩૯૯ ગુજરાતીમા આ વલણના ઉદાહરણ માટે જુઓ 'વાગ્વ્યાપાર, ૨૧૧–૨૧૫. શાપ (શાપ) મશાણ (શાણ) કરોડ (કોડિ) વગેરે જાણીતાં ઉદાહરણો છે.

(૧) હેમચન્દ્રે અહીં ટાંકેલા ઉદાહરણ જૈનેતર–વૈદિક પરંપરાના અપભ્રંશ સાહિત્યમાથી છે એવી કોઈ કૃતિ હજી મળી નથી આવી. તેથી એમનું મહત્ત્વ ગણાય. ઉદાહરણ ૪૦૨, ૪૩૮ (૩), ૪૪૨ (૧ ૨) પણ આવાં જ છે ધ્રિં ધ્રિં માટે જુઓ સૂત્ર ૪૧૯

(૨) ગ્રામનું મૂળ વૈદિક ગ્રામ ?હો, આધાર' છે ગ્રામ-માથી ગ્રામ' થાય છે. ધ્રિં ધ્રિં ગ્રામ ગ્રામ-સબંધક ભૂતકૃદંતના પિ પિણ, તૃતીયા બ. વ. નો 'હિં, ગુણવાચક નામ સાધતો ત્વ પણ પ્રત્યય વગેરે એવી સામગ્રી છે જેના મૂળ વૈદિક સમયમા છે ને જેને મળતું પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કશું નથી. અપભ્રંશનો થોડો અંશ તેના પાયામા રહેલી લોક બોલીઓ દ્વારા વૈદિક સમયની લોકબોલીઓમાથી ઊતરી આવ્યો હોવાનું અનુમાન આવી સામગ્રીને આધારે કરાય છે.

૪૦૦ સં. અજ્ઞાત ગ્રંસ્ય જેવા ગ્રીકિશ શબ્દો સાથ્ય ?વા આયાતંત ગ્રીકિશ નામોની અસર નીચે આકારાંત બની પ્રાકૃતમાં ગ્રંસ્યા વગેરે બને છે : ગ્રંસ્યાનું અપભ્રંશમા ગ્રંસ્ય ને પછી ગ્રંસ્ય

૪૦૧ થી ૪૦૯ ૪૧૩ થી ૪૨૮ અને ૪૪૪ એ સૂત્રોમાં છૂટક શબ્દજૂથો કે શબ્દોને લગતા પરિવર્તન કે આદેશ આપ્યા છે.

કેમ પરથી કિમ અને કિપ પરથી કિહ થયેલું છે. સં. દર્શ પરથી દ્રમ અને તેના સાદૃશ્યે કેમ વગેરે પાછળના અપભ્રંશમાં નાસિક્ય વ્યંજન પૂર્વેના પ, ઓને દ્રસ્વ કરવાનું વલણ છે. દ્રમ્મ પ, ને ઘણીવાર ઉ રૂપે પણ

વપરાતા. એટલે જેમ, પરંતુ જેંમ તેંમ અને જિમ, ઇ.સ. ગુજરાતીમાં તેમાંથી સાહિત્યમાં વપરાતાં જ્યમ ત્યમ જ્યેમ અને બોલીમાં વપરાતાં ઇમ કિમ જિમ કમ જમ આવ્યાં છે. ને જે તે ની અસરથી 'જેમ તેમ' વગેરે માન્ય ભાષામાં વપરાય છે.

કિમ વગેરે સં. કિં અને (કિમ્ વગેરેમાં છે તે) અને -મ પ્રત્યયથી બનાવેલા *કિમ જેવાં રૂપ પરથી છે પ્રાચીન અપભ્રંશમાં કિમ, ઉત્તર-કાલીનમાં કિંવ

૪૦૧ (૧). સમપદ એ સમ્પદ્ સમાસ થતું તું આગળ ઉ. પુ. એક વ. છે.

(૨). મહુ-ત્તિ પરથી મજ્ઝ મઝ અને ને. મિર્ત>હિંદી લ્લૌ.

(૩) બોલસાહિત્યમાં આવતું-પરમાણુના રૂપો આવ્યાં છે. તેમનાં મૂળ હેમચંદ્ર સુધી જાય છે એ પ્રસ્તુત રૂપો બતાવે છે. રૂપો પ્રયોગના રૂપમાં છે. વધુ માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૪

૪ ૨–૪ ૩. હેમચંદ્રે ત્યાદ્ ને ત્યાદ-ના આદેશોમાં જેહ પામ્યો છે તે બરાબર નથી. ત્યાદ્ વગેરેમાં પ્રાકૃતમાં વ વગેરે સાર્વનામિક અંગોની અસરથી ત્યાદ- ધ્>દ્ એ પ્રક્રિયાથી *ત્યાદ- પછી જેહ-ને સ્વાર્થિક ત પ્રત્યય લાગીને ત્યાદ- એવો વિકાસ છે.

૪૦૨ યેઁ વગેરે સાથે સરખાવો ચાલુ પ્રયોગમાં મેં લિખુ મેં મેં કે વગેરે હોય. વધુ માટે સૂત્ર ૪૨૨ (૧૫, ૧૬). ઉદાહરણ હિંદુ પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે.

૪૦૩. પ્રાચીનતર ઉદાહરણો.

૪૦૪ વૈદિક ઇત્થા પરથી ઇત્થ ને પછી પ્ર. ઇત્થ તથા તેમ જ વળુ, જેત્તુ ને તેત્તુ વગેરે ને પ્રાકૃતની ઘ્ > દ્ ને થ્ > દ્ એ પ્રક્રિયાની પ્રાચીનતાની સૂચક.

૪૦૫ ત્યાદ્ નો વ પ્રિય પ્રત્યયે અનુનાસિક થતાં ત્યાઁ ત્યાં, *ત્યાદ પછી ત્યાઁ સપ્તમીનો 'હિં' લાગી ત્યાહિં વગેરે.

(૧). ત્યત-ગત- 'પડઆસ્તાં' ઉપરથી ગમગમ- 'ભીગળ' પગલે પગલે ડોક વાપી છે-ભગના અર્થમાં પગપગતા આવે છે.

૪૦૭. तरह નું મૂળ तेरह છે એ રીતે આ સંયોગલોપનું ઉદાહરણ (ને અર્વાચીનતાનું લક્ષણ) છે જુઓ 'વ્યાકરણ'

तेरह=ते+वड-वड (देश्य)='વડું' 'મોટું.' तेरह='તેવું મોટું'

(૧). છંદ સોળ માત્રાનો (૪+૪+૪+—⏑⏑) વદનક છે. પાછળથી તે 'ચોપાઈ' તરીકે જાણીતો થયો છે.

तेतुल-પણ મૂળ तेतुल છે. तेतुल=ते+तुल-तुल <સં. तुल्य. तेतुल- તેના જેવું, તેના જેવા માપનું, 'તેવડું' એ રીતે અર્થવિકાસ થયેલો છે

૪૦૯. अवरोप्परमा પહેલો અંશ સં. अपर-માંથી આવેલો છે.

गाहँ वोमंताहँना વિશિષ્ટ ષષ્ઠીના પ્રયોગ માટે જુઓ 'વ્યાકરણ'

સૂત્ર ૪૧૦થી ૪૧૨ ધ્વનિપરિવર્તનની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ નોંધે છે.

૪૧૦ પ્રાકૃતમાં હ્રસ્વ ए ને હ્રસ્વ ओનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું સંયુક્ત વ્યંજનોના પૂર્વવર્તી ए, ओ નિયમે કરીને, અને શબ્દાંત સ્થિતિમાં ક્વચિત્, હ્રસ્વ ઉચ્ચારાતા. અપભ્રંશમાં વિસ્તાર થયો છે. અંત્ય ए, ओ અપભ્રંશમાં નિયમે કરીને, અને અન્ય વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં હ્રસ્વ છે.

૪૧૧ એ જ પ્રમાણે અનુનાસિકનો પ્રદેશ પણ વિસ્તૃત થયો છે— અમુક સ્થાને અનુસ્વાર નહીં, પણ સાનુનાસિક સ્વર ઉચ્ચારાય છે.

૪૧૨ ગુજરાતીને म्ह > म्म એ પ્રક્રિયા અજાણી છે જુઓ, ગીમ <गिम्ह, બામણ <बम्हण 'ઘમ્મ' <घुम्ह વગેરે.

૪૧૩. अम्हासना મૂળમાં *अम्हासन- છે.

૪૧૪ આરે રૂપ રઘર ભાગવી શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. आरव એ आरम्भ પરથી આવ્યું હોય. आरम्भनुं મૂળ કદાચ एम्व=आरअ एवर હોય. पमिम्म कश्य आयु+एवर પરથી ઉતરી આવ્યું હોય. છંદ ૨૧ માત્રાનો ચંદ્રા છંદ છે. અભિધાન કે બાર માત્રા પછી યતિ અને અંતે ત્રણ લઘુ હોય છે. છંદ જાળવવા માટે ને તેના અન્ય સ્વરોને હ્રસ્વ અને त ને तँ બોલવા પડશે.

(૨). अंतडी એ રઘર ભાગવી શકાતું રૂપ છે. પ્રાચીનું अंति ને સ્વાર્થિક ड પ્રત્યય લાગતાં अंतडी. પરિભાષા માટે જુઓ સૂત્ર ૪૩. अनु सि પરથી अज सि ને પછી अजी થવું જોઈએ, પણ अप अनु પરથી

અજ્જુ અજ્જુ (પ્રાચીન હિંદી 'અજ્જુ') ને હજુ' થયો, તેના હકારની અસરથી હજી' થયું

(૩). ઉત્સંગોઆણ્ણગતિ પીશલ. વૈદ્ય વગેરે અનો અર્થ ઉત્ સરોવર કરે છે તો સંદર્ભ સાથે તેનો સંબંધ કોઈ રીતે ન ઘટે. ઉત્તિ-થરની સીધી ગતિને બદલે અમુકજણને પરિક્રમે આદિ ગતિ કેમ્પન કે—થાય છે એવો અર્થ જ સ્વાભાવિક લાગે છે.

(૪). અને અને અને એમ પ્રેરક તરીકે લેવાનું છે.

૪૧૫. નવુ<નવુ<નમ્ય સંયોગવાળું ઉદાહરણ. પ્રાચીન હિંદીમાં (રામચરિતમાનસ વગેરેની ભાષામાં) નવુ વપરાતો. પણ ત્યાં અને નો અર્થ નહીં અન્યથા નહીં તો નો અર્થ.

૪૧૫ (૧). કુમ્ભસને લગતી સુરત ઉમેદ.

૪૧૬–૪૧૭. ... > ... > ... > તે ... > ... > ... > ચો એ બીજા પ્રમાણે ...

૪૧૬ (૧). ... સ ... બીજું રૂપ પરથી ર પ્રત્યય લાગી *... થાય (સરખાવો ...), તેમ જ પ્રત્યયથી *... થાય. *... > પ્રા. ... બોલ પ્રેરકનો -આર- પ્રત્યય લાગી ... બોલાર ... > ... એ પ્રક્રિયાથી ... બોલાર->'બોલાવવું' (બોલવવું).

૪૧૮ ... એટલે ... સાથે ઉપરથી આવેલા ... સમાસ સાથે. ... શરૂમાં ... જણાઈ રહ્યો છે ૪૪૮ સૂત્ર અનુસાર.

(૧) ... અહીં ... સપ્તમીના અર્થે છે. ... નો ન ... બ પ્રાકૃત ... છે. ... (<... ...) હોત તો એ છૂટ લેવી ન પડત.

(૪). ... એ ઉત્તરકાલીન રૂપ છે. આપણ અપભ્રંશમાં ... છે.

(૬). ..., ... ક્રિયાર્થ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ' આપેલાં ભવિષ્ય ... ('...' '...') રૂપોના મૂળમાં એ છે. ..., ... કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત છે

(૭). જેમ ... પાણીમાં ઓગળી જાય તેમ આ ઓગળી, ... થયું કરનારો ... ... પાણીથી ભીંજાતાં, તેનું ... (=...) ... નાશ પામી ગયું છે એવો ... સમજાય છે.

(૮). बंधुलम આ હેમચંદ્રે ન નોંધેલો -उल- म- પ્રત્યય છે बंध> बंध + उल-म =बंधुलम, પ્રા. ગુજ बंधुलउं વાંકડું

૪૧૯. ठिवें ના મૂળમાં વૈદિક स्थि છે. વૈદિક स्थि સ્થિની જેમ અપભ્રંશમાં પણ ठिवँ ठिवँ છે અર્વા. ગુજ 'ઠિમે ઠિમે' આદિ ઉપરથી ગુજ ના પ્રા. હિંદી નાહીં'

(૭) ओहट्ट નું મૂળ अव+घट् છે. 'ઘટવું' 'પાટો'માં એ ધાતુ છે ओहट्ट-પરથી 'ઓટ' (નામ) છંદ : ૧૩+૧૬ માત્રાનો છે એકી ચરણો ૧૬ના એકી ચરણો છે બેકી ચરણો વદનકના છે

૪૨૦ पक्ष-નું पक्ख- સ્વાર્થિક પ્રત્યયથી पक्खअ- ને સપ્તમીનું રૂપ पक्खइ पक्खइનું મૂળ एम वि < एवम् + अपि છે. ण+एव=णेव પ્રાકૃત णेव णव> णेम, ले પછી लें, ले ને लि, लि, અર્વાચીન જ पक्खिઉનું મૂળ *प्रत्यनीक હોય. अनीक એટલે 'મોરચો' 'આગલો ભાગ' अनीक એટલે 'મોખરે' આ ઉપરથી प्रत्यनीक એટલે વિરુદ્ધ 'ઊલટું' સરખાવો પ્રાકૃત पडिणीय (=प्रत्यनीक) 'વિપરીત'

(૫). અપભ્રંશ 'મીઠું' લાક્ષણિક રીતે 'અક્ષત'ના અર્થમાં વાપરીએ છીએ, ત્યારે પહેલાં ઉપજ ગુદસ્તાનો લાક્ષણિક અર્થ ધરાવતું सम्मान મુંદર ને તે પરથી અપ. सम्मोव- सल्लोणय सलोणिम सलोणी ને અર્વા ગુજ 'સલૂણુ સલૂણી'

પીશલ मम ને સ્વાર્થિક 'क- પ્રત્યય લાગી ममक- સિદ્ધ થયો માને છે પણ ममक-નું પ્રાચીન રૂપ मरमक- અને હિંદી 'અનોખા' ગુજ 'નોખુ' 'અનોખુ' પીશલની આવૃત્તિમાં ન હતા मरमक-ના તો *मरमक- *मरमक-પરથી મધ્યવિલોપથી સિદ્ધ થયું હોય, અને તો 'અનોખું'મા 'લોપ'—'અલોપ' વગેરેની જેમ 'અ'નો પ્રક્ષેપ થયો હોય, અથવા નરસિંહરાવે બતાવ્યું છે તેમ मम्मक ઉપરથી ममरमक- ને પછી આદ્યસ્વરના લોપે मरमक આ બીજા વિકલ્પમાં એક મુશ્કેલી એ છે કે ममरमक-માં બેવડા म પૂર્વે અક્ષરનો લોપ થયો માનવો પડે છે, નહીં તો *ममरमक-પરથી અર્વાચીન ભૂમિકામાં *ममरक-થયા પછી જ मरक- થઈ શકે ત્યારે નવમી શતાબ્દી પહેલાંથી જ ममक-વપરાયેલું છે

૪૨૧ સ. वच्छ- का જેવાનું પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં उत्त का થયું જોઈએ, પણ वच्- वद् એ મૂળ ધાતુઓની અસર નીચે वुच्च, वुच्- થાય છે

વિશ-નો 'વાસંત' સાથે ધ્વનિદૃષ્ટિએ તો સંબંધ નથી જ પણ અર્થદૃષ્ટિએ પણ તે 'ભગ્ન કરવા'-'ભાંગ' સાથે સંબદ્ધ છે. હિંદી 'બીચ' અને આપણું 'વચ્ચે' એમાંથી આવ્યા છે. 'અપભ્રંશ વચ્ચાળ' 'વચાળું' 'વચાળે' 'વચમાં' ને 'વચેટ'માં પણ એ છે.

૪૨૧ (૧). સર્વભાષક સમસ્ત પુરુષને સંબોધીને અન્યોક્તિ છે.

૪૨૨ (૨). ચંદ્રના અર્થ તેણે આપેલો ... શબ્દ પણ પાછળથી સંસ્કૃતમાં પેસેલો દેશ્ય શબ્દ જ છે. ... ધાતુ ... કરવો ના અર્થમાં છે. તેના પરથી થયેલા નામનું સંસ્કૃત રૂપ તે ... , ... વગેરે. ઉદાહરણમાં, માટી દ્વારા ... બનેલા ... આશ્વાસન છે. જગતમાં સુખની સાથે જ દુઃખ છે. નવીન સુરત પ્રદેશો છે, તેમ સાકરી નગના વાંકવળાંક પણ છે.

(૪). સ આત્મન નું અપ્પણ થયું, ને તે સ્વવાચક સર્વનામ તરીકે વપરાતા આપ્પું અપ્પણ ના પોતે ને આપ બેને અર્થે છે

(૬) *હેરણ ને હેર કે પાર્ એવું એમના આશયથી *હેર ને તે પરથી નામ હેરિ થયું હોય

ઉદાહરણની ભાષા પ્રાચીન છે. નવમી શતાબ્દી પહેલાંના સ્વયંભૂમાં આ પણ ઉદ્ધૃત થયેલું છે, પણ ત્યાં હેમચંદ્રમાં જણાવ્યાં છે તેવાં પ્રાચીન લક્ષણ નથી જળવાયાં.

છંદ : માત્રા. ચુમ્બો રૂપ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૭). હેમચંદ્રમાં અપભ્રંશ ધ્વનિપ્રક્રિયા માટે અસાધારણ લક્ષણ તેમનું જણાવ્યું સ્વો છે, તેનો '૬ કે ૬ નથી થયો. આ અર્વાચીન લક્ષણ છે.

(૯). ચોક્- ઉપરથી આવેલા શુજ ... માં અર્થ ચોરીને હરી ગયો છે. કિશુ' ને બદલે અભિલાષા ના અર્થમાં તે વપરાય છે.

(૧). અપભ્રંશ ને બદલે શુદ્ધ પ્રાકૃત ઉદાહરણ. છંદ અનુષ્ટુભ. અક્ષરની આઠ આઠ અક્ષર, પાંચમો લઘુ, છઠ્ઠો ગુરુ સાતમો બેકી ચરણોમાં ગુરુ, બેકીમાં લઘુ

(૧૧). લગ્ન ઉપરથી લગ્ગ ને પછી લગ્ગ

(૧૪). શશીને કુટીનું રૂપ આપ્યું છે. કુટી પરથી કુટ્ટી, તેના ગુણ- અંગને લઘુવાચક સ્વાર્થિક -ડ- લાગી, ઓળિયનો ઈ લાગતાં કુડુલી.

ઘુમ્મઘુમનું મૂળ સં. ઘુર્ણઘુર્ણ. તે પરથી 'ઘૂમવું' ('નામરૂપ ઘૂમવા')= ઘૂંઘવવું. વહિણુઅ સં. ભગિનીનું અનિયમિત વહિણી; તેના વહિણ- અંગને સ્વાર્થિક -ઉઅ- પ્રત્યય લાગીને વહિણુઅ- સધાયો છે. નાનાલાલ પરથી નાનુ, 'કેશવલાલ' પરથી કેશુ, 'હિમાંશુ' પરથી હેમુ વગેરે લાડવાચક સંજ્ઞાઓમાં મૂળ આ જ પ્રત્યય છે. બારમી શતાબ્દી આસપાસના રાજસ્થાન-ગુજરાતના શિલાલેખોમાં -ઉઅ- પ્રત્યયવાળાં વિશેષનામો મળે છે (ચાહુઅ-, ધીહુઅ- વગેરે). છંદ ૧૬ માત્રાનો વદનક છે. જુઓ ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૫). પ્રેમપાત્રની પ્રાપ્તિનો વિચાર કર્યા કરે પણ તે ક્યારે પાર પડશે નહીં તેની સરખામણી એવા જેહેનાં સાથે કરી છે, જે આશાનો ખરેખર સ્વપ્નભૂમિમાં ઉપયોગ કરવાને બદલે વરમાં મીઠી મીઠી જ મનના મોદક દોડાવે છે. છંદ વદનક. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૭). જુઓ ૪૨૦ (૫) પરનું ટિપ્પણ.

(૧૮). અપ્પત્ત વયઇ=વયપૂર્વે, કાચી ઉંમરમાં, આયુષ્ય પાક્યા પહેલાં, અકાળે.

(૨૦). ઉરુ ને 'ઘણું' ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યા છે. હવે તો માત્ર કાવ્યભાષા પૂરતા જ વપરાય છે. ઘણ-માં આકાર ઉમેરાયો છે.

(૨૧). અમ્મીસનું મૂળ સં. અભ્યાશ છે એ ખરું, પણ અર્થનો ઘણો વિકાસ થયો છે. 'અંશ' માં એ અવલંબન થવું, એટલે અમ્મીસ=અવલંબન, આશ્વાસન. અપભ્રંશમાં અમ્મીસ્ ધાતુ તરીકે પણ 'અવલંબન આપવું, આશ્વાસન આપવું' અર્થમાં વપરાય છે

(૨૨). સં. વાયસ+ઘર > પ્રા. વાયસ+હિરિઅ વાયહિઅ.

૪૨૩. (૨) ગુરુનો અર્થ છૂટશે નહીં પણ સ્વાનુભવી હોવાનો છે એટલે જ 'ઘટ ઘટ'

(૪). ઢોલ્લસી > *ઢોલ્લઇગી > *ઢોલ્લડી > ઢોલડી. આ રૂપ મધ્યપ્રદેશના અનિવાર્યને અનુરૂપ છે. આપણે ત્યાં ઢોલરી પરથી 'ઢોલડી'

રામ ને વાસ્ત પરથી અપભ્રંશભૂમિકામાં પ્રચલિત થયેલા વલણને અનુસરીને સ્ત્રીલિંગ ભિન્નતા. ગુજરાતીમાં 'ભાત' 'દાળ' 'ન્હોર' 'સમજ' વગેરે સ્ત્રીલિંગ નામો આ જ પ્રકારનાં.

૪૨૪ એક જ પદમાં સ્વાર્થે ड ના ત્રણ પ્રયોગો એક સાથે વપરાયા છે. ઉત્તરાર્ધમાં 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ' એ જાણીતી કહેવત છે.

૪૨૫ (૧). केहि પરથી ઢિંઢી જ પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કેરિ વપરાતું સર્યું છે. જેમ કે મૂળ તત્ત્વ કારણે ને કારણે પરથી.

૪૨૬ पुण—पुणो—पुणो—पुणु એવો વિકાસક્રમ. વિણનું વિણ ને વિન થવું જોઈએ પણ સાદૃશ્યે વિણુ થયું છે. અર્વાચીન વણ-વિના, તેમ જ નકારાર્થક પૂર્વપ્રત્યય (જેમ કે વણનોતર્યો, વણજોઈતો)- પદની મૂળભૂત ગાથા માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

૪૨૭ जयस>अयस>आस એવો વિકાસક્રમ છે. સરખાવો ध्यास>ध्यास>घास तृतीयानो પ્રત્યય ગણવો.

અધીન પરથી અર્ધતત્સમ અહિણ થયું છે. તે પરથી અર્વા. 'આધીન'. આમ આધીન એ પરાધીન વગેરે પરથી માત્ર તારવેલું ન પણ હોય, અર્વાચીન ઘડતરનું નહીં, પણ પરંપરાગત અને તેથી 'શુદ્ધ' હોય.

છંદ: ૨૭ માત્રાનો ઝુમ્ખ. એ દ્વિપદી છે. ૧૫મી માત્રા પછી યતિ. માપ ૧૫+૧૨; ગણવિભાગ: ૪+૪+૪+૩ અને ૪+૪+૪

આ પદ પરમાત્મપ્રકાશમાં પણ મળે છે. જુઓ પરિશિષ્ટ. સૂત્ર ૪૨૯–૪૩૦માં કેટલાક તદ્ધિત પ્રત્યયો આપ્યા છે.

૪૨૯. પ્રત્યય -अड ને -उल्ल છે તેમને સૂત્રમાં -अड ને -उल्ल રૂપે આપેલા છે. આગળ ઉમેરાયેલો अकार પારિભાષિક છે. સ્વરથી શરૂ થતા પ્રત્યયો કે આર્ષ અંગને લાગે એવું સૂચવવા માટે अकार મૂકે છે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં તેમની પૂર્વેનો સ્વર-અંગનો અંત્ય સ્વર-લુપ્ત થાય છે. આવા પ્રત્યયોનું પારિભાષિક નામ ડિત્ છે. ડિત્ -अड એટલે એવો -अड પ્રત્યય, જે લાગતાં અંગનો અંત્ય સ્વર લુપ્ત થાય છે. दोस+-अड=दोस्+-अड=दोसड આ પ્રત્યયો સ્વાર્થે લાગે છે — સ્વાર્થે લાગે છે. એટલે કે એ પ્રત્યયો લાગતાં અંગના મૂળ અર્થમાં કશો ફરક પડતો નથી. પ્રત્યયસહિત કે પ્રત્યયરહિત અંગનો અર્થ એકનો એક રહે છે. એટલે તે સ્વાર્થિક પ્રત્યયો પણ કહેવાય છે. ખરી રીતે તો એવા પ્રત્યયો આત્મીયતા, વહાલ, લાડ, લઘુતા, હીનતા, અપકર્ષ વગેરે ભાવચ્છટાઓ સૂચવવા વપરાતા થાય છે. પછી અતિ પરિચયથી તેમની એ અર્થચ્છટાઓ ઘસાઈ જતાં તે

સ્વાર્થિક પ્રત્યયો બની જાય છે—માત્ર અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો બની જાય છે.

સંસ્કૃતમાં क પ્રત્યય (बालक વગેરેમાં) પ્રચારમાં હતો. તેમાંથી આવેલ अ-પ્રત્યયનો પ્રયોગ પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં અતિવિસ્તૃત બન્યો. અપભ્રંશમાં તો લગભગ બધે તે અંગનો -अ- પ્રત્યયથી વિસ્તાર કરવાનું વલણ છે. ગુજરાતીના છોકરો ને હિંદીના લડકા' એ પ્રકારના અંગો અપભ્રંશના સ્વાર્થિક -अ પ્રત્યયને આભારી છે. ગુજરાતીમાં વર્તમાનકૃદંતો, ભૂતકૃદંતો ને વિકારક' વિશેષણો વગેરેમાં આ अ-પ્રત્યય છે

-डड પ્રત્યય, પછીથી -डअ- > -ड- એમ ગુજરાતીમાં ઊતરી આવ્યો છે. मोरडउ > મોરડો.

આ રીતે -अड અને -डड એકલા નથી વપરાતા -अडअ ને -डडअ એમ -अ- પ્રત્યયના સંયોગે જ તે મળે છે. જુઓ પછીનું સૂત્ર.

હેમચંદ્રના ઉદાહરણોનું આધારભૂત અપભ્રંશ સાહિત્ય વિવિધ પ્રકારનું હોવાનું જણાય છે. સ્વયંભૂ, પુષ્પદંત જેવાની પ્રશિષ્ટ અપભ્રંશ કૃતિઓ ઉપરાંત લૌકિક સાહિત્યમાંથી પણ ઉદાહરણો લેવાયેલાં છે -अड પ્રત્યયનો છૂટે હાથે વપરાશ એ હેમચંદ્રના સમયની સમીપની લોકબોલીનું લક્ષણ હોય એમ લાગે છે એવા પ્રત્યયવાળા શબ્દો ધરાવતી ભાષા વધુ ના વધુની–વધુ જીવંત છે આપણાં લોકગીતોમાં ड ल વગેરે સ્વાર્થિક પ્રત્યયોવાળા શબ્દો છૂટથી વપરાયેલા છે (રાતલડી, વીજલડી અરમાનિયો, ઝાંઝરિયા,' 'ચુંદડી નણદલ પરોણલા, પાતળિયા વગેરે અનેકાનેક), તે પરથી આવું અનુમાન કરી શકાય છે ગુજરાતીના અંગવિસ્તારક પ્રત્યયો માટે જુઓ વાગ્વ્યાપાર પૃ ૨૩૪–૨૪૧

૪૩૦ હેમચંદ્રના વ્યાકરણના પ્રાકૃત વિભાગના પહેલા પાદમાં (સૂ. ૨૬૯) किसलय, कालायस ને हृदयनो य પ્રાકૃતમાં લુપ્ત થવાનો નિયમ આપ્યો છે. તેને આધારે हृदयनुं हिअ ને પછી -अड ને -अ- પ્રત્યયો ઉમેરાઈને हिअडअ –

वच्छउडमां -डड- अड ને -अ- એમ ત્રણ પ્રત્યયો આવે છે જણાવેલ કારણો નાયકને વારંવાર યુદ્ધમાં રોકે તેથી—તેને ઘરથી સતત દૂર ને જોખમમાં રાખે તેવાં છે

૪૩૨–૪૩૩. આગલા સૂત્રમાં સ્વાર્થિક પ્રત્યયોનું સ્ત્રીલિંગ ई પ્રત્યયથી સાધવાનો નિયમ આપ્યો છે. પણ ધૂળી જેવા શબ્દ પરથી

જૂરણિઅ બને છે તે સાધવા આ બે સૂત્રો અપેક્ષિત છે. હેમચંદ્ર પ્રમાણે જૂરી+અણ = *જૂરણ. જૂરણ ને સ્ત્રીલિંગનો ઈ નહીં, પણ આ પ્રત્યય લાગે છે અને તે લાગતાં તેની પૂર્વેના અનો ઇ થાય છે. જૂરણ ને ણિત્ આ લાગતાં જૂરણ ને સૂ. ૪૩૦ પ્રમાણે જૂરણિઆ.

ખરી રીતે તો -અણ- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -અણિ થાય છે. સં. -(અ)ન- પ્રત્યયનું સ્ત્રીલિંગ -ની થાય છે (પાલન- પાલિકા-) તે પ્રમાણે ગોર પરથી *ગોરણ- ને સ્ત્રીલિંગ ગોરણિઆ થાય. *ગોરણિઆનું અન્ત્ય સ્વરના હ્રસ્વત્વના નિયમ પ્રમાણે ગોરણિ, અને ણનો ઈ એમ સ્વરસંધિની પ્રક્રિયાને લીધે ગોરડી એમ વિકાસક્રમ છે.

૪૩૨. ધુળિ (<ધૂલિ પું) અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ બન્યો છે. કેટલાક સંસ્કૃત પુંલિંગ નામો આવી રીતે સંસ્કૃત સ્ત્રીલિંગ નામોની અસર નીચે આવેલાં છે. ગુજ. 'આગ (સ્ત્રી.) <આગિ <અગ્ગિ <અગ્નિ—આનું બીજું ઉદાહરણ છે. ગુજ. ને હિંદીમાં પણ સ્ત્રીલિંગ છે. હિંદીમાં તો આની અસરથી ફારસી મૂળનો આવાજ પણ સ્ત્રીલિંગ છે. અપભ્રંશમાં મૂળના લિંગપરિવર્તન અંગેના પરિવર્તન માટે જુઓ સૂત્ર ૪૪૫.

૪૩૫. જુઓ સૂત્ર ૪૦૭ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ઉદાહરણો ક્રમસર.

૪૩૭. ત્વ-તલ્-ના પ્રત્યય (ગૌત્વ વગેરેમાંનો).

પણનું મૂળ વૈદિક ત્વન છે. ત્વન-ના 'ત્વ'નો દ્વિવિધ વિકાસ થાય છે. ઉચ્ચારણમાં ઓષ્ઠ્યતા પ્રધાન રહેતાં બની ઓષ્ઠ્યતા ને હવી સઘોષતા મળીને -ત્વ્->-પ્પ્- એવો વિકાસ થયો છે ને દંત્યતા પ્રધાન રહેતાં -ત્વ->-ત્ત- એવો વિકાસ થયો છે. આથી 'ત્વન'માંથી 'પ્પણ' ને 'ત્તણ' પ્રાપ્ત થાય છે. નાનપણ, મોટપણ, પોતાપણું, બાળપણું વગેરેમાં પણ, પણું અને ચૂડાતન, ઘુમ્મતન, કેવતન માં તન (નકાર અનિયમિત) ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

સૂત્ર ૪૩૮ થી ૪૪૦ કેટલાક કૃત્ પ્રત્યયોને લગતા છે.

૪૩૮. સં. 'તવ્ય' 'ઇતવ્ય' પરથી સ્વાર્થિક -અ- ઉમેરાઈને અપભ્રંશના પ્રત્યયો થયા છે. એવ્વઉં પરથી 'એવ્વઉં>ઇવ્વઉં> વ્વઉં>વું' (એવ્વઉં >એવઉં>અવ્વઉં>અવઉં>વઉં) એવો વિકાસ થયો છે.

૪૩૮. (૧) ચાર અવ્યયના રૂપો ધ્યાનમાં રાખવા.

હું માટે જુઓ સૂત્ર ૩૬૦ (૧) પરનું ટિપ્પણ. સદંશ વિના અર્થ અસ્પષ્ટ રહે છે.

(૨). અતિશય અનુરાગને લીધે સહન કરવાનું પણ ઘણું હોય છે. ત્ત- વિવક્ષ છે 'ઘણું' ને 'અનુરક્ત' બે અર્થ

(૩). સોપણ, અગોરા ક્રિયાવાચક નામ તરીકે વપરાયા છે 'સહું આગવુ

૪૩૯–૪૪૦ ઇ પ્રત્યયવાળા સબધક ભૂતકૃદતો પરથી અર્વાચીન હિંદીના શૂન્ય પ્રત્યયવાળાં રૂપો (मार कर बोल कर વગેરેમાનાં मार, बोल) પ્રાપ્ત થયાં છે. ઇઉ પ્રત્યયવાળા રૂપો પરથી ગુજરાતીનાં સ ભૂ કૃદતો આવ્યા છે (करिउ>करी). બંને સસ્કૃતના સોપસર્ગ ધાતુને લાગતા -य પ્રત્યય (अनुगम्य વગેરેમાંના) પરથી થયા છે। એકમા य>इ બીજામા વિકલ્પેથી इउ.

વૈદિક त्वी પરથી 'અપિ' 'एपि ને પછી अवि एवि इवि વૈદિક त्वीन પરથી एप्पिणु, एविणु. સબધક ને હેત્વર્થ કૃદતના આરપાંસ પ્રત્યયો હોવા એ આધારભૂત સામગ્રીના મૂળમાં વિવિધ બોલીઓ હોવાનું સૂચક છે.

૪૩૯. (૧). તો શું આકાશમા ચડી જાઉં?' એ ઉક્ત બોલ- બોલીનો પ્રયોગ છે

મરાઉં, મરાઉં અહીં તેમ જ અન્યત્ર ઘણે સ્થળે વર્તમાન ભવિષ્યાર્થ છે. જુઓ 'વ્યાકરણ

(૩). વિનો એક અર્થ પાણી પણ છે. સભવતઃ મુજ' વિવક્ષ છે. 'મુજ' ઘાસ અને મુજ સજ્ઞા. બોદ્ પરથી અર્વાચીન ગુજરાતી 'રોવું' આવ્યો છે.

(૪). 'હિઅ અતુગ છે. हिमय हिअ એટલે હૃદયથી દુઃખમાથી. આપણો 'થી' इत इय थिउ<स्थितः માંથી છે પ્રાચીન પ્રયોગોમાં અને અત્યારની કેટલીક બોલીઓમાં 'થો' 'થી' 'થુ એમ વિકારક પણ છે

૪૪૦. ઉદાહરણ વડી કરેલું છે.

૪૪૧ एवं એ વિધ્યર્થ કૃદતનો પ્રત્યય કોઈ હેત્વર્થ કૃદત માટે વપરાય છે. अन એ સસ્કૃત ક્રિયાવાચક નામ સાધતો अन પ્રત્યય જ છે (गमन- करण વગેરેમાનો). अणह्य અંગને ષષ્ઠીનો 'हँ ને તૃતીયા- સપ્તમીનો 'हिँ લાગી 'अणहँ' 'अणहिँ' સધાયા છે.

રાજસ્થાનીમાં કર્યો (હિંદી કિયા) મરચો કર્યો વગેરે રૂપોનો સંબંધ દેખાડવા માટે અપભ્રંશના 'ક્રમ'ની રૂપો સાથે છે. ગુજરાતી ય ચાર માટે જુઓ ૩૫ (૧) પરનું ટિપ્પણ. ૪૪૧ (૧), (૨) વધુ પ્રોક્ષ ઉદાહરણ છે.

૪૪૨. ઉદાહરણો પ્રાકૃતીય પરંપરાના સાહિત્યમાંથી છે. ચૌદમી, વિરલસમાસ પ્રાચીન રૂપો છે.

૪૪૩. ગુજરાતીમાં 'જો' ને બદલે 'જ્યો' પ્રચલિત છે. 'માણસો' બોલાવ્યો વગેરે આમાં 'આ' વગેરેનો ક પ્રત્યયથી વિસ્તાર થયેલો છે.

૪૪૪ (૨). મૂળ પ્રાકૃત તથા એ જ ભાવના સંસ્કૃત પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ.

(૩). સ્વામુમ ને બદલે પાઠાંતર સ્વસમુમ. ગુજરાતી વાત અર્ધતત્સમ જણાય છે. એ 'વાર્તા'માંથી નથી ઊતરી આવ્યો.

(૪). નગર ઉદ્યાન—અનિષ્ટને અળગું રાખવા લૂણ ઉતારવાની મીઠું ઉતારીને દેવતામાં નાખવાની પ્રથા જાણીતી છે. જિનદેવ પરથી ઉતારીને દેવતામાં નાખેલું લૂણ 'સફળ' મુખથી થયેલી આદેશથી પ્રેક્ષકોને અભિપ્રવેશ કરે છે એવી રીતે વર્ણવાયું છે.

(૫). તુલના માટેના પદ્ય માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૭૬ ૧૧+૧ આપનો જવાબ છે. ત્રીજું ચરણ અધૂરું છે. સોહેર એવો પાઠ કલ્પીએ તો છંદ જળવાઈ રહે.

૪૪૫. લિંગમાં થયેલા ફેરફારોના મૂળમાં અનુપ્રાસ કાં તો અન્ય સ્વરનું, અથવા તો અર્થનું સાદૃશ્ય હોય. પછીથી સ્ત્રીલિંગનો ઉભય બહુતાનો ને નપુંસકલિંગ સામાન્ય સ્વરૂપનો વાચક બનતાં અનુકૂળતા અનુસાર કોઈ પણ પુંલિંગ શબ્દને એ પ્રત્યયો લાગવા માંડ્યા. નપુંસકલિંગ અને પુંલિંગના કેટલાક એકમે પ્રત્યયો હતા, તે પણ ગુમ થતા, તેમની વચ્ચે કેટલીક વાર અર્થભેદ સંભ્રમ પણ થતો હોય. તેથી ભાતરથી એ નવું આવરું એવા અર્થમાં છે

૪૪૬. આ સૂત્ર શૌરસેની પ્રાકૃતમાંના અપભ્રંશ સાહિત્યને પણ કેમકે ઉપયોગમાં લીધું હોવાનું સૂચક છે. ત> દ એ પ્રક્રિયાવાળાં આર રૂપો ને દ વાળી જાતનું રૂપ 'શૌરસેની'પણું દર્શાવે છે.

૭૬ 'આગ' જુઓ ૪૫ (૧) પરનું ટિપ્પણ.

૪૪૭-૪૪૮ આ સૂત્રો માત્ર અપભ્રંશને નહીં, પણ સમસ્ત પ્રાકૃતપ્રકારોને લગતાં છે. બોલીઓનું વધતુંઓછું મિશ્રણ સાહિત્યમાં અનિવાર્ય હોય છે અને પદ્યસાહિત્યમાં છંદને સાચવવા કેટલીક વાર પ્રાચીન ભૂમિકાના, કેટલીક વાર બોલચાલના તો કેટલીક વાર સંબદ્ધ બોલીઓનાં રૂપો ને પ્રયોગો પણ વપરાય છે. ઉપરાંત અપભ્રંશમાં સાહિત્યિક પ્રતિષ્ઠાને લીધે સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો સારો એવો પ્રભાવ હતો—ઘણા અપભ્રંશ કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃતના વ્યુત્પન્ન પંડિત હતા. એટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશમાં સંસ્કૃતપ્રાકૃતની અસાધારણ શબ્દો, રૂપો, પ્રયોગો છૂટથી વપરાતા. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં પણ આપણે પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દોનો, તો ક્વચિત વિભક્તિરૂપ કે આખ્યાતિક રૂપનો ઉપયોગ કરીએ જ છીએ ને.

પરિશિષ્ટ

૩૩૦/૧ સાથે સરખાવો.

मरगय-वण्णहं पियहं उरि पिय चंपय-पह-देह ।
कसवट्टइ दिण्णिय सहइ नाइ सुवण्ण-रेह ॥
(કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ ૧૦૮)

મરકતના વાન જેવા પ્રિયના ઉર પર ચંપાની દેહકાન્તિ વાળી પ્રિયા, કસોટીના પથ્થર પર સોનાની રેખા દીધી હોય તેવી શોભે છે

૩૩૦/૨ સાથે સરખાવો.

हे सुअणु पसिअ एण्हिं पुणो वि सुलहाइं रूसिअव्वाइं ।
एसा मअच्छि मअलंछणुज्जला गलइ छण-राई ॥
(સપ્તશતક, ૫/૧૧)

હે સુતનુ, અત્યારે પ્રસન્ન થા. રૂસણું પછી પણ સહેલાઈથી થઈ શકશે. મૃગાક્ષી, આ ચંદ્રોજ્જ્વલ ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે

ટીકાકાર હે સુઅણુ ને સ્થાને હે સુઅન સુજન એવો પાઠ નોંધે છે. એ પાઠાંતર લેતાં પૂર્વ દલ નાયકને ને ઉત્તર દલ નાયિકાને સંબોધીને દૂતીએ કહેલો સમજવો. ટીકાકારે નોંધેલું પાઠાંતર લેતાં ગાથાના પૂર્વ દલનો આશય હેમચંદ્રે આપેલા દૃષ્ટાન્ત પૂર્વેની નિકટ આવે છે. 'વજ્જાલગ્ગ'ની એક ગાથાનું ઉત્તર દલ પણ આવા પ્રકારનું છે:

माणेण मा णडिज्जसु माणसिणि गलइ छण-राई ।
(વજ્જાલગ્ગ, ૩૫૮/૨)

માનિની, માનથી પીડા મા. ઉત્સવરાત્રી વહી જાય છે

૩૩૦/૩ સાથે સરખાવો.

कस्स ण भिंदइ हिययं अणंग-सर-धोरणि व्व निवडंती ।
बालाएँ वलिय-लोयण-फुरंत-पम्हाउला दिट्ठी ॥

બાલાની તીરછી આંખોમાં સ્ફુરતા પ્રેમને લીધે અલસ બનેલી દૃષ્ટિ, અનંગની શરધારાની જેમ, પડતાં જ કોનું હૃદય ન ભેદે ?

૩૩૩ સાથે સરખાવો:

हत्थेसु अ पाएसु अ अंगुलि-गणणाइ अइगआ दिअहा ।
एण्हिं उण केण गणिज्जउ त्ति भणिऊण रुअइ मुद्धा ॥
(સપ્તશતક, ૪/૭)

'હાથની ને પગની આંગળીથી ગણતા કરતાં (પણ અવધિના) દિવસો વીતી ગયા. હવે તે શેનાથી ગણવા? એમ બોલીને મુગ્ધા રડે છે'

૩૪૦/૧ સાથે સરખાવો.

वरि खज्जइ गिरि-कंदरि कसेरु ।
णउ दुज्जणभउँहावंकियाइं, दीसंतु कलुस-भावंकियाइं ॥
(મહાપુરાણ, ૧/૩/૧૨-૧૩)

૩૪૧/૧ અને ૨ સાથે સરખાવો:

वत्थाइँ वक्कलाइं विरिचिम-सिलायलाइँ सयणीयं ।
असणं जत्थ फलाइं तं रण्णं कह न रमणीयं ॥
(નાણપંચમીકહા, ૬/૫૧)

'જ્યાં વલ્કલનાં વસ્ત્ર, વિસ્તીર્ણ શિલાતલની પથારી ને ફળોનું ભોજન (સુલભ) છે, તે અરણ્ય કેમ રમણીય ન (માનવું)?'

૩૪૩/૨ સાથે સરખાવો

जेण विणा ण जिविज्जइ अणुणिज्जइ सो कआवराहो वि ।
पत्ते वि णअरडाहे भण कस्स ण वल्लहो अग्गी ॥
(સપ્તશતક, ૨/૬૩)

'જેના વિના જીવી ન શકાય, તેને અપરાધ કર્યો હોય તો યે મનાવવો પડે. નગર સળગતું હોય ત્યારે પણ અગ્નિ કોને વહાલો ન હોય?'

આ જ 'વજ્જાલગ્ગ'માં ૫૫૭મી ગાથા તરીકે છે ત્યાં जिविज्जइ ને બદલે वड्डिज्जइ '(શરીર) ન વધે — ન સારું થાય' એવું પાઠાંતર છે. પ્રાકૃતપૈંગલમ્ (માત્રાવૃત્ત ૫૫) પણ આ ગાથા ઉદ્ધૃત થયેલી છે

૩૫૦/૨ સાથે સરખાવો

वम्मीयमुयरं भित्ता निग्गती व पयोहरी ।
परम्मियसरीरस्स मेरुमे कत्र रूपाहुणा ॥
(સુભાષિતરત્નભાંડાગાર, પૃ ૨૫૬, શ્લો. ૨૬૪)

'સ્તનો પોતીકું ઉદર ભેદીને નીકળ્યા છે (તો) બાકીનું શરીર એમનામાં (એ) શું કરવાનાં હતા!

૩૫૧/૧ સાથે સરખાવો.

अम्मा पइं भणिज्जसु जइ पिउ सम्मुहे न देसि तुमं ।
मा सहियणस्स पुरओ ओहुल्लिं नाह काहिसि ॥

(પઉમચરિય, ૫૬/૧૫)

બીજી પતિને એમ કહાવ્યું કરે છે કે તમે સંગ્રામને મોખરે પીઠ ન ફેરવશો નાથ, રખે આપણે સખીઓની આગળ હલકા પડીએ.

૩૫૨ સાથે સરખાવો:

पासासत्ती कावो नेच्छइ दिण्णं पि पहिअघरणीए ।
ओणत-करयलोगलिअ-वलय-मज्झ-ट्ठिअं पिंडं ॥

(સપ્તશતક, ૩/૫)

નમતી હથેળીને કારણે સરી ગયેલા બલોયાની વચ્ચે રહેલો પિંડ પથિક-ગૃહિણીએ આપ્યા છતાં, પાસાની આસક્તિથી, કાગ (કાગડો) ઇચ્છતો નથી

૩૫૭/૨ 'સરસ્વતીકંઠાભરણ' ૨/૭૬

૩૬૪ સરખાવો:

विहलुद्धरण-सहावा हुवंति जइ के वि सप्पुरिसा ॥

(સપ્તશતક, ૩/૮૫ (૨))

દુખિયાનો ઉદ્ધાર કરવાના સ્વભાવવાળા તો કોઈક જ સત્પુરુષો હોય છે'

૩૬૫/૧ સરખાવો:

अप्पसरम्मि हु होइ समासओ परिवक्खो ।
पुन्न-ससहर-बिंबु जण-दिट्ठिएँ वारिज्जइ ॥

(મહાપુરાણ, ૯/૫/૧૩ ૧૪)

સુખ અતિ પ્રસન્ન થાય, સંક્ષેપમાં કહે: (આમ) પૂર્ણચન્દ્રનો બિંબ લોકોની દૃષ્ટિથી ઢંકાઈ જાય

૩૬૭/૧ સરખાવો:

जइ सो न एइ गेहं ता दूइ अहोमुही तुमं कीस ।
सो होही मज्झ पिओ जो तुज्झ न खंडए वयणं ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૪૬૭)

૩૬૭/૩=[illegible] ૨/૭૬

([illegible] ।)

કે કરી, તે પરે નથી આવતો તેમાં ત્યાગ મેં કેમ લીધું છે? ત્યાગ [illegible] (તથા 'વદન') એ [illegible] ન કરે તે જ મારો પ્રિય હોય.

૩૯૧ તું અનુસરણ આદુ હો। ૮૯મો મળે છે

[illegible] ॥

૩૭૪ મરભાવો

[illegible] ॥

(અનુ[illegible] ૬૭)

૩૯૮ મ.પે મ[illegible]: [illegible] ।

([illegible])

કે [illegible] અમર [illegible] નું [illegible]

[illegible] મ [illegible]

[illegible] ।

(મ[illegible] ૨૨૬(૧))

[illegible]

[illegible]

[illegible] પૃ ૨૪૦

([illegible])

૪૦૨ [illegible] પૃ ૮૧

૪૦૨ મ.પે મ[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ॥

([illegible] ૩ ૩૧)

[illegible]

૪૧૧ મ.પે મ[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

([illegible])

'હે ગજપતિ, શલ્લકીપલ્લવોને (હવે) ન સંભાર. શ્વાસનો મૂકેલો છે જે (ભાગ્ય)દશા જે રીતે આવે છે, તેને ધીર પુરુષો તેમ જ સ્વીકારી લે છે.'

૩૮૭/૨ સાથે સરખાવો :

छप्पय गमेसु कालं वासवकुसुमाइं ताव मा मुयसु ।
मन्न जियन्तो पेच्छसि पउरा रिद्धी वसन्तस्स ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૨૪૪)

ભ્રમર, (જેમ તેમ) વખત કાઢી નાખ. અરડૂસાના ફૂલને તો ન જ છોડી દેતો. માનજે કે જીવતો રહ્યો તો વસંતની પ્રચુર રિદ્ધિ તું જોઈશ.

૩૮૯/૧ = પરમાત્મપ્રકાશ ૨૭૦

(પાઠાંતર विसम हु, वहि किमडं हुं ताम, सो सर्वेण वि सीड वाविड वप्पु)

૩૯૪/૧ સાથે સરખાવો

पच्चूरं णा वि रमए मुहं कोमलम्मि वडिआ-रसेण ।
भिज्जइ पुण कवोल-कअलं ता कहेज ससिणो मिअम्मकं ॥
(કર્પૂરમંજરી, ૩/૩૩)

હે પ્રેમઘાતી, તારું મુખ ખડીના પાણીથી ધોવામાં આવે અને આવી રીતે લગાડવામાં આવે તો તે ચંદ્રનું અનુકરણ સાધે.

૩૯૫/૨ = કુમારપાલપ્રતિબોધ, પૃ ૧૦૮

(પાઠાંતર : चूडउ विलिहिउ, सासानलिण संपिउ).

૩૯૫/૬ સાથે સરખાવો :

जेण जाएण रिउ ण कम्पन्ति
तें जाए कवणु गुणु....
किं जाएण तेण जाएण .. (સ્વયંભૂછંદ, ૪/૨૭)

જેના જ જન્મથી રિપુઓ ન કંપે—તેના જન્મવાથી શો લાભ. તે પુત્રના જન્મવાથી શું !

૩૯૬/૧ ઉત્તરાર્ધ સાથે સરખાવો :

रे रे णिम्ब मा मुयसु कुसुम गिलसु पुण्णिमायन्द ।
(વજ્જાલગ્ગ, ૪૮૩ (૨))

રે લઘુ રાહુ પૂર્ણિમાચંદ્રને છોડી ન દે, ગળી જા.

૩૯૬/૪ નો પાઠ દોહાપાહુડ ૧૦૭માં છે.

૪૦૬/૨ સાથે સરખાવો

ताव चिय हसहम्मया   जाव चिय नेह-पूरिय-सरीरा ।
सिद्धत्था उण छेया   नेह-विहूणा खलीहुन्ति ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૫૫૮)

જ્યાં સુધી જ કોમળ હોય છે—જ્યાં સુધી તેમનું શરીર સ્નેહપૂર્ણ હોય છે સરસવ તેમ જ વિદગ્ધજન સ્નેહવિહીન થતાં ખલ (૧ કુછ, ૨ ખોળ) બની જાય છે.

૪૧૪/૨નો 'દોહાપાહુડ' ૧૬૯માં પડઘો છે અથવા ઉદ્ધરણ છે.

૪૧૪/૪ સાથે સરખાવો :

एइ सो वि पउत्थो अहं अ   कुप्पेज्ज सो वि अणुणेज्ज ।
इअ कस्स वि फलइ मणोरहाणँ   माला पिअअमम्मि ॥

(સપ્તશતક, ૧/૧૭)

પ્રવાસે ગયેલો એ પણ આવશે, હું કોપ કરીશ, ને તે પણ (મને) મનાવશે—પ્રિયતમ પ્રત્યેના મનોરથોની આવી માળા કોઈકની જ ફળે.

आविहिइ पिओ चुम्बिहिइ   निहुअं चुम्बिऊण पुच्छिहिइ ।
नाए कुसलं त्ति तुमं   नमो नमो ताण दिवसाणं ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૭૮૪)

પ્રિય આવશે, ગાઢ ચુંબન લેશે, ચૂમીને પૂછશે 'પ્રિયા, તું કુશળ છે ને?'—આવા દિવસોને અનેક નમસ્કાર.

૪૧૮/૧='કુમારપાલપ્રતિબોધ,' પૃ. ૧૨.

૪૧૮/૭='દોહાપાહુડ' ૧૭૬નો આરંભ.

૪૧૯/૫ સાથે સરખાવો :

जसु पवसंत न पवसिआ,   मुइअ विओइ न जासु ।
लज्जिज्जउ संदेसडउ   दिंती पहिय पियासु ॥

(સંદેશરાસક, ૭૦)

૪૨૦/૩='સરસ્વતીકંઠાભરણ, ૩/૧૨.

૪૨૨/૩ અલ્પરૂપે 'પાહુડદોહા' ૧૫૧માં મળે છે.

૪૨૨/૪ 'સ્વયંભૂછંદ' ૪/૨૩માં પાઠ આ પ્રમાણે છે :

गय गोरिउ पर रि वारत

हरि छुडु वि आमेरेण देइ दिट्ठि जहिँ कहिँ वि राही ।
को सक्कइ संवरेवि डड्ढ-णयण णेहें पलोट्टइ ॥

૪૨૨/૭ સાથે સરખાવો:

दूरट्ठिओ वि चन्दो सुणिव्वुइं कुणइ कुमुयाण ।
(વજ્જાલગ્ગ, ૭૮ (૨))

દૂર રહ્યો તો પણ ચંદ્ર કુમુદોને પરમ નિર્વૃત્તિકર છે.

गयणट्ठिओ वि चन्दो आसासइ कुमुय-सण्डाइं ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૭૭ (૨))

ગગનમાં રહ્યો છતો ચંદ્ર કુમુદસમૂહને આશ્વાસન આપે છે.

कत्तो उग्गमइ रवी कत्तो वियसन्ति पङ्कय-वणाइं ।
सुयणाण जत्थ नेहो न चलइ दूरट्ठियाणं पि ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૮૦)

ક્યાં સૂર્ય ઊગે છે ને ક્યાં પંકજવનો ખીલે છે! સજ્જનો દૂર રહેલા હોય તો પણ તેમનો સ્નેહ જ્યાં હોય (ત્યાંથી) ચલિત થતો નથી.

૪૨૨/૧૧ સાથે સરખાવો :

नयरं न होइ अट्टालएहिँ पायार-तुङ्ग-सिहरेहिँ ।
गामो वि होइ नयरं जत्थ छइल्लो जणो वसइ ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૩૭૦)

'અટ્ટાલયોથી અને ઊંચા શિખરવાળા પ્રાકારોથી નગર નથી બની જતું. જ્યાં વિદગ્ધ માણસ વસે છે, (તે) ગામ પણ નગર બની જાય છે.

૪૨૨/૧૮ સાથે સરખાવો.

जत्तो विलोल-पम्हल-धवलाइं चलन्ति नवर नयणाइं ।
आयण्ण-पूरिय-सरो तत्तो च्चिय धावइ अणङ्गो ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૩૨૪)

જે તરફ ચંચળ પાંપણવાળાં ધવલ નયનો વળે છે તે તરફ જ કાન સુધી ખેંચેલા શર વાળો અનંગ દોડે છે.

जत्तो पेसइ दिट्ठि सरस-कुवलयापीडसरल सच्छाया
मुद्धा हद सग्गिर सतणतिलसिरि दप्पंकोलिणयाइं ।

तत्तो कोमल-मुट्ठि णिहित्त-सरवरो गरुडमाबद्धलक्खो
दूरं आणाविहओ पसरइ मअणो पुप्फमारूढचक्खो ॥

(સ્વયંભૂછંદ, ૧/૧૧૯)

૪૨૬/૧ સાથે સરખાવોઃ

सो णाम संभरिज्जइ पम्हसिओ जो खणं पि हिअआहि ।
संभरिअव्वं च कअं गअं च पम्मं णिरालम्बं ॥

(સપ્તશતક, ૧/૯૫)

સંભારવાનું તો તે હોય જે હૃદયમાંથી (એક) ક્ષણ પણ ખસે. જે પ્રેમ સંભારવા જેવો થયો, તે નિરાધાર થઈ ગયો (જ જાણવો).

૪૨૭/૧=પરમાત્મપ્રકાશ, ૨૭૧

(પાઠાંતર: पंचहँ णायकु, जेण होंति वसि अण्ण तरुवरहँ, अवसइँ सुक्कइँ पण्ण).

૪૩૪/૧ સાથે સરખાવો.

अविअण्ह-पेक्खणिज्जेण तक्खणं मामि तेण दिट्ठेण ।
सिविणअ-पीएण व पाणिएण तण्ह च्चिअ ण छिण्णा ॥

(સપ્તશતક, ૧/૮૩)

હે સખી, તે દીઠો, એવા તૃષ્ણા છીપે જ નહીં તેવા દર્શનીય તેને જોવાથી, (જાણે કે સ્વપ્નમાં પાણી પીવાથી) તૃષ્ણા ન જ છીપી.

૪૩૮/૨ સાથે સરખાવોઃ

पसुक्खोयं मय-मह-पब्भारं भमर मरउम्मुहवण्णं ।
तह सहइ पयडन्ती वि कुसुमाइं मालई पत्ता ॥

(વજ્જાલગ્ગ, ૨૩૫)

ભાર(ના ભાર)થી ઉચ્છેદ પામેલું નામથી માલતી તૂટી, ભ્રમરનો ભાર ઉપાડવો-(એ અર્થ) કૂળની ને સરસ્વતી હોય છતાં ભાવતી જ કરે છે.

૪૩૮/૩ સાથે સરખાવો.

जह मोअ-गिरिन्दे जह समुद्दे जह वि सुह-पसायं ।
पुण्णस-दंसणं तह वि दर दिसअग्ग णिप्पाणं ॥

(સપ્તશતક, ૫/૮૦)

લોકનિંદિત છે, અભગ્ન છે મર્યાદારહિત છે તો પણ પુષ્પવતીનું દર્શન હૃદયને નિવૃતિ આપે છે.

लोओ जूरइ जूरउ वअणिज्जं होइ होउ तं णाम ।
एहि णिमज्जसु पासे पुप्फवइ ण एइ मे णिद्दा ॥
(સપ્તશતક, ૧/૨૯)

લોક નિંદે છે? નિંદવા દો. અપવાદ થાય છે? થવા દો. આવ પુષ્પવતી, પડખામાં સૂઈ જા—મને ઊંઘ નથી આવતી.

૪૪૪/૨ સાથે સરખાવો:

मुहीगय न चत्ता सूर वहून चक्कवाएण ।
जीयग्गलं व्व दिण्णा मुणालिया विरह-भीएण ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૭૨૩)

સૂરજને જોઈને અડેલો ચક્રવાકે વિરહભીત થવાને કારણે કમળતંતુ (મોંમાંથી) મૂકી ન દીધો—પણ જીવ માટે આગળિયાની જેમ (ગળામાં જ) રાખ્યો.

૪૪૪/૩ સાથે સરખાવો.

तह झीणा तुह विरहे अणुदियहं सुन्दरंग तणुयंगी ।
जह सिढिल-वलय-निवडण-भएण उब्भिय-करा भमइ ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૪૪૩)

હે સુંદર અંગવાળા, તન્વી તારા વિરહમાં દિવસે દિવસે એવી ક્ષીણ થઈ ગઈ કે ઢીલાં વલય સરી પડવાના ભયે તે ઊંચા હાથ રાખીને ફરે છે.

૪૪૫/૩ સાથે સરખાવો

दाहिणकरेण खग्गं वामेण सिरं धरेइ निवडन्तं ।
अन्तावेढियचलणो भमइ भडो एक्कमेक्कस्स ॥
(વજ્જાલગ્ગ, ૧૬૭)

જમણા હાથે ખડ્ગને અને ડાબે હાથે નીચે પડતા શિરને ધારે છે: આંતરડાથી વીંટળાયેલા ચરણવાળો સુભટ એકમેક તરફ દોડ મૂકે છે.

૪૪૭/૩=‘સેતુબંધ’ ૨/૧

૪૪૮/૧=ગઉડવહો ૧૫

શબ્દસૂચી